

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1924

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1923-1924. E.J. Brill, Leiden 1924*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192401_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de Jaarlijksche Vergadering, gehouden te Leiden op den 11^{den} Juni 1924.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1924.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 11^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. J.L. WALCH, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van Prof. Dr. A. JOLLES: 'Het Raadsel'.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag ontrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt IX).

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

IX.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

X.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van de Heeren Dr. G.J. BOEKENOOGEN en D. COSTER, die aan de beurt van aftreden zijn. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

- 1°. *a.* Mr. D. VAN BLOM.
- b.* Mr. A.S. DE BLÉCOURT.
- 2°. *a.* Dr. B.A.P. VAN DAM.
- b.* Dr. L.W.A.M. LASONDER

XI.

Verkiezing van een lid der Commissie voor Schoone Letteren in de plaats van Mej. A. SALOMONS, die aan de beurt van aftreden en herkiesbaar is.

Het door de Commissie voorgedragen dubbeltal is:

- a.* Mej. A. SALOMONS.
- b.* De Heer FRITS HOPMAN.

NAMENS HET BESTUUR, C. SERRURIER, *Secretaresse*.

Tegenwoordig zijn de Bestuursleden: J.L. Walch, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*, G.J. Boekenooogen, D. Coster, L. Knappert, H.T. Colenbrander, Ph. S. van Ronkel, C. Serrurier, *Secretaresse*; de gewone leden: W.J.J.C. Bijleveld, W. Vogelsang, A.G. de Leeuw, H. Blink, C.G. Kaakebeen, G. Hulsman, K.H. de Raaf, H. Brugmans, C. van Son, T.B. Roorda, K. Sneyders de Vogel, J. Kleyntjens, P.A.A. Boeser, C. Peltenburg Pz., C.H. Ph. Meyer, W.M.C. Regt, J. de Josselin de Jong, F.G. Scheltema, N.J. Krom, O.C. van Hemessen Sr., C.M. Vissering, N. van der Laan, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, F.K.H.

Kossmann, D. van Blom, G.J. Heering, W.L. de Vreese, J.F.M. Sterck, F.C. Wieder,
J.

Huizinga, D.C. Hesseling, C.C. van de Graft, A. Beets, Th. Hoven, J.W.A. Naber, P.C.A. Geyl, A.W. Bijvanck, M.J. Premsele, A. Eekhof, Irwin Brown, D. Plooi, C.W. van der Hoogt, F. de Meyier, J. Tielrooy, S.A. Waller Zeper, L.W.A.M. Lasonder, C. Bake, M.G.L. van Loghem, E. Zernike, E. Neurdenburg, R. Pennink, M.E. Kronenberg, E. Brom, J.M. Sterck-Proot, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, F.A. Lieftrinck, F.E. Mulert, J.H. Kern Hz., C. Easton, J.C. Bloem, C.L. Schepp, S.P. L' Honoré Naber, J.W. Werumeus Buning, F. Mijnsen, C. Veth, J. de Vries, J. Greshoff, A.J. Bothenius Brouwer, J.J. van Bolhuis, R. Guarnieri E. Slijper, W.L. Boldingh-Goemans, J.B. Breukelman, J.C. van Overvoorde, C.M. van Hille-Gaerthé, A. Salomons, G.G. Kloeke, I.H. Gosses, P.J. Blok, N.J. Beversen, J.A.N. Knuttel, W.P. van Stockum Jr., J.J.L. Duyvendak, E.C. van Dorp; de buitenlandsche leden A. Jolles, G. von Antal.

I. De Voorzitter, de Heer Dr. J.L. Walch, opent om elf uur de Vergadering en begint met er op te wijzen dat in de Vergaderzaal een aan de boekerij der Maatschappij ontleende, kleine tentoonstelling te bezichtigen is: namelijk eene keuze oorspronkelijke teekeningen en etsen van Adriaan van de Venne, voor de werken van Jacob Cats.

Vervolgens houdt de Voorzitter een toespraak; men vindt den inhoud daarvan in de 'Handelingen' afgedrukt. (Bijlage I).

Daarna deelt hij mede:

1ste: dat de Heer Jolles het onderwerp van zijn voordracht veranderd heeft en niet - zooals op den beschrijvingsbrief staat - zal spreken over: 'Het Raadsel', maar over: 'Het Sprookje'.

2de: dat de Heer Dr. H.T. Colenbrander aan de Vergadering een motie wenscht voor te stellen. Met goedvinden der Vergadering zal men hem hiertoe na punt VIII de gelegenheid geven.

Op voorstel van het Bestuur besluit men eerst punt III-IX van den beschrijvingsbrief en daarna punt II te behandelen.

III-IV. De Secretaresse en de Bibliothecaris lezen hunne jaarverslagen voor, welke men daarna in dank aanvaardt voor de 'Handelingen'. (Bijlagen III-IV).

V. Namens de Commissie, bestaande uit de HH. Mr. D. van Blom en Dr. C. Snouck Hurgronje, benoemd tot het nazien van de rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie bijlage V), deelt de Heer Snouck Hurgronje mede, dat zij alles nauwkeurig hebben nagezien en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij voorstellen hem te ontheffen van zijn verantwoordelijkheid. Hiertoe besluit men. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Penningmeester en aan genoemde Commissie.

VI-VIII. De HH. Dr. G.J. Boekenoogen, Secretaris van de Commissie voor Taal- en Letterkunde, Dr. A. Eekhof (deze in de plaats van den Heer Mr. J. van Kan, Secretaris van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, die verhinderd was

ter Vergadering te komen) en D. Coster, Secretaris van de Commissie voor Schoone Letteren, lezen hunne jaarverslagen voor. Men aanvaardt ze in dank voor de 'Handelingen'. (Bijlagen VI, VII en VIII).

De Voorzitter verleent thans aan den Heer Dr. H.T. Colenbrander het woord voor zijne aangekondigde motie, die aldus luidt:

'De honderd-acht-en-vijftigste jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden;

gezien het in de Eerste Kamer der Staten-Generaal kenbaar gemaakte streven van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om tot bezuiniging, ook op het Hooger Onderwijs, te geraken door inkrimping van leerkrachten;

van oordeel, dat zoodanige inkrimping, zal zij geen vermijdbare schade toebrengen aan de hooge cultureele belangen der natie, hoe eer zoo beter door rede zal moeten worden bestuurd;

bespeurende, dat zij tot dusver geschied is door (voor zoover bekend werd, buiten overleg met of instemming van de in ieder geval meest deskundigen en belanghebbenden) te berusten in de uitwieding des doods, of in de werking van andere irrationeele oorzaken, als het bereiken, door enkele hoogleeraren, van de leeftijdsgrens van zeventig jaren;

dat evenwel de aldus verkregen bezuiniging door den Minister een voorloopige is genoemd;

overwegende, dat de sedert 1876 gevestigde en sedert in gewicht toegenomen belangen van de studie der geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde eischen, dat de zetel van Jonckbloet en Kalff behouden blijven;

sprekt het vertrouwen uit, dat eerlang redelijke bezuiniging op de kosten van het Hooger Onderwijs mogelijk zal worden bevonden, zonder zoodanige schending van het nationaal belang als zij in de slooping van dien zetel gelegen zou moeten achten;

verzoekt haar bestuur, deze hare gevoelens ter kennis te willen brengen van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen;

en gaat over tot de orde van den dag.

De Heer Dr. K. Sneyders de Vogel vraagt of de zinsnede 'buiten overleg met of instemming van de in ieder geval meest deskundigen' wel juist is, aangezien de Minister de Eerste Afdeeling van den Onderwijsraad om advies heeft gevraagd. De Heer Colenbrander zet zijn bedoelingen nader uiteen, waarop de Heer Dr. W. Vogelsang voorstelt om, ter voorkoming van misverstand, inplaats van 'in ieder geval', te schrijven: 'in ieder *bijzonder* geval'. De Heer Colenbrander en de Vergadering keuren dit goed, waarna de motie met groote meerderheid van stemmen wordt aangenomen.

IX. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 2 Mei benoemd, doet de Heer W.J.J.C. Bijleveld mededeeling van den uitslag der stemming, gehouden ter ver-

kiezing van nieuwe leden der Maatschappij en wel, volgens besluit dier Maandvergadering, van 30 gewone en 5 buitenlandsche leden. De Commissie waarin, met den Heer Bijleveld, zitting namen de HH. A.S. de Blécourt, G.J. Boekenoogen, D. Coster, F. Driessen, C.B. van Haeringen, R. van der Meulen Rz., Mej. F. de Meyier, Mevr. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck en de Secretaresse, heeft van de Secretaresse 239 stembiljetten ontvangen. Gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Dr. C. van Arendonk, te Leiden.
 Dr. J.A.J. Barge, te Leiden.
 J.F.L. de Balbian Verster, te Amsterdam.
 A.L. van Beeck, te Leiden.
 Dr. S. Braak, te Winschoten.
 Joh. Braakensiek, te Amsterdam.
 J.J. Bruna, te 's-Gravenhage.
 A.A.G. van Erven Dorens, te Arnhem.
 Dr. W. van der Gaaf, te Amsterdam.
 Dr. Th. Goossens, te Tilburg.
 Mej. Dr. J.D. Hintzen, te Amsterdam.
 Mr. E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, te Wassenaar.
 A. van der Horst, te Amsterdam.
 Mr. J.C. Kielstra, te Wageningen.
 Th. W. van Konijnenburg, te 's-Gravenhage.
 W.J. Lugard, te Twello.
 Jhr. Mr. A.H. Martens van Sevenhoven, te Arnhem.
 Dr. P.A. Meilink, te 's-Gravenhage.
 Dr. J. ter Meulen, te 's-Gravenhage.
 Mr. W. Moll, te 's-Gravenhage.
 W. Nolet, te Warmond.
 Dr. H.T. Oberman, te Rotterdam.
 Mr. W.C. Schuylenburg, te Utrecht.
 P. Sipma, te Sneek.
 Dr. W.H. Staverman, te Deventer.
 D.J. van der Ven, te Oosterbeek.
 J.W. Verburgt, te Leiden.
 J. Vinhuizen, te Middelstum.
 J.J. Weve, te Nijmegen.
 K. Wasch, te Leerdam.

Buitenlandsche Leden:

Dr. Bruno Becker, tijdelijk te Amsterdam.
C. Graham Botha, te Kaapstad.
Dr. Fr. Dülberg, te Berlijn.
Dr. M.J. van der Meer, te Frankfort a/M.
S. Rocheblave, te Straatsburg.

De Voorzitter schorst hierop voor ongeveer een uur de vergadering en noodigt de leden uit, in dien tijd het gemeenschappelijk koffiemaal te gebruiken.

Na heropening der vergadering, brengt de Voorzitter een verblijdende tijding: een der leden, een belangstellend vriend van 'Letterkunde', die echter onbekend wenschte te blijven, heeft in de pauze aan het Bestuur medegedeeld dat hij den jaarlijkschen prijs van f 1000.-, die gedurende den tijd van drie jaren door de 'Haagsche Post' geschonken is, maar niet langer zou worden uitgelooft, tot wederopzeggings toe, uit eigen middelen beschikbaar zal stellen, en dit zonder eenige voorwaarden aan de bekroning te verbinden; deze laat hij geheel over aan de wenschen en inzichten van de Commissie voor Schoone Letteren. De aanwezigen toonen door hartelijke bijvalsbetuigingen hun waardeering en erkentelijkheid voor dit welkome geschenk.

II. Hierna verleent de Voorzitter het woord aan den Heer Dr. A. Jolles, voor zijne voordracht: 'Het Sprookje'. Na afloop dezer voordracht brengt de Voorzitter aan den Heer Jolles den dank der Vergadering over; men betuigt door levendig applaus hiermede instemming. Op verzoek van het Bestuur verklaart de spreker zich bereid zijn rede ter publicatie in de 'Handelingen' af te staan. (Bijlage II).

X. Tot Bestuursleden, in de plaats van de HH. Dr. G.J. Boekenoogen en D. Coster, die aan de beurt van aftreden zijn, benoemt de Vergadering de HH. Mr. D. van Blom en Dr. B.A.P. van Dam. Beide Heeren verklaren zich bereid de benoeming te aanvaarden.

XI. Tot lid van de Commissie voor Schoone Letteren benoemt men Mej. A. Salomons, die aan de beurt van aftreden, doch herkiesbaar is. Ook deze is bereid haar benoeming aan te nemen.

Nadat de Voorzitter heeft medegedeeld dat den leden de gelegenheid wordt geboden om, na afloop der vergadering, de Voetboogdoelen te Noordwijk te bezichtigen, gaat hij over tot de rondvraag.

Mej. A.G. de Leeuw, vraagt of aan een der leden een volledige Hollandsche vertaling bekend is van het Fransche liedje: 'Malbrough s' en va-t-en guerre'. Geen der aanwezigen kan haar hieromtrent uitsluitsel geven.

De Heer Dr. H. Blink maakt zich tot tolk der aanwezigen - die hem met applaus bijvallen - door eenige woorden van welgemeenden dank tot den Voorzitter te spreken voor de voortreffelijke wijze waarop hij de vergadering heeft geleid.

Hierop sluit de Voorzitter de vergadering.

Bijlage I Toespraak van den voorzitter

Dames en Heeren, medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde,

Van harte heet ik U welkom op onze jaarvergadering; ik hoop, dat wij een nuttigen en aangenamen dag samen zullen doorbrengen. Wat we heden te verrichten en te genieten krijgen, weet U uit den Beschrijvingsbrief; één ding staat er niet op; namelijk, dat onze Bibliothecaris uit onze bezittingen één en ander in deze zaal heeft bijeengebracht, en wel ditmaal een aantal oorspronkelijke teekeningen van Adriaan van de Venne, naar de werken van Jacob Cats. De bedoeling van die kleine tentoonstellingen in de vergaderzaal is, U-aller aandacht nog eens te vestigen op de bezittingen onzer Maatschappij; waarvan echter helaas het kostbaarste en belangwekkendste zich kwalijk ertoe leent om hier te worden opgesteld; - dit gebouw is namelijk niet brandvrij, en de lessenaars waarover we beschikken, zijn op maar zeer weinig mogelijkheden berekend.

We zouden dan thans aan onze werkzaamheden kunnen beginnen, indien ik niet in de eerste plaats melding had te maken van een jubileum; dat van dr. A.W. Bronsveld te Utrecht, die heden een halve eeuw lid is van onze Maatschappij. En, een droeviger plicht, indien we niet hen hadden te herdenken, die de dood uit ons midden heeft geroofd.

Het is een lange lijst ditmaal. Gaan we in de chronologische volgorde van hun verscheiden de namen langs, dan vinden we W.P. Kops, schrijver van historische romans, ds. J.W. Manssen, den econoom mr. A.D. van Assendelft de Coningh, dr. H.E.J.M. van der Velden, die juist benoemd was tot hoogleeraar aan de Katholieke Universiteit, toen de dood hem wegnam. Kort daarna leed ons land een zwaar verlies door het overlijden van Jacob Theodoor Cremer, wiens naam een belangrijk stuk handels- en koloniale geschiedenis van Nederland vertegenwoordigt. Den laatsten Augustus stierf onder tragische

omstandigheden Professor Gerrit Kalff, een fijngevoelig geleerde, dien wij in deze omgeving wel zeer missen. Vele jaren was hij lid van ons bestuur; jure suo, zouden we mogen zeggen; driemaal heeft hij het voorzitterschap onzer Maatschappij bekleed. Zijn werk blijft; den eenvoudigen en geestigen mensch betreuen wij.

De lijst is helaas lang, zooals ik reeds zei. Een onzer oudste leden was Ta c o H. de B e e r, belangstellende in vele letterkundige en taalhistorische vraagstukken, oprichter van verschilende tijdschriften, o.a. 'Noord en Zuid'. Dan de architect We i s s m a n n, de mensch-geworden Heemschut-gedachte; dan M a r c e l l u s E m a n t s, een trouw vaderlander als Kalff, die evenals hij in den vreemde stierf. Onze taal- en stambelangen heeft hij in verschillende functies gediend; maar, zooals we allen weten, zijn groote naam berust vóór alles op zijn genadelooseerlijke kunst. Hij staat aan den aanvang van de vernieuwing onzer litteratuur, en hij heeft zich te midden van de jongeren, en na hen, gehandhaafd tot het einde van zijn lang leven.

De Utrechtsche hoogleeraar F r a n t z e n wordt met vereering herdacht door zijn vele leerlingen; wij zijn er trotsch op, dat hij lid van onze Maatschappij wilde zijn. Ook, dat we De B a z e l tot de onzen mochten rekenen, den grootsch concipieerenden en fijn uitwerkenden bouwmeester. Voorts verloren we dr. M. W o l f f, beoefenaar van de geschiedenis der Joden in Nederland, den Neerlandicus dr. E. T. K u i p e r, den archivaris Jhr. mr. W. G. Feith, den theoloog prof. E l h o r s t; G r a a f v a n H o g e n d o r p, wien wegens zijn uitgave van voor onze geschiedenis belangrijke familiepapieren het lidmaatschap der Maatschappij werd aangeboden. Voor weinige weken ging C a r e l S t e v e n A d a m a v a n S c h e l t e m a van ons heen, democraat en dichter, democraat ook in zijn eigenaardige opvatting van het dichterschap. Zijn kunst veroverde stormenderhand duizenden harten; hij genoot een populariteit als na De Génestet aan geen onzer vaderlandsche dichters ten deel viel. Als laatst gestorvene onzer binnenlandsche leden noemen we den heer H a r t k a m p, verzamelaar op allerlei gebied, wiens verzameling Vondeliana een aanwinst voor het Vondelmuseum bleek.

Ook de lijst onzer buitenlandsche leden is niet ongeschonden gebleven; daarop zullen voortaan de namen ontbreken van Virginia Loveling, de bekende Vlaamsche dichteres en romanière, en van Prins Roland Bonaparte.

De geslachten der menschen volgen elkaar op; se suivent mais ne se ressemblent pas. En onze Maatschappij, die een spiegelbeeld geeft van het cultureel, speciaal van het letterkundig leven in Nederland, vertoont dan ook in geconcentreerden vorm de belangrijkste veranderingen welke dat leven hebben gekenmerkt. Eén van de gewichtigste van deze symptomen in de laatste

jaren was de instelling van de Commissie voor Schoone Letteren, een gebeurtenis die, geloof ik, gezien moet worden als een teeken, hoe, na een korten tijd van verwijdering, de samenwerking van scheppende en wetenschappelijke litteratuurbeoefenaars weer naar 't algemeen gevoelen een noodzakelijkheid was geworden. Ik wil trachten heden, nu we 't eerste lustrum van die Commissie herdenken, in een korte beschouwing een verklaring van dat tijdelijk uiteengaan en weer tot elkander komen te geven.

Het is niet noodig, dat ik daartoe begin met uitvoerig te betoogen, dat van oudsher kunsten en wetenschappen zich nauw verbonden gevoelden; één van mijn voorgangers op deze plaats, prof. Huizinga, heeft hierover reeds eenige opmerkingen gemaakt in zijn openingsrede tot de jaarvergadering onzer Maatschappij in 1919; de geschiedenis van de woorden 'artes' en 'litterae' is in dezen welsprekend. In de Oudheid had men sterk het besef van de saamenhoorigheid van allen geestelijken arbeid; sterker nog in de Middeleeuwen, die immers in ongemeene mate één Geest gevoelden als de bron van den heiligen lichtbundel, die heel onze wereld omstraalde, en waarin alle bewustwording nederdaalde en opsteeg. De Renaissance en het Humanisme beteekenen de breuk in dien lichtval; de breuk tusschen hemel en aarde;- nu wordt de belangstelling in iederen afzonderlijken aardschen verschijningsvorm sterker, 't wordt een belangstelling om dien vorm zelf; de specialiseering neemt toe. Maar op het gebied der letteren scheidt men nog niet het scheppende en het beschouwende element; althans zeker niet in dien zin, dat scheppende en geleerde litteratoren zich niet nauw verbonden zouden hebben gevoeld. Gij vergt niet van mij, dat ik deze hoofdlijnen, die mij voeren naar mijn eigenlijk onderwerp, bedelf onder bewijs en betoog; het is ook niet noodig, dat we ons anders dan 'aanlopenderwijs' met die verhoudingen uit verre eeuwen bezighouden; genoeg, zoo we constateeren, dat ook in het midden en in het derde kwart van de XIX^{de} eeuw de schrijvers nog in den regel 'lettrés' waren, al overheerscht dan bij den één het scheppend-, bij den ander het studie-element; terwijl niet zelden bij één individu in de jeugd het eerste, op lateren leeftijd het laatste den voorrang heeft. Ik denk aan Geel, van Limburg Brouwer, Beets, Bosboom-Toussaint, van Lennep, Potgieter, Huët, Vosmaer, Alberdingk Thijm. Het is voor wie tot deze vergadering spreekt, niet noodig de beteekenis van deze namen in dit verband nader toe te lichten. Gij weet: de letteren zijn voor die schrijvers kunst- en studievak tevens. Dan komt Multatuli, in vele opzichten een voorlooper van de nieuwe generatie; maar ... niet in dit opzicht, dat hij zich met *artistiek* zelfgevoel, als schrijver, apart zou willen stellen van de samenleving; integendeel, hij wil één harer leiders zijn op de meest verscheiden gebieden. Overigens is zijn geval te speciaal, te weinig representatief, om er in dit verband bij stil te staan.

Na hem komen dan de Tachtigers, die zich losmaken van de genoeglijke samenwerking. Met felle kracht verwerpen zij de officieele wetenschappelijke litteratuurbeoefening van hun tijd. *Héél het geestelijk leven* van hun tijd trouwens. Wij zeggen: daar was reden voor; want we hebben de halve eeuw van 1830 tot 1880 leeren zien als één van de slapste vervalperioden uit onze geschiedenis, waarin al wat nog van verleden kracht getuigde door burgerlijke stijlleloosheid werd vervangen. Al waren er, ook in ons eigen midden, die dat zagen en er onder leden. De romantici getuigen hiervan het eerst; zij vluchten uit het banaal verwordende heden naar hun ietwat fantastische en melodramatische Middeleeuwen. Van sterker structuur is het idealisme der oprichters van De Gids; P o t g i e t e r houdt Jan Salie zijn beeld voor; naast dat van Vader en de kloeke oudere broers; en verheerlijkt ook op talrijke andere wijzen de Gouden Eeuw, die hij het 'misselijk nageslacht' ten toonbeeld heft. Hij voert ons in een peripatetische les door het Rijksmuseum, vol herinneringen aan die oude kracht, waarvan ook B a k h u i z e n v a n d e n B r i n k ons de getuigenissen onder den neus duwt.

In zekeren zin waren dus de Tachtigers *hún* voortzetting. Zij hebben de breuk met het eigentijdsche leven slechts consequenter voltrokken. En dat deden zij, in het algemeen gesproken, op tweeërlei wijze; die ons respectievelijk de houding der romantici en die der eerste Gids-redacteuren in de herinnering roepen. Ze ontvluchtten de wereld in den ivoren toren; of ze ontwierpen smaadbeelden van de maatschappij. Ze gingen verder dan hun voorgangers; de ivoren toren lag in werelden van verbeelding, nog verder van de werkelijkheid dan de Middeleeuwen der romantici; en wat de andere groep betreft, zij hoonden met een smalende en hatende verachting, waarbij P o t g i e t e r ' s verontwaardiging tam en goedig lijkt.

Gij begrijpt, dat ik van de twee hoofdrichtingen onder de Tachtigers spreek; de idyllische mystici, die in Shelley en Keats hun stralende voorbeelden zagen, en de pessimistische naturalisten, die Zola verheerlijkten. Twee richtingen die inderdaad weinig positieve kunstbeginselen gemeen hebben; maar ze hadden een negatie gemeen: de maatschappelijke beschaving van Nederland in hun tijd.

Een beweging die zich losmaakt van de samenleving heeft in haar ijllheid, op zichzelf gezien, altijd een kort bestaan; de tragiek van ieder individualisme is dezelfde als die van het antimaatschappelijk individu. Maar, beide kunnen *bevruchtend* werken, als de bodem, waarop hun zaden vallen, kiemkracht heeft. Nu, dat was hier het geval. De Tachtigers hebben met schoonheid, kracht, en aanmatiging een ontzaglijken invloed geoefend. Geen weekblad, geen dagblad, geen provinciestadje, waar zich niet de inwerking - zij het dan ook goeddeels de nabootsing - van wat 'de nieuwe stijl' heette, openbaarde.

Wie de geschiedenis van de Nederlandsche beschaving van de laatste halve eeuw nagaat, merkt op, dat die in de jaren 1890-1920 geheel van richting is veranderd. En het is vaak betoogd, dat de belletristische beweging van de Tachtigers de voornaamste drijfkracht tot die verandering is geweest. Ik geloof echter dat een dergelijke beschouwing van historisch wanbegrip getuigt; en dat men wat er gebeurd is, juister kenschetst, wanneer men in die belletristische beweging een eerste - zij het dan zeer belangrijk - symptoom ziet van den alleszins anders zich richtenden 'stroom des tijds'; dien stroom, dien men naar zijn *wezen* niet kent, maar, door vergelijking van de verschijnselen op verschillende gebieden van den menschelijken geest, althans kan pogen in zijn *werking* te definiëren. Dat een groep van kunstenaars het eerst voelt, wat er in aantocht is, 'wat er in de lucht zit', kan ons niet verwonderen; kunstenaars zijn de meest intuïtief levende menschen. Dat het in dit geval de *letterkundige* kunstenaars waren, die het eerst reageerden, zal wellicht hieraan moeten worden toegeschreven, dat het de letterkundige kunst was, die vóór dien tijd de sterkste sporen droeg van de verburgerlijking der denkbeelden.

Die stroom des tijds. - Hoe openbaart hij zich; waar zwenkt hij heen; wat spoelt hij weg? Gij gevoelt met mij, dat een volledig gedocumenteerd antwoord op deze vragen, waarbij een menigte gegevens overgelegd zouden moeten worden, verzameld op tal van levens-gebieden, en niet in ons kleine land alleen, - dat een zoodanig gedocumenteerd antwoord valt buiten het bestek van punt 1 van onzen beschrijvingsbrief. Maar ik geloof dat ik, zonder al die adstructie te geven, wel mag zeggen, dat één van de voornaamste verschijnselen van de nieuwe richting onzer cultuur is: de wassende democratie; die vele conventioneel geworden begrippen wegspoelde; begrippen die goeddeels - naar ik aanstonds nader hoop te bespreken - overblijfselen waren van de Renaissance. En dat geldt voor de volkeren van niet-Latijnsch ras in bijzondere mate, daar voor die volkeren de classieke beschaving altijd nóg meer een 'opgelegde' beschaving is geweest. Voor den in het laatst der vorige eeuw steeds meer opdringenden derden en vierden stand nu, is de stem van het eigen leven *de* kenbron van het leven zelf; het luisteren naar die stem is de vanzelf groeiende beschaving. Anders gezegd, zij hebben hun beschaving 'van den kouden grond'; - om met Huët te spreken. En als die is opgegroeid, moeten de broeikaskweeksels weg. En nu geloof ik, dat we, achteraf ziende, wáár het heenging, het als het ware als een geestigen spot van de Geschiedenis kunnen aanmerken, dat het uiterst verbijzonderd, individualistisch streven der Tachtigers, tevens elementen bevatte van overgang naar die democratische gesteldheid. Deels den 'leiders' zelf onbewust. Wèl bewust-democratisch was, ten minste voor een groot deel, de naturalistische groep; het naturalisme

toch bevat in zich critiek op de burgerlijke maatschappij, al is in enkele hoofdfiguren, ook ten onzent, en speciaal daar in *Van Deyssel*, het naturalisme vrijwel zuiver aesthetisch-vizionnair gebleven. Maar ook de dichters, die immers alle *traditie* verwierpen, die de kunst verklarend tot ‘de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’ aldus eigen leven en schoonheid als norm stelden, ook zij vertoonen aldus, op wel zeer onbewuste wijze, symptomen van overgang, in ‘t belletristische, tot die alles omgrijpende democratische strooming, die overal in en over de vervallende XIX^{de}-eeuwsche maatschappij veld won. Inderdaad, ‘alles doet in de waarheid mee’; maar alles doet zeker ook mee in de historie.

Ik zei zoeven, dat de conventionaliteiten die worden weggespoeld, goeddeels overblijfselen waren van de Renaissance. Ik zou in dit verband willen opmerken, dat op het gebied van de gemeenschapsleer, een cultuurgebied dat zich in bijzondere belangstelling mag verheugen, in dienzelfden tijd de uiterste, en naar het schijnt: laatste, consequentie wordt getrokken van die beweging die met humanisme en Renaissance begint; en die ik zoeven trachtte te definieeren als de breuk tusschen hemel en aarde; waarna dan de aardsche verschijningsvormen als op-zichzelf belangrijk worden beschouwd. Ik moet hier even bij zeggen, dat dit levensgevoel, het humanisme, mij voorkomt het belangrijke en primaire in de XV^{de}- tot XVII^{de}-eeuwsche cultuurwending te zijn; en de herleving van de studie der Oudheid het secundaire, een gevolg van het eerste. Dit is een quaestie die mij na aan het hart ligt, maar waarover ik mij in dit verband weerhouden moet uitvoerig te zijn; ik wijs er hier slechts op, 1° dat de studie der Ouden steeds meer blijkt, in de Middeleeuwen geenszins ‘dood’ te zijn geweest; getuige wat wij vinden in de kloosterbibliotheken; 2° dat de aardsch-gezinde levensbeschouwing ook in de XVI^{de} eeuw daar gevonden wordt, waar van studie der classieken geen sprake is; ten derde dat men van de Oudheid speciaal dat gedeelte in eere brengt, dat in de beschouwingwijze van den nieuwen tijd past, en zich om de mystische en fatalistische ‘rest’ weinig bekommert. Deze beweging dan, die we door de XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw heen zien verlopen van vreugdige belangstelling in, tot angstige zorg voor het stoffelijke, leidt ten slotte, als de materialistische democratie machtigen invloed heeft gekregen, tot de leer van het historisch materialisme; waarvan de uitspraak, dat de geestelijke structuur van een tijdvak wordt bepaald door den materieelen onderbouw, de meest consequente formulering is. En dan zijn we aangeland aan de tegenpool van alle religieuze levensbeschouwingen; die immers altijd in den Geest het primaire, het de stof scheppende en vervormende element zien. Er zijn allerlei teekenen - waarover ik het thans niet zal hebben -, dat na deze uiterste consequentie

weer een zwenking volgende is, naar een meer geestelijke levensbeschouwing. Zóó spiraalt de menschheid om der Waarheid spil

Laat ik zeggen mogen, dat ik niet hierom deze parallel op 't gebied der gemeenschapsleer aanvoer, omdat ik, als de historisch-materialisten, zou gelooven, dat in veranderde stoffelijke structuur de *grondoorzaak* van 't veranderd geestelijk leven zou zijn te zoeken. Geenszins. Ik geloof, dat de stoffelijke en de geestelijke verschijnselen neven-symptomen zijn van wat ik zooeven als den in wezen onkenbaren stroom des tijds aanduidde. Maar als een neven-symptoom, en één dat de algemeene aandacht heeft, meende ik het ter adstructie van mijn bedoeling te mogen aanhalen. Ook op dit gebied - dat wilde ik betoogen -, zien we het einde van de Renaissance-beweging. En nu keer ik naar een terrein, waarop ik wat minder slecht thuis ben; dat van de wetenschappelijke taal- en litteratuurstudie; om te trachten, U daar verwante verschijnselen aan te toonen; namelijk het einde van de met humanisme en Renaissance opgekomen classicistische beschouwingswijzen.

Taal- en litteratuurstudie. - Is de nauwe verbondenheid van deze twee ook niet goeddeels aan de Fremdkultur der Renaissance toe te schrijven? Is het niet blijkbaar, dat dáárdor de litteratuurstudie eeuwen lang niet anders was dan een verlengsel van de taalstudie, doordat men begon met de taal - en: de taal die daarvoor alleen, of althans in de eerste plaats, in aanmerking kwam, het Latijn - te leeren; om dan daarna, en in verband daarmee, de kunstproducten met die taal opgebouwd, te bekijken? Zou niet, indien men de litteraire kunst 'los van Rome' had bestudeerd, de methode anders zijn geweest? Zóó als ze in de laatste halve eeuw bezig is te worden?

Maar laat ik niet op mijn onderwerp vooruitloopen, en eerst dan iets zeggen over de veranderde richting, over de 'nieuwe' richting op het gebied der taalstudie; die immers toch nog altijd in het onderwijs met die der litteratuur nauw samenhangt.

Een van de principieele veranderingen in de taalstudie dan is, dat men de laatste veertig jaar als grondstelling is gaan poneeren: *taal is klank*. Het schijnt nu een axioma. Maar het was noodig, dit met nadruk te verkondigen, tegenover een methode die van het geschreven taalbeeld uitging; een methode die berustte op die, volgens welke *doode* talen werden bestudeerd, en voor *die* talen ook, althans voordat de vergelijkende taalstudie haar groote vlucht had genomen, de eenig mogelijke was. Onmiddellijk met het inzicht dat taal klank is. hangt samen de studie der phonetiek, en het beluisteren en noteeren van oude taalvormen in de dialecten. Welk een omwenteling op het gebied der historische grammatica hieruit is voortgekomen, is algemeen bekend. Deze denkbeelden en methoden waren van buitenlandschen oorsprong; men ziet daaruit al heel duidelijk, dat men

inderdaad verkeerdt zou redeneeren, indien men de veranderde richting in de taalwetenschap uitsluitend als een zij-werking van de Nieuwe-Gids-beweging zou trachten te verklaren. Voorts wordt bij de studie der grammatica met zorg het classicistische element uitgeschiedt, de logische grammaire raisonnée verworpen en door een meer psychologisch besef vervangen; - de wenschelijkheid van spellingherziening ten slotte wordt betoogd met meer taalhistorisch begrip, dan bij vorige spellingwijzigingen voorzat. Ik noem slechts eenige punten, maar, naar ik hoop, de belangrijkste.

En nu de litteratuurstudie. Laten we vooropstellen, dat die gemakkelijk van methode kon veranderen, daar ze nog een zeer jonge wetenschap is, die nog voor vijftig jaar ternauwernood haar oriëntering als afzonderlijk vak van wetenschap had gevonden. Ze was deels verlengsel der taalstudie, gelijk ik reeds zooeven aangaf, deels ietwat verwijde biografie. *Beide* elementen hebben een renaissancistisch-humanistischen oorsprong; wat het eerste element betreft, wees ik dit reeds aan; wat de biografie aangaat, daarvoor is men speciaal in den tijd van B o c c a c c i o en D a n t e de rechte belangstelling gaan gevoelen; wat de Middeleeuwen dienaangaande voortbrengen, Eginhard's Vita Caroli Magni en een menigte heiligenlevens, mist uitteraard de ware belangstelling voor individueele psychologie; die immers eerst met het humanisme opkomt.

Het is waar, dat althans W i n c k e l m a n n in zijn 'Geschichte der Kunst des Altertums', die in 1764 verscheen, reeds nieuwe mogelijkheden voor de kunsthistorie voelbaar maakte; daar toch wordt voor het eerst de kunst beschouwd als een reeks verschijnselen die een onderling verband hebben en een verband met het verdere cultureele leven. En W i n c k e l m a n n oefende grooten invloed; spoedig na het zijne verschijnen, vooral in Italië, Engeland en Frankrijk, verschillende werken van dezelfde beschouwingswijze blijkt gevend. Ze behoeven trouwens niet uitsluitend aan W i n c k e l m a n n 's invloed te worden toegeschreven, want alleszins - ook bijvoorbeeld op het gebied van de uitbeelding op het tooneel - zien we deze moderne *historische* belangstelling veld winnen.

Maar op de wijze van bestudeering der vaderlandsche letteren en de bestudeering der letteren in ons vaderland heeft dit alles slechts zeer laat invloed. J o n c k b l o e t is eigenlijk pas de eerste, die een wetenschappelijk te noemen geschiedverhaal geeft; - ik geloof dat het overbodig zou zijn uitvoerig aan te toonen, waarom men die qualificatie kwalijk kan toepassen op het werk van zijn voorgangers, als J e r o n i m o de Vries, Siegenbeek, van Kampen, Le Jeune, Lulofs. Maar intusschen, al dringt die methode dan pas laat door, Jonckbloet's werk is toch nog vóór de beweging der Tachtigers opgesteld. Een nieuw bewijs, dat die laatsten de nieuwe richting in de Nederlandsche wetenschappelijke litteratuurbeoefening althans niet hebben *verwekt*, al denk

ik er niet aan, den zijdelingschen sterken invloed te ontkennen welken de scheppende kunstenaars op wie na J o n c k b l o e t kwamen, inzonderheid op K a l f f , hebben uitgeoefend. Men begrijpe ook wel: ik zeg dit alles niet om de Nieuwe-Gidsbeweging als minder belangrijk voor te stellen; maar om ze te doen zien als een golf van een ook andere gebieden gelijktijdig binnenstroomenden vloed.

Ook op het gebied der litteratuurstudie - en hier bijzonder sterk waarneembaar -: de breuk met de classicistische methode. Wie volgens deze werkten, zagen enkele bepaalde, als normstellend beschouwde litteratuurperioden - zooals: den Griekschen en Latijnschen bloeitijd, het Fransche classicisme - zoo sterk belicht, dat de rest bij die schittering nauw zichtbaar bleef. Nu komt daarvoor in de plaats de historische beschouwingswijze met haar steeds waakzaam gevoel voor verbondenheid en relativiteit-van-waarden. Wie zien een steeds toenemend streven om zich open te stellen voor den geest van *ieder* tijdvak. Zoo veroordeelen K a l f f en de V o o y s niet langer de Middeleeuwen; het Middeleeuwsche proza - ook, en vooral, het stichtelijke - achten zij niet meer een onbelangrijk werk der duisternis; terwijl ze toch ook niet dat tijdvak verheffen *ten koste van* de Renaissance. En waar men op deze wijze gaat werken, kan het niet anders, of het hooge belang ook van de *algemeene en vergelijkende* litteratuurgeschiedenis dringt zich onafwijsbaar op. Zooals men allang gevoeld had, dat de vaderlandsche geschiedenis onbegrijpelijk is voor wie de algemeene geschiedenis verwaarloost. Het buitenland was trouwens in dezen voorgegaan; E r i c h S c h m i d t , H e r f o r d , B é d i e r - om ons tot enkele van de beste namen van de laatste halve eeuw te bepalen - gaven belangrijke speciale studiën op dit gebied; P o s n e t t leverde - reeds in 1886 -, in zijn *Comparative Literature*, een principieel en practisch voortreffelijk geslaagde proeve van veelomvattend systematisch onderzoek (de primitieve poëzie bij verschillende volken in verband met cultuurtoestanden).

Maar voelt men sterker dan te voren, dat deze wetenschap een deel der historie is, men heeft zich ook doordrongen van het besef, dat waar men *kunst*-historie geeft, aesthetische ontvankelijkheid het eerste noodige is voor hare beoefenaars. Hoe toch kunstwerken in hun beteekenis en in hun onderling en gemeencultureel verband te zien, wanneer men ze niet in de eerste plaats als kunst kan waardeeren? Hoe ook zal men door de kunst tot den geest van een bepaald tijdvak kunnen doordringen, wanneer men ongevoelig is voor de vervoeringen, die dat tijdvak hebben bezielde, en die door zijn kunstenaars in hun scheppingen zijn vereeuwigd?

Die aesthetische ontvankelijkheid nu wordt het best levendig gehouden door nauw verkeer met de levende kunstenaars, door wie de schoonheid - zij het dan in de vormen van één bepaalden

tijd - het klaarst spreekt. Niet, dat wij iedere uitspraak van hen over de kunst als een evangelie zouden moeten aanvaarden; er zou dan wel wat te veel onderlinge tegenspraak tusschen die evangeliën zijn; en velen geven in hun theorie slechts de theorie van eigen practijk. Maar ook die theorie van eigen practijk is het aanhooren toch per slot van rekening waard; want wat ik daar zoo banaal 'practijk' noemde, is een uiting der schoonheid, en wat zij, die deze ontvingen en weergaven, over dit heilig gebeuren te zeggen hebben, is altijd van beteekenis.

Anderzijds heeft de bezonnen kunstenaar - ik bedoel: die kunstenaar, die niet blijft bij enkele weergave van gewaarwordingen, maar behoefte heeft, zich een opvatting te vormen van het leven -, die naar breeder harmonie zoekende kunstenaar heeft begrepen, dat hij, om het leven waarlijk te *zien* in zijn veelvormigheid, de voorlichting noodig heeft van de wetenschappelijke beoefenaars zijner kunst. De historici - en van hen zijn de kunsthistorici die welke hem het naast zijn, die hem het best verstaan en door wie hij het best verstaan wordt - de historici helpen den kunstenaar uit boven de bevangenheid in het leven van eigen tijd. Zij maken het hem ook mogelijk, de schrijvers van vroegere perioden beter te verstaan. Om een enkel voorbeeld te noemen. Er is in de eerste plaats kennis van het oudere Engelsch noodig om Shakespeare te begrijpen, en van onze XVII^{de} eeuwse taal om *Vondel* en *Breeroo* wezenlijk mee te voelen. Maar de taalstudie, waarvan ik de beteekenis als hulpwetenschap geenszins onderschat, is niet het eenige. Men moet ook den *geest* van een ons verstaande periode kunnen vatten; en zoo zal men b.v. gevaar loopen het comische in *Shakespeare*, in *Molière*, in *Breeroo* te misduiden, wanneer men niet boven 't naturalisme en 't burgerlijk drama van eigen tijd uit-geholpen is. Dat dit gevaar *bestáát*, blijkt dagelijks. *Shylock*, een volkomen comische figuur, d.w.z. een figuur die moest doen lachen, wordt, vooral door het 'beschaafde' publiek, veelal als een tragische of althans dramatische held beschouwd. Dat *Harpagon* hoog-comisch is, dat *Molière* ons om de tranen van *Arnolphe*, den held van l'École des Femmes, wilde doen lachen; ons wilde doen lachen ook om den verongelijken *Georges Dandin*, dat hebben zelfs vele menschen van 't vak, tooneelspelers, niet gevoeld. Er is studie noodig, om die personages, zooals de schrijvers ze gaven, werkelijk te begrijpen, en om te begrijpen hoe de lach in de XVII^{de} eeuw anders was dan de onze: guller, sterker; ook: harder, gevoelloozer. Hoe die schrijvers en hun publiek minder déérbaar, en minder meelijdend, in het leven stonden,

De voorbeelden in dezen liggen voor het grijpen. Hoe weinig verstaat b.v. de enkel 'litteraire' lezer waarlijk het eigenaardig leven, dat in de kunstwerken der Middeleeuwen is neergelegd. Maar ook op heel andere terreinen der litteraire studie wordt

arbeid verricht, waarvan althans *de resultaten* den letterkundigen kunstenaar profijtelijk kunnen zijn. Zal bijvoorbeeld een dichter niet een helderder blik krijgen op de middelen en effecten zijner kunst, indien hij althans van de conclusies kennis neemt van een studie over de geschiedenis en 't wezen van het versrhythme in een bepaalde taal? En zal zulk een verhelderd inzicht niet zijn zekerheid in 't hanteeren van die middelen verhoogen? Zal zijn zelfcritiek - die geenszins bezieling uitsluit - er niet scherper door worden? Zal ook niet iedere tooneelschrijver *lééren* van scherp-doordachte uiteenzettingen zooals bijvoorbeeld die, welke George Pierce Baker in zijn Dramatic Technique geeft over het XIX^{de} eeuwse drama? Zijn de eigenaardige 'bijproducten,' zouden we kunnen zeggen, van Galle's en Zwaaardemaker's proeven, die kostbare duidingen naar een physiologische stijl leer, niet van belang voor ieder, die in zijn stijl zichzelf te geven heeft?

Maar ik hoef dit eigenlijk niet zoo uitvoerig te betoogen: de kunstenaars zelf hebben telkens de behoefte gevoeld aan wetenschappelijke litteratuurstudie, *mits die waarlijk als de studie eener kunst* werd opgevat. In het meest individualistische tijdperk van onze litteratuur immers, toen zij de officieele wetenschap verfoeiden, stelden zij zelf pogingen in het werk, om goede kunstwerken van vroeger eeuwen te begrijpen en te populariseeren. Pogingen die echter - ik denk aan eenige studies van Verwey - door gebrek aan historie-, en vooral aan taalkennis, veelal een dillettantisch karakter droegen. Inderdaad de *samenwerking* van hen die de letterkunde scheppend en die haar wetenschappelijk beoefenen, moest ten slotte weer als de ware oplossing worden gezien; een oplossing die mogelijk was, toen de 'nieuwe richting' beide gebieden had veroverd. En die in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde is aangegeven, toen den 11^{den} Juni 1919 een Commissie voor Schoone Letteren werd ingesteld; naast de historische en de taalkundige commissie. Moge het besef van saamenhoorigheid, waarvan deze samenwerking getuigt, een voorbode blijken van nog grooter synthese; van nog veel meer omvattende eenheid in het cultuurleven der komende tijden.

Met dezen wensch eindig ik, en verklaar de 158ste vergadering onzer Maatschappij geopend.

Bijlage II. Voordracht van Dr. A. Jolles. Het Sprookje.

Dames en heeren leden van de Maatschappij der
Nederlandsche Letterkunde.

Waar het hart vol van is, daar loopt de mond van over - daarmee kan ik mij om te beginnen eenigszins verontschuldigen, nu ik niet, zooals ik mij voorgenomen had en zooals aangekondigd was, over het Raadsel, maar wel over het Sprookje ga spreken.

Oorspronkelijk had ik, uitgaande van wat de voortreffelijkste kenner van de Nederlandsche folklore, dr. Boekenoogen, voor drieëntwintig jaar hier ter plaatse gezegd had, u het een en ander willen meedeelen over de vorderingen die in dat tijdsverloop de methode van onderzoek gemaakt heeft en over de veranderingen die zij had ondergaan. Er zou daarover heel wat te vertellen zijn. Want juist in de laatste tientallen van jaren heeft de vlijtige Finsche school die onder leiding van Kaarle Krohn en Antti Aarne zich in het bijzonder met deze dingen bezig houdt, ons op dat gebied niet enkel een overvloed van goed geordende stof, maar ook een aantal nieuwe gezichtspunten gegeven. Het bleek mij echter intusschen dat, wanneer wij het raadsel in zijn volle beteekenis willen begrijpen en daarvoor een punt in de geschiedenis der letterkunde zoeken, waar het om zoo te zeggen nog in zijn geheelen omvang werkt, dat wij dan op het vrij afgelegen gebied der Oud-Indische litteratuur komen, en dat wij zeer uitvoerig op eenige moeilijk te begrijpen en zeker nog moeilijker te vertalen hymnen van den Rigveda zouden moeten ingaan. Zulk een speciale studie scheen mij niet geheel in overeenstemming met het universeele - en toch ook wel ietwat feestelijke - karakter, dat de jaarlijksche bijeenkomsten van onze Maatschappij nu eenmaal bezitten en bezitten moeten.

Bovendien werd ik in de laatste maanden op allerlei wijze telkens weer gedwongen mijn aandacht op het sprookje te vestigen en scheen het mij ten slotte, dat de algemeene gezichtspunten - indien gij wilt de wijze van onderzoek - waarop het mij voornamelijk aankomt, zich nog beter van dezen vorm uit, dan van dien van het raadsel lieten demonstreeren.

Gij kunt nu uit die weifeling - noem het, zoo gij wilt, besluiteloosheid - een gevolgtrekking maken. Gij kunt er uit zien,

dat ik u, als het ware, in mijn werkplaats binnenleid - natuurlijk met veel excuses, wanneer het er in die werkplaats een beetje rommelig uitziet. Wat ik u vertoonen kan, zijn geen afgesloten resultaten. Het is een wijze van werken, een wijze van beschouwen. Er zal nog heel wat moeten gedaan worden, voor wij tot een min of meer volledige slotsom komen, voor het einde het werk kroont. Maar die wijze van werken verschilt van methoden, waarnaar men vroeger zekere verschijnselen meende te kunnen verklaren, en het is vooral op dit verschil dat ik u opmerkzaam zou willen maken.

I.

Zooals gij weet, maakt het spraakgebruik betrekkelijk weinig onderscheid tusschen uitdrukkingen als sage, sprookje, legende, mythe. Waar de een het eene woord gebruikt, kiest een ander het andere; het komt zelfs voor, dat wij hetzelfde verschijnsel het eene oogenblik zus, het andere zoo noemen. Ook komen die woorden niet in alle moderne europeesche talen voor - zoo is bijvoorbeeld het woord sage noch in het Fransch, noch eigenlijk in het Engelsch te vinden - wanneer wij echter een oogenblik nadenken, of liever, wanneer wij het onderscheidend vermogen, dat ons tot de beteekenis van woorden leidt, laten werken, ontdekken wij toch, dat die woorden niet synoniem zijn, waaronder wij woorden verstaan, die, hoewel verschillend in vorm, toch op het oogenblik betrekking op een zelfde werkelijkheid schijnen te hebben. Wij merken, dat wij onder die verschillende uitdrukkingen iets anders verstaan. Het moet nu ons doel zijn, uitgaande van dit onderscheidend vermogen, die verschillen zoo nauwkeurig mogelijk gade te slaan, om eindelijk zoo ver te komen, dat wij hun afzonderlijke beteekenis strikt kunnen bepalen en daardoor dat, wat ieder van hen vertegenwoordigt, leeren kennen. Daar het soortnamen zijn, loopt dit op een morphologisch en hermeneutisch onderzoek der soorten uit.

Dat een scherpe onderscheiding van die vormen tot nu toe niet gelukt is - wat bewezen wordt door het feit, dat men ze nog altijd dooreenhaspelt - moeten wij toeschrijven aan de tot nu toe gebezigde methode, die men als evolutionistisch-cultuurhistorisch zou kunnen omschrijven. Men nam - wel is waar op verschillende wijze, maar toch altijd in beginsel - aan, dat die vormen tot een vroeg stadium der ontwikkeling van de menschheid of van een volk behoorden. Men meende vervolgens, dat er tusschen hen een zekere samenhang bestond, dat zij zich uit elkaar konden ontwikkelen, dat het mogelijk was hen uit elkaar af te leiden. Het waren survivals, herinneringen uit vervlogen tijdperken, bewaard speelgoed uit de kindsheid van het genus humanum - daarom werden zij samengebracht met andere overblijfsels uit het verleden, die men op zeer verschillend ge-

bied van de cultuur meende te kunnen ontdekken; daarom gaven zij een beeld van de ontwikkeling, die onze beschaving doorlopen had en daarom waren zij alle in zekeren zin met elkaar verwant, waren het achtereenvolgende treden van de trap, waarlangs het mensdom opwaarts geklommen was. Men vond er zeden en gewoonten in, die niet meer de onze zijn, wijzen van denken en beschouwen, waarvan onze wijsbegeerte niet meer droomt; daarom werden zij met de steenen bijlen van het palaeolithicum, met de anthropophagie en de promiscuïteit in het geestelijk museum van ethnographie en archaeologie uitgesteld, als behoorend tot de uitrusting van den primitieven mensch.

Wij zouden hiertegenover kunnen stellen, dat ook de cultuurgeschiedenis op menig gebied van meening is gaan veranderen. Ook de wetenschap van het sprookje zocht nieuwe wegen. De Finsche school, waarvan wij zoo straks gesproken hebben, was de eerste die het denkbeeld van het 'overoude sprookje' opgaf. 'Der ganze Aufbau der Märchen', zegt Aarne in zijn *Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung*, (1913), 'beweist, dass sie sich nicht in allerprimitivsten Verhältnissen gebildet haben, sondern Erzeugnisse der geschichtlichen Zeit sind'. Daaruit vloeit voort, dat wij ons ten taak moeten stellen voor ieder sprookje afzonderlijk den historischen tijd te benaderen, waarop het ontstaan is, en tevens natuurlijk de plaats waar. Wij kunnen dan vervolgens pogen na te gaan, op welke wijze en langs welke wegen het van die plek in later tijden naar elders verhuisd is. En hiermee hebben wij het doel van wat men de 'geographischhistorische Forschungsmethode' noemt, omschreven.

Er is echter nog meer te doen - en iets wat ons van niet minder belang schijnt. Behalve de geschiedenis der afzonderlijke sprookjes moeten wij pogen vast te stellen, wat alle sprookjes gemeen hebben - of algemeener gezegd, wij moeten nagaan, wat een sprookje eigenlijk is, wij moeten het, evenals andere vormen, in de eerste plaats beschouwen op het gebied, waar het thuis behoort: in de letterkunde.

Sage, sprookje, legende, mythe zijn altegader vormen die de taal als middel van uitdrukking kiezen. Zij hebben dat onderling gemeen - zij hebben het bovendien gemeen met het raadsel, het spreekwoord en misschien met nog eenige andere vormen.

Wat zij daarenboven gemeen hebben is, dat evenals bij vormen, die wij in de taalkunde gadeslaan, niet één bepaald individu, maar de gemeenschap voor hun ontstaan en hun ontwikkeling aansprakelijk moet gesteld worden. Evenals verbuiging, vervoeging of klankverschuiving niet op het initiatief van een enkel persoon kunnen worden teruggebracht, evenzoo ontstaan sprookjes en spreekwoorden uit een geestelijk verloop, dat in een samenhangenden kring van menschen gelijkmatig en gelijktijdig plaats grijpt. Zelfs wanneer het één enkele gelukt, voor dat ver-

loop de passende uitdrukking te vinden, ontstaat tusschen hem en de menigte niet de wisselwerking, die het kenmerk der individueele kunst is, maar voelen alle anderen zich onmiddellijk medeëigenaar en mede verantwoordelijk. Men heeft wel eens van *v o l k s k u n s t* gesproken. Maar het woord *v o l k* heeft alweer een luchtje van evolutionisme en ik ben volstrekt niet overtuigd, dat de kringen waarin die vormen ontstaan, altijd noodzakelijk met de kringen die wij ‘het volk’ noemen, behoeven samen te vallen. Trouwens ook in de taalkunde schijnt mij dit nog niet bewezen. Men zou van gemeenschapsvormen kunnen spreken, ik heb er echter de voorkeur aan gegeven, juist om de tegenstelling aan te duiden tot andere vormen, waarmee wij in de letterkunde te doen hebben en die wij *k u n s t v o r m e n* moeten noemen, hier van *e e n v o u d i g e l e t t e r k u n d i g e v o r m e n* te spreken.

Mythe, legende, sage, sprookje, spreekwoord en raadsel zijn dus eenvoudige letterkundige vormen.

Wat hen echter van elkaar onderscheidt is - wij zeiden het reeds - hun verschil in beteekenis; dat wil zeggen ieder van hen heeft betrekking op een andere werkelijkheid. Ieder van die vormen ontstaat uit een verschillende geestelijke occupatie, die telkens haar eigen gedachtengang eischt. Maar ieder van die vormen is dan op zijn beurt voor die occupatie en dien gedachtengang bondig. Wanneer wij dus die vormen willen begrijpen, mogen wij niet van uiterlijke kenmerken uitgaan, maar wij moeten die occupatie meemaken, dien gedachtengang volgen. Het is onze morphologie minder om een nauwkeurige definitie dan om een zoo volledig mogelijk inleven en meeleven te doen. Wanneer wij op die wijze in het wezen van den vorm doordringen, zien wij van daar uit de wereld telkens anders, of telkens een ander deel van de wereld, en een voortdurend veranderenden samenhang in den loop der dingen. Maar wij zien tevens, dat die vorm telkens zijn eigen wetten heeft, dat hij alleen in zich zelf consequent kan zijn en dat hij uitsluitend geldt voor de occupatie en de gedachtengang, waaruit hij ontstaan is.

Hieruit volgt ten eerste, dat men die vormen niet in een evolutionistisch verband kan brengen en niet kan zeggen, dat zich de eene in den loop van tijd uit den anderen ontwikkeld heeft, tenzij men zou kunnen bewijzen, dat de eene occupatie in de andere is overgegaan. Vervolgens: dat ook nu nog, zoodra zich onze geest of ons gemoedsleven op een van die bedoelde wijzen bezig houdt en wij dus den hiertoe behoorenden gedachtengang doormaken, een spontaan optreden van die wijze van uitdrukking of dien bepaalden vorm hiervan het noodzakelijk gevolg zal zijn.

Wel te verstaan, wij moeten het ‘ons’ in bovenstaand zinnetje inderdaad als een meervoud opvatten, want nog eens: die vormen ontstaan uit de gemeenschap en kunnen alleen van uit de gemeenschap begrepen worden. Wanneer een individu als zoodanig, bewust of instinctief van een van die occupaties uitgaande, en dien

gedachtengang volgend, een van die vormen zoekt te grijpen, ontstaat iets, wat een zeer eigenaardige gelijkenis of evenwijdigheid met den gemeenschapsvorm vertoont, maar wat er voor ons gevoel duidelijk van gescheiden blijft. Wij vinden dat in de letterkunde vaak genoeg. Zoo zijn, wat het sprookje betreft, een aantal sprookjes van Andersen op die wijze ontstaan. Wij kunnen ze individueele sprookjes noemen, maar wij onderscheiden ze zonder moeite van de 'echte', de gemeenschaps sprookjes, die Andersen in zijn bundel heeft naverteld. Zet de kleine Zeemeermin of de Sneeuwkoningin naast de Reiskameraad of de Wilde zwanen en gij hebt het onderscheid. Het is intusschen jammer genoeg dat de wetenschap die voortbrengsels tot nu toe met diepe verachting behandeld heeft; zij zijn van het grootste gewicht bij een vergelijkend onderzoek, daar zij juist door hun afwijkingen ons de kenmerken van de spontane vormen zoo duidelijk doen kennen.

Al zijn nu echter al die occupaties nog levend en al mogen wij ze niet naar afgelegen cultuur-historische tijdperken verbannen, zij treden toch niet ten allen tijde, of in alle lagen der beschaving met dezelfde kracht op, zij worden door zekere geestesbewegingen gematigd, tegengehouden, soms ook verhinderd. Zoo heeft, om een enkel voorbeeld te noemen, de religieuze en de geestesbeweging, die wij tijdens het tijdperk van de Hervorming kunnen vervolgen, de geestelijke occupatie, die oorzaak van de legende was, uitgeschakeld en dientengevolge verdwijnt in de 16de eeuw plotseling de legende zelf. Zoo kan iets, wat wij de staatsgedachte zouden kunnen noemen, de sage tijdelijk verhinderen. Om dus het wezen van een vorm te bepalen, moeten wij in den loop der geschiedenis naar een punt zoeken, waar die occupatie in een of anderen kring van beschaving duidelijk te voorschijn komt, waar zij als het ware virulent wordt, en waar dientengevolge de vorm spontaan en noodzakelijk moet optreden. Daar kunnen wij die beide nauwkeurig gade slaan, daar kunnen wij het proces zelf mee beleven. Wanneer ons dit gelukt is, kunnen wij daarna de resultaten, die wij hier gevonden hebben, vergelijken met resultaten uit andere tijden, waar de occupatie minder op den voorgrond treedt, of schijnt te slapen.

Wij bereiken zoo een tweeledig doel. Ten eerste leeren wij de letterkundige vormen op zich zelf kennen en komen tot een indeeling in soorten, die door de geschiedenis der letterkunde tot nu toe al te zeer verwaarloosd werd. Ten tweede kunnen wij van hieruit de verhouding bepalen der eenvoudige soorten, mythe, legende, sage, sprookje, raadsel, spreekwoord, tot de kunstvormen, die wij epos, drama, roman, novelle of hoe dan ook noemen. Indien ik mij niet vergis, zal dan blijken, dat hetgeen wij in de geschiedenis der letterkunde een kunstwerk noemen, eigenlijk altijd uit twee lagen bestaat, en dat zeer vaak een van de eenvoudige vormen de onderlaag vormt.

Ik heb nu in de laatste jaren in de Gids gepoogd occupatie, gedachtengang en vorm van legenden en sages te bepalen. Ik heb er - eveneens in de Gids - op gewezen, dat wij, wanneer wij het sprookje willen onderzoeken, ook in de geschiedenis van de nieuwere letterkunde van West-Europa punten konden vinden, waar dat onderzoek had te beginnen. Immers, hoe dichter wij bij het punt staan, waar wij dien vorm zien optreden, hoe gemakkelijker het ons zal vallen, zijn wezen te leeren kennen. Het lag in de lijn dergenen, die het sprookje als een overblijfsel uit de kindsheid der menschheid beschouwden, het daar te zoeken, waar zij zoo iets als een wiegje van de menschheid meenden te vinden, dat wil zeggen bij natuurvolken en wat dies meer zij. Ik heb die voorstelling - het zij in bescheidenheid gezegd - jaren lang gedeeld, maar ik ben tot de slotsom gekomen, dat het bij vreemde volken, wier taal wij niet kennen en wier zeden wij waarschijnlijk niet begrijpen, niet zoo heel gemakkelijk is, over hun geestelijke occupaties te oordeelen en hun gedachtengang te volgen. Ik ben dus dichter bij huis gaan zoeken en heb om te beginnen getracht te vinden, waar het sprookje in Europa in de letterkunde optreedt, en wat het daar beteekent.

Ik vlei mij niet, dat gij die lange artikelen gelezen, laat staan dat gij ze onthouden hebt, maar het zou toch niet aangaan dit alles in het breede te herhalen; ik zal dus kort samenvatten.

Tijdens de renaissance vinden wij een strooming, die blijkbaar den gedachtengang van het sprookje vijandig is. Zij vindt haar uitdrukking in een letterkundigen kunstvorm, die van de werkelijkheid uitgaat, de novelle, in het bijzonder de Toscaansche novelle, zooals wij die in den *Decamerone* vinden. Zelfs waar zij - en dat gebeurt nog al eens - sprookjes als onderlaag kiest, verandert zij die op een wijze, dat wij er het sprookje niet meer in kunnen herkennen, daar zijn eigenlijke kenmerken vernietigd zijn.

In de 16de en 17de eeuw treedt het sprookje sporadisch in de letterkunde op bij schrijvers als Straparola en Basile, die uiterlijk de lijn van de novelle schijnen voort te zetten. Dit bewijst, dat het sprookje al dien tijd als het ware latent aanwezig is, dat het in mondelinge of niet te controleeren schriftelijke overlevering in lagen leeft, die onder de oppervlakte van de kunstlitteratuur liggen.

Op het eind van de 17de eeuw, bij het eerste begin van de letterkunde van het rococo, vinden wij een heftige reactie tegen de Toscaansche novelle, en nu staat het sprookje eensklaps midden in de letterkunde, het wordt de geliefkoosde kunstvorm. Eerst bij Perrault en Madame d'Aulnoy, vervolgens bij meer dan een dozijn andere schrijfsters en schrijvers. Wij bezitten uit dien tijd een paar honderd sprookjes, die voor het meerendeel door de vlijtige folkloristen van de 19de eeuw over het hoofd gezien zijn. Bovendien komt spoedig daarna een nieuwe stroom uit het Oosten, de *1001 Nacht*. Men kan er niet genoeg van krijgen.

In de achttiende eeuw gaat dit verder en een zeer groot deel van de geheele litteraire kunst staat onder den invloed van het sprookje.

Al die schrijvers hebben geweten, waar het sprookje zich als eenvoudige vorm bevond, zij kenden het uit mondelinge overlevering, zij wisten dat zij slechts in de diepere laag der letterkunde hoefden te grijpen, om het aan de oppervlakte te brengen en er - wat hun doel was - een kunstvorm van te maken.

Op het eind van de 18de en in het begin van de 19de eeuw komt een nieuwe behoefte; men wil die diepere laag zelf vertoonen, men wil den kunstvorm niet meer, men wil het geven zooals het is, als eenvoudigen vorm. Gij weet, dat die neiging van Herder uitgaat, dat zij met een vernieuwing der taalkunde en der cultuurphilosophie samenvalt en dat de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm er de grootste en beste vertegenwoordigers van zijn. Gij weet echter ook, dat die geleerden, van wier verdienste wij niet hoog genoeg opgeven kunnen, tot de beweging behooren, die wij de romantische school noemen en dat het in den aard van die beweging ligt, in voortbrengsels als het sprookje iets overouds, iets als een verloren gewaanden schat uit het germaansch verleden te zien.

Van de gebroeders Grimm gaan dan de onderzoekingen van de 19de eeuw uit, de tallooze telkens wisselende hypothesen en verklaringen, de onoverzienbare verzamelingen van alles wat niet alleen bij Indogermanen en Semieten, maar ook bij Kirgiezen, Zigeuners, Maori, Papoea's en Hottentotten te vinden was, en wat er uiterlijk als een sprookje uitzag.

Gij zult dit alles althans ten deele kennen. Gij weet, hoe taalkunde en godsdienst, zeden en gebruiken, natuurverschijnselen, droom, ontledende zielkunde en wat niet al hun phantastisch Patertje-langs-den-kant gedanst hebben, hoe naast ernstige en groote geleerdheid vaak het dolste dilettantisme zijn lusten botvierde.

Dien kant willen wij niet op. Wij willen terug tot het punt, waar wij het sprookje in de geschiedenis van de Europeesche letterkunde kunnen grijpen, wij willen pogen het daar van uit die letterkunde te verklaren.

Laten wij nagaan, wat zij die het sprookje in de letterkunde brachten, er onder meenden te mogen verstaan.

II.

De slotsom van onze vroegere onderzoekingen (*Het sprookje in de nieuwe Westersche letterkunde*, Gids 1922/25) was, dat het sprookje overal, waar het sedert de 16de eeuw in Europa als zoodanig optreedt, wordt opgevat als 'moreele' vertelling. Bij Straparola en bij Basile bleek dit uit den vorm zelf; bij Perrault bleek het zoowel uit den vorm als uit de beschouwingen, die hij er in zijn

Préface bij de *Contes en vers* over gaf; ten slotte hebben de meeste van de vertegenwoordigers van het rococo-sprookje er uitdrukkelijk op gewezen. Galland vergat niet het te vermelden, en in het misbruik, dat schrijvers als Crébillon fils van het sprookje maken, ligt altijd nog een spel met de 'moraal'. Wij hebben tevens gezien, hoe tegen het einde van de 18de eeuw die opvatting begint te vervagen: in het artistieke bij Wieland, die het sprookje in de eerste plaats als een letterkundige bevrediging van twee tegenovergestelde neigingen - naar het wonderbaarlijke en liefde voor de waarheid - wil beschouwen; in het wetenschappelijke bij Herder en later bij de gebroeders Grimm, die er in de eerste plaats een overoud dichterlijk bezit van de menschheid of van de Germanen in willen zien: en eindelijk in het wijsgeerige bij de romantische school, die van uit haar wereldbeschouwing de sfeer van het sprookje verschuift.

Wij zeggen vervagen, want geheel verdwenen is bij alle drie de herinnering aan de 'moraal' nog niet; eerst de 19de eeuw, die in haar magazijnen die onoverzienbare massa sprookjes uit alle werelddelen en windrichtingen opstapelde, heeft de verbinding van moraal en sprookje prijsgegeven.

Het schijnt mij intusschen, dat wij, wanneer wij evenals voor de *l e g e n d e* en voor de *s a g e*, ditmaal voor het *s p r o o k j e* beproeven de geestelijke occupatie te bepalen, waarvan het de letterkundige vorm moet zijn, dien wenk van schrijvers, die zich zoo levendig met dien vorm hebben bezig gehouden, niet geheel mogen veronachtzamen; en dat wij, waar wij den gedachtengang van het sprookje pogen te volgen, ons moeten afvragen, in hoeverre ook ons onderscheidend vermogen in staat is, er die beteekenis in te herkennen.

Voelen wij - niet wanneer wij het sprookje als wetenschappelijk folkloristisch begrip naar zijn uiterlijke kenmerken determineeren, maar wanneer wij het als letterkundige vorm op ons laten inwerken - voelen wij dan nog iets, waaraan wij den naam 'moraal' mogen geven?

Op het eerste gezicht komen ons de beweringen van Perrault ietwat vreemd voor:

'Partout la vertu y est récompensée, et partout le vice y est puni. Ils tendent tous à faire voir l'avantage qu'il y a d'être honnête, patient, avisé, laborieux, obéissant, et le mal qui arrive à ceux qui ne le sont pas Quelque frivoles et bizarres que soient toutes ces fables dans leurs aventures, il est certain qu'elles excitent dans les enfans le désir de ressembler à ceux qu'ils voient devenir heureux, et en même temps que la crainte des malheurs où les méchants sont tombés par leur méchanceté Ce sont des semences qu'on jette, qui ne produisent d'abord que des mouvements de joie et de tristesse, mais dont il ne manque guère d'éclorre de bonnes inclinations'.

Er ligt hierin iets als tegenspraak, of althans iets, dat tot vragen

aanleiding geeft. Wanneer men inziet, dat die vertelsels lichtzinnig - frivole - zijn, vormen zij dan het juiste middel, het goede zaad in het hart van de jeugd te strooien? Indien zij wonderlijk - bizarre - zijn, kunnen zij dan als bewijs gelden voor iets, wat van zelf moest spreken en als regel moest gelden? Ten allen tijde heeft men, om een moreele leerstelling te bewijzen of te demonstreeren, naar een uitdrukking gezocht, die ernstig was en dicht bij de waarheid stond. Niet voor niet vormde van oudsher de casuïstiek te zamen met de ascetiek een deel van de moraal: de *c a s u s*, wiens beteekenis wij eveneens vroeger bespraken (Gids 1924), schijnt inderdaad de wijze van uitdrukking en de vorm, die beter dan eenig andere bij het moreele vraagstuk past.

Wij hebben er echter al op gewezen, dat het onderscheid tusschen de eenvoudige vormen en den casus er op berust, dat de laatste niet spontaan ontstaat, maar het gevolg is van verstandelijke overwegingen. Dat het met het sprookje juist omgekeerd is, zal wel niemand betwijfelen. Wanneer wij dus bij onze vooronderstelling blijven, moeten wij aannemen, dat tegenover den casuïstischen vorm, die als resultaat van zeker nadenken of zekere overwegingen een probleem of een leerstelling uit de moraal door een bijzonder geval verduidelijkt, het sprookje de spontane, men zou bijna kunnen zeggen de natuurlijke uitdrukking zou moeten zijn van iets, wat in het algemeen met de moraal samenhangt.

Dat de deugd, of iets dergelijks in het sprookje beloond, de ondeugd bestraft wordt, schijnt in zekeren zin juist; wij weten alle, dat het arme meisje met haar prins, of de ongelukkige jongen met zijn prinses ten slotte lang en gelukkig leven, en dat de booze stiefmoeder gevierendeeld wordt of zich op gloeiende schoenen moet dood dansen. Maar voor het overige zijn toch de daden en de handelingen te vreemd dan dat wij ze aan den maatstaf van een zedelijke waardeering zouden willen meten. Zelfs kinderen van de nadenkende soort, die bij een verhaaltje plegen te vragen, of de helden en heldinnen, waarvan men hun vertelt, nu eigenlijk 'zoet' of 'stout' zijn, komen in den regel bij sprookjes met zulke vragen niet voor den dag; het trekt evenmin hun aandacht als het die van Perrault getrokken heeft, dat de wijze, waarop de gelaarsde kat voor zijn meester zorgt, in geen enkel opzicht aan de begrippen van oprechtheid, waarheidsliefde of eerlijkheid beantwoordt. Aan den anderen kant maken die zelfde handelingen op ouderen en jongeren toch ook weer niet den indruk bedrieglijk, leugenachtig, wreed of hebzuchtig te zijn, en komt het niet in ons op, den kinderen dit sprookje te misgunnen, uit angst, dat zij het voorbeeld van de 'ondeugende poes' zouden kunnen volgen.

Mag men hieruit afleiden, dat het sprookje noch moreel, noch immoreel, maar amoreel is, en dat de maatstaf van het zedelijke

aan de personen en handelingen niet behoeft of zelfs niet kan worden aangelegd? Mij schijnt dit een verkeerde conclusie. Want het schijnt mij niet twijfelachtig, dat het sprookje ons in zijn geheel een zekere bevrediging geeft; dat die bevrediging niet enkel daarop berust, dat hier twee schijnbaar tegenstrijdige neigingen van onzen geest door de phantasie evenredig verbonden worden, en evenmin daarop, dat wij ons hier in het verloren paradijs bevinden van die overoude volkspoëzie, die niet gemaakt maar geboren wordt, maar dat zij wel degelijk veroorzaakt wordt door een gevoel, dat, wat hier gebeurt 'goed' is, en dat het zóó en niet anders moet zijn.

Wij kunnen het vertelsel van den molenaarszoon nog nader bekijken. Hij staat in den beginne tegenover broers, die beiden iets kostbaars - of althans iets, waarmee zij hun brood kunnen verdienen - hebben geërfd: den molen en den ezel. Hij zelf ontving iets, wat schijnbaar waardeloos is: de kat. Men kan niet zeggen, dat dit tegen de moraal indruischt, maar wel, dat het een gegeven of een toestand is, die ons een gevoel van onrechtvaardigheid geeft en die ons doet verlangen, dat het tekort vereffend wordt. Dit gevoel wordt het best bevredigd, wanneer het tekort zelf het middel ter vereffening blijkt: de kat het middel tot zijn fortuin, en wanneer daarenboven zijn fortuin in dezelfde mate dat van zijn broeders overtreft als het in den beginne geringer was. Dit is zeker geen moraal in modern wijsgeerigen zin. Wat deugdzaam of niet deugdzaam is, wordt niet vermeld: het is niet 'slecht' van den ouden molenaar, dat hij zijn oudste zoons zooveel guller bedenkt dan zijn jongsten; die twee broers zijn - in dit geval - niet slechter dan de derde, het geheel beteekent niets anders dan dat ons gevoel van rechtvaardigheid, dat door een toestand aan het wankelen gebracht was, door een aantal gebeurtenissen van bijzonderen aard in evenwicht gebracht en bevredigd wordt. Door dit gevoel wordt nu het verder verloop volkomen beheerscht: het al of niet moreele van de handelingen van de gelaarsde kat, die zijn meester tot bedrog verleidt, liegt, steelt en den ogre vermoordt, komt hier niet in aanmerking. Bovendien is een ogre een wezen, dat al in beginsel stuitend voor ons gevoel van rechtvaardigheid is, en is het weer des te rechtvaardiger, wanneer een groot gedrocht door een klein dier listig wordt overwonnen. Is het dus misschien wat boud gesproken, met Perrault te zeggen, dat hier de deugd beloond wordt, wij kunnen in ieder geval vaststellen, dat het vertelsel beantwoordt aan een uitgesproken verlangen, dat het in de wereld naar recht en billijkheid moest toegaan.

Wij mogen hier, schijnt mij, wat onze sprookjesgroep betreft, generaliseeren. Van Straparola tot in het rocospookje heerscht dit gevoel bij een zoo groote meerderheid, dat wij hieraan het recht ontleenen, de kleine minderheid voor uitzonderingen te houden, waarbij gevraagd mag worden in hoeverre wij hier

inderdaad met sprookjes te doen hebben. Niet altijd is de toestand zoo concreet als in de Gelaarsde kat, of Asschepoes met de stiefmoeder en de booze zusters, of Klein Duimpje 'le souffre-douleurs de la maison'. Om bij Perrault te blijven, ontstaat in De schoone slaapster de toestand uit den vloek van de fee, die niet uitgenoodigd was, en in Ezelsvel uit den dwazen wensch van den koning, die zijn dochter wil trouwen. Dit werkt minder onmiddellijk, maar niet te min geven ons ook die vertelsels in hun geheel het bevredigende gevoel van iets, wat zoo moet zijn, van iets wat ons niet verbaast, omdat het aan een innerlijke verwachting, die wij omtrent den noodzakelijk rechtvaardigen loop der dingen koesteren, beantwoordt.

Wanneer wij dien gedachtengang, die, naar wij gelooven, althans in het Westersche sprookje een letterkundigen vorm aanneemt, dien van de 'naïeve moraal' noemen, schijnt het niet overbodig, dat wij kort zijn verhouding tot de moderne ethica bepalen. Indien wij met Kant de ethica als antwoord op de vraag: 'wat moet ik doen?' opvatten, en ons ethisch oordeel dus een waardebeplating van het menschelijke handelen bevat, valt, wat wij naïeve moraal noemden, er buiten, want zij antwoordt op de vraag: 'hoe moet het in de wereld toegaan?' en haar oordeel staat niet in waardeerende betrekking tot h a n d e l e n , maar tot g e b e u r e n . Zeggen wij daarentegen algemeener, dat ethica de leer is van 'wat zijn moet', dan vinden wij, dat het mogelijk is, het g e b e u r e n , afgescheiden van iedere menschelijke handeling, naar een zedelijke waardebeplating te beoordeelen. Laten wij het aan de psychologie over, het ontstaan en de ontwikkeling van dit ethisch oordeel over het g e b e u r e n na te gaan en aan de geschiedenis der wijsbegeerte, vast te stellen, waar het voorkomt en waar niet - van uit de geschiedenis der letterkunde kunnen wij zeggen, dat het geenszins enkel bij kinderen en natuervolken voorkomt, maar dat wij er in de hoogere litteratuur - bij voorbeeld in de Grieksche, in het bijzonder bij Aeschylus - telkens sporen van vinden.

Zooals dit oordeel in het sprookje zich voordoet, kunnen wij het van uit het negatieve nader bepalen. Om te beginnen bespeuren wij, dat wanneer wij hier van een ethica van het gebeuren spreken, dit geen metafoor is, maar inderdaad een gevoelsoordeel. Vervolgens vinden wij, dat dit oordeel niet aesthetisch is, daar het apodictisch en kategorisch tot ons spreekt. Het is evenmin hedonistisch als utilitaristisch, daar noch het aangename, noch het nuttige hier maatstaf is. Ten slotte staat het geheel buiten het religieuze, daar het niet dogmatisch is en met het geloof aan een wijs wereldbestuur en een goddelijke voorzienigheid niets te maken heeft. Het is dus inderdaad zuiver ethisch, een moreel waardeoordeel en wel een absoluut. Om het echter van de practische moraal, die de normen en de motieven van het menschelijk handelen onderzoekt, te onderscheiden, noemen wij

het de 'naïeve moraal', in den zin, waarin Schiller van 'naïeve dichtkunst' spreekt.

Vatten wij dus nog eens samen, dan kunnen wij zeggen, dat ons sprookje, uitgaande van de naïeve moraal, een vorm scheidt, waarbij het gebeuren of de loop der dingen zoo geregeld worden, dat zij volkomen aan onze ethische behoefte beantwoorden en naar ons gevoelsoordeel 'goed' en 'rechtvaardig' zijn. Ook dat die vorm principieel van den *casus* verschilt, kunnen wij nog eens herhalen.

III.

Het schijnt ons niet twijfelachtig, dat dit gevoel van belang is in de letterkundige beweging, waarin wij het sprookje in het Westen zagen optreden. Wij noemden het door zijn korten vorm een reactie tegen den langen roman; aan den anderen kant was het, door zijn verzet tegen in het tastbare verankerde stoffen, een reactie tegen de Toscaansche novelle. Dit laatste kunnen wij hier misschien aanvullen en verduidelijken.

Wanneer wij van reacties in de kunstgeschiedenis spreken, bedoelen wij dit niet enkel mechanisch: 'het eene heeft uitgediend, is versleten; het andere komt', maar wij herkennen den samenhang tusschen een nieuwen vorm en de geestesstrooming met haar andere behoeften, waarvan hij uitgaat. Zoo schuilt onder de tegenstelling:

novelle - sprookje,

die wij naar het uiterlijke en stoffelijke bepaald hebben als een tegenstelling van:

werkelijk - wonderbaarlijk,

ten slotte een diepere tegenstelling:

immoreel - moreel.

Hierop doelt, meer instinctief dan bewust, Perrault, wanneer hij zegt, dat het sprookje meer dan vroegere litteraire voortbrengselen 'het goede zaad' in de harten strooit. Zoozeer wij om het wezen van onzen vorm te leeren kennen, op de scheiding tusschen de ethische beoordeeling der menschelijke handelingen en de ethische beoordeeling van het gebeuren den nadruk hebben gelegd - er bestaat een tijdelijk parallelisme tusschen de naïeve moraal en de practische moraal: de beweringen van Perrault, het verschijnen van het rococosprookje in Frankrijk loopen van uit de letterkunde evenwijdig met wat in Engeland Locke en Shaftesbury, in Duitschland Leibniz in de wijsgeerige ethica brengen.

Intusschen bevinden wij ons hier op den zelfkant van de litteratuurgeschiedenis - wij keeren tot haar terug en beschouwen van dit standpunt het verschil der soorten.

Het gevoel van moreel gebeuren geeft ons de novelle niet. Nemen wij den tweeden dag van den *Decamerone*, waar van menschen verteld wordt, die na allerlei lotgevallen het onverhoopt

tot een goed einde brachten. Wij bemerken hier het onderscheid: de schrijver poogt, niettegenstaande een groot aantal onwaarschijnlijkheden, die verhalen als werkelijk voor te stellen en wij moeten toegeven, dat die poging geslaagd is. Maar wanneer Landolfo Ruffolo (II, 4) van koopman zeeschuimer, van piraat gevangene wordt en eindelijk als rijk man thuis komt, of wanneer Andreuccio (II, 5) na een aantal nachtelijke avonturen te Napels ten slotte met een kostbaren robijn naar Perugia terugkeert, bevredigt ons die afloop in zekeren zin, maar wij hebben geenszins den indruk, dat dit zoo zijn moet; het verbaast ons meer dan het ons verheugt, het bevestigt onze overtuiging, dat het in de wereld raar kan toegaan, maar het beantwoordt niet aan de verwachting, die wij omtrent den rechtvaardigen loop der dingen koesteren. Boccaccio wil er mee zeggen, dat de Fortuin haar nukken heeft - Perrault zou hier zeker niet van een 'morale louable et instructive' spreken.

Ietwat anders is het, wanneer de belasterde Graaf van Antwerpen (II, 8) na veel wederwaardigheden zijn kinderen terug krijgt en in eere hersteld wordt, of wanneer Madonna Beritola (II, 6), nadat zij op een eenzaam eiland twee reekalfjes gezoogd heeft, eindelijk haar zonen terugvindt. Wij voelen, dat wij hier verder van de werkelijkheid af zijn, maar tevens, dat ons ethisch verlangen hier meer bevredigd wordt.

Zoo zouden wij een heele schaal kunnen doorloopen en overal tot de slotsom komen: de werkelijkheid beantwoordt in het algemeen niet aan onze behoefte aan een rechtvaardigen loop der dingen: de werkelijkheid is naïef immoreel. En omgekeerd: daar waar de werkelijkheid bij uitzondering wel aan die behoefte beantwoordt en den indruk van het moreele maakt, begint zij voor ons gevoel aan het wonderbaarlijke te grenzen en zeggen wij: 'het is bijna een sprookje'.

Dit alles wordt nog versterkt, wanneer de geschiedenis niet goed afloopt, wanneer wij in plaats van een vroolijke werkelijkheid, van een droeve werkelijkheid moeten spreken. Wij vinden dan een nieuwe tegenstelling: die van het sprookje met wat wij het *tr a g i s c h e* noemen. Een novelle van den vierden dag, waarop verteld wordt van hen wier liefde een ongelukkig einde nam, kan hier het voorbeeld zijn. In het verhaal, hoe Tancred van Salerno (VI, 1) den minnaar van zijn dochter doodt, en haar zijn hart in een gouden schaal zendt, waarop het meisje zelfmoord pleegt, wordt ons gevoel voor den rechtvaardigen loop der dingen sterk geschokt, maar juist hierdoor wordt de indruk van een tragische werkelijkheid verhoogd: wij zijn ook hier niet verbaasd, wij hebben het van zelf sprekende gevoel, dat het anders zou moeten gaan, maar het spreekt niet minder van zelf, dat het in het leven zóó en niet anders gaat - en juist de zekerheid, dat wij aan die tegenstrijdigheid niet kunnen ontkomen, veroorzaakt het gevoel van het tragische. Want men zou het tragische ook

kunnen omschrijven als: het conflict tusschen de ethische eischen, die wij aan het gebeuren stellen en de naïef immoreel gevoelde werkelijkheid.

Het sprookje - en van hieruit begrijpen wij zijn beteekenis bij Perrault en zijn samenhang met het rococo nog beter - is het sterkste middel, dat in het menschelijk voelen en denken ontsprongen is, om aan het tragische te ontkomen. Het is de letterkundige vorm, die altijd en overal het tragische ontbindt en ontkent. Waar in het sprookje toestanden of gebeurtenissen voorkomen, die op zich zelf tragisch zouden zijn, worden zij zonder aarzelen teruggebracht tot den loop der dingen, zooals wij vinden, dat die moet zijn. Het kiest met voorliefde het bedroevende, maar enkel om het te herleiden tot een beeld, waarin ieder gebeuren aan de eischen van de naïeve moraal voldoet: angst en smart, mishandeling en miskennis, willekeur, zonde en schuld komen slechts voor om te worden overgevoerd in een sfeer, waar de tegenstrijdigheden, die zij veroorzaken, opgeheven zijn; hybris en nemesis, en wat verder de elementen van het tragische mogen zijn, worden opgelost door de moraal. Zelfs de dood, in zekeren zin het summum van naïeve immoraliteit, houdt niet stand: 'wanneer zij niet gestorven zijn, leven zij nog'.

Het is een lust om te zien, hoe in het sprookje hier en daar de naïeve moraal - die van het gebeuren - met de practische moraal - die van het menschelijk handelen - omspringt en er als het ware mee speelt en solt, wanneer zij haar niet - zooals in De gelaarsde kat - eenvoudig op zij zet. Ethisch handelen is volstrekt niet uitgesloten, maar het dient er eigenlijk alleen toe om het ethisch gebeuren te versterken en het wordt zonder uitzondering op den duur in het ethisch gebeuren overgevoerd. Wanneer van drie broers de twee oudste verstandig zijn en de jongste dom is, zullen de verstandigen vermoedelijk ook hoogmoedig en gierig zijn en de fee of het kleine manneke niets van hun boterham geven, terwijl de jongste, gul en goedhartig, dadelijk bereid is eerlijk te deelen en zelf het minste te nemen. Of wanneer er twee zusters zijn en de moeder vertroetelt de eene, terwijl de andere het vuile werk moet doen en nog slaag op den koop toe krijgt, zal de arme sloof even hulpvaardig en vriendelijk zijn als haar bedorven zuster lui en barsch. Maar dat is, in zekeren zin, bijkomstig: waar het op aankomt is dat bij een rechtvaardigen loop der dingen ieder misdeelde - ook wanneer er zooals bij de drie zonen van den molenaar geen verschil in karakter bestaat - schadeloos moet gesteld worden, en wel evenmin door een innerlijk bewustzijn zijn plicht te hebben gedaan als door een hemelsche vergelding hiernamaals - maar door een gebeuren in den zin van onze naïeve moraal, waarbij het geluk het misdeeld zijn in dezelfde mate te boven gaat als er voor ons gevoel in den beginne aan ontbrak.

Van deze functie van het sprookje zou ik nog een enkel

voorbeeld willen geven. Roodkapje is ongehoorzaam, handelt immoreel; daarop moet volgens de praktische moraal straf volgen; dat geschiedt ook. Maar eigenlijk komt zelfs die consequentie al min of meer in strijd met onze naïef moreele eischen aan het gebeuren. Dit wordt erger, wanneer de straf in geen proportie tot het misdrijf staat, dat - bloempjes plukken voor grootmoeder - toch ook weer een goeden kant had. Het wordt veel erger, wanneer onder de gevolgen van het misdrijf nog een onschuldige - de grootmoeder - zou te lijden hebben: dit zou tragisch zijn. De voltrekker van de straf was zelf de verleider, hij wordt nu bovendien de schuldige oorzaak van verder lijden. Hij is dus geen wrekende gerechtigheid, maar een kwade wolf, en het sprookje zou geen sprookje zijn, wanneer - zooals het in mijn jeugd verteld werd - het ethische gebeuren niet zegevierend de schuldige Roodkapje zoowel als de onschuldige grootmoeder, door den jager uit den buik van het hoogst immoreele monster liet halen.

Maar zoo eindigt het niet altijd. Bij Perrault eindigt het er bijvoorbeeld mee, dat Roodkapje verslonden wordt - 'ce méchant Loup se jeta sur le petit chaperon rouge, et la mangea'. In een engelsche versie schiet de jager door het venster den wolf dood, op het oogenblik dat hij Roodkapje wil opeten ... maar de arme Grootmoeder is en blijft dood. Pas bij Grimm, die het in het najaar 1812 van Jeannette Hassenpflug te Kassel kreeg, heeft het dit goede einde. Laten wij er bijvoegen, dat hij omstreeks denzelfden tijd, ook te Kassel, nog een tweede versie vond, die hij, omdat het begin hetzelfde was, niet in extenso uitgaf, maar die anders eindigde: Roodkapje gaat nog eens naar de Grootmoeder en wordt door een anderen wolf aangesproken; ditmaal is zij gehoorzaam en loopt regelrecht naar het huisje van de oude vrouw; de wolf komt later en daar hij niet kan binnen komen klimt hij op het dak; de grootmoeder en roodkapje doen worstsoep in een grooten steenen trog voor de deur; de wolf glijdt naar beneden en verdrinkt. Dit herinnert aan de geschiedenis van De drie varkentjes die wij uit het Engelsch kennen - maar wij kunnen dit ongewone einde voorloopig laten rusten en tot de versies van 1697 en van 1812 terugkeeren.

Dat in het vertelsel bij Grimm nog dezelfde bestanddeelen als bij Perrault zitten, is zeker. Hoe zij er in gekomen zijn doet niet ter zake. Zij kunnen er òf door Grimm, die de *Contes de ma mère l'Oye* kende, ingebracht zijn òf zij zaten al in de geschiedenis, zooals Jeanette Hassenpflug ze vertelde. Is dit laatste het geval, dan kan Jeanette Hassenpflug ze uit Perrault hebben, of zij kan ze in het sprookje, zooals zij het hoorde, gevonden hebben. Nemen wij weer dit laatste aan, dan kan voor degeen die het aan J.H. vertelde, Perrault direct of indirect de bron geweest zijn, of de versie van Perrault en die van J.H. hebben een gemeenschappelijke bron, die dan vroeger dan 1697 is. In ieder

geval is het gemeenschappelijke al in het eerste zinnetje te vinden:

Perrault: Il était une fois une petite fille
Grimm: Es war einmal eine kleine süsse
 de village, la plus jolie qu'on eût su voir: Dirne die hatte jedermann lieb, am
 sa mère en était folle, et sa mère-grand allerliebsten aber ihre Grossmutter, die
 plus folle encore. Cette bonne femme wusste gar nicht, was sie alles dem Kinde
 lui fit faire un petit chaperon rouge, qui geben sollte. Einmal schenkte sie ihm ein
 lui seyait si bien que partout on l'appelait Käppchen von rotem Sammet, und weil ihm
 le petit Chaperon rouge. das so wohl stand, und es nichts anders mehr
 tragen wollte, hiess es nur das Rotkäppchen.

Nog duidelijker blijkt de overeenkomst uit het bekende: tire la chevillette, la bobinette
 cherra, duitsch: drück nur auf die Klinke; en vooral uit het: 'grootmoeder,
 grootmoeder, wat heb je een groote ooren' en wat er verder volgt, dat wel niet in
 dezelfde volgorde komt, maar toch volkomen bewijst, dat de twee versies
 samenhangen.

Daarnaast is echter ook onderscheid. Bij Perrault is Roodkapje niet ongehoorzaam,
 haar moeder heeft haar niet gewaarschuwd, er wordt gesproken van: 'la pauvre enfant
 qui ne savait pas qu'il était dangereux de s'arrêter à écouter un loup' wat even naar
 een grapje klinkt. In de moraal die als gedichtje aan het einde van de geschiedenis
 staat, wordt echter wel degelijk gezegd, dat een meisje niet met den eersten den
 besten wolf moet mee gaan:

Surtout de jeunes filles
 Belles, bien faites et gentilles,
 Font très mal d'écouter toutes sortes de gens ...

Daarentegen zegt de moeder bij Grimm: 'und wenn du hinaus kommst so geh hübsch
 sittsam und lauf nicht vom Weg ab, sonst fällst du und zerbrichst das Glas und die
 Grossmutter had nichts'. Zoo spelen bij Perrault de wolf en Roodkapje: 'wie er het
 eerste is' en plukt Roodkapje voor haar genoegen bloempjes, terwijl zij bij Grimm
 tegen het verbod 'vom Wege ab in den Wald hinein' gaat. Maar de bloemen zijn
 voor grootmoeder 'wenn ich der Grossmutter einen frischen Strauss mitbringe, der
 wird ihr auch Freude machen'. Het verschil is intusschen van minder belang dan de
 overeenkomst.

Zoo loopen de vertelsels evenwijdig tot aan het zinnetje, dat wij reeds citeerden
 en dat er in het Duitsch weer bijna als een vertaling uitziet:

Perrault: Et, en disant ces mots, ce
 méchant Loup se jeta sur le petit
 Chaperon rouge, et la mangea.

Grimm: Kaum hatte der Wolf das gesagt, so
 that er einen Satz aus dem Bette und
 verschlang das arme Rotkäppchen.

Hier eindigt de versie 1697 - maar in de versie 1812 begint hier het laatste deel, waar de jager komt, den wolf hoort snurken, eerst wil schieten, maar dan liever den slapenden wolf de buik open snijdt en er de twee uithaalt. De wolf wordt met steenen gevuld en weer toegenaaid - 'und wie er aufwachte, wollte er fortspringen, aber die Steine waren so schwer, dass er gleich niedersank und sich tot fiel'. Het sprookje eindigt met de praktische moraal: 'Rotkäppchen aber dachte: 'du willst dein Lebtag nicht wieder allein vom Wege ab in den Wald laufen, wenn dir's die Mutter verboten hat'.

Wij bezitten nu nog een aantal andere versies uit het Italiaansch, Portugeesch, Roemeensch, alsmede van Wenden en Zigeuners. Eenige vertoonen eigenaardige trekken, maar daar zij alle na Grimm of na 1812 zijn opgeteekend, is het niet zonder gevaar ze te gebruiken - wij moeten bij de litteratuurgeschiedenis blijven en zoo mogelijk voor 1697.

Een niet nauwkeurig te dateeren, maar toch waarschijnlijk wel oud lied uit Zweden vertelt van een meisje, dat 's avonds door een donker bosch ten dans gaat. Daar komt de grijze wolf - 'Lieve wolf bijt mij niet, ik geef u mijn hemd met zijde genaaid'. Maar de wolf wil haar jong leven en bloed. Ook haar zilveren schoenen en haar gouden kroon kunnen niet helpen. Zij klimt in een boom, maar de wolf woelt aan de wortels. In haar doodsangst stoot zij een schellen kreet uit - haar minnaar hoort het, zadelt zijn paard en rijdt als een pijl uit den boog, maar hij vindt in het bosch slechts een omgevallen boom en een bloedigen arm. Grimm citeert dit lied in zijn aanteekeningen, noemt het 'eine verwandte Sage' en kan er, evenals wij, niet heel veel mee beginnen.

Misschien wordt het echter ietwat anders, wanneer wij er een novelle bij nemen, die tot mijn verbazing door de geleerde folkloristen - misschien juist omdat zij in de letterkunde en niet in de folklore voorkomt - nog nergens bij de bespreking van het sprookje geciteerd wordt.

Zij staat juist waar zij staan moet: in den *Decamerone*. In de zevende vertelling van den negenden dag spreekt Pampinea van een geval dat een 'buurvrouw' - 'nog niet lang geleden' - is overkomen. Een zekere Talano di Molese - de vertelster vraagt of de anderen dien braven man niet gekend hebben - heeft een zeer eigenzinnige en weerbarstige vrouw; hij droomt op een nacht, dat hij haar door het bosch ziet gaan, dat zij door een wolf wordt aangevallen, die haar weliswaar niet verslindt maar haar gezicht en hals verscheurt; hij waarschuwt haar, den volgenden dag niet uit te gaan, maar zij antwoordt: 'wie ons een ongeluk toewenscht, droomt ons een ongeluk', en gaat toch in het bosch; zij wordt nu door een wolf aangevallen en, hoewel eenige herders haar bevrijden, zijn haar hals en gezicht zoo geschonden, dat zij zich van nu af aan niet meer kan vertoonen. Hier hebben wij

dus een geval, dat wat den inhoud betreft, met Roodkapje overeenkomt en waar de waarschuwing van het grootste belang is.

Gaan wij nu nog verder terug, dan komen wij in streken die ons bekend zijn. Kort na 1020 schreef een zekere Egbert, magister aan de school te Luik, een boekje: het rijk geladen Schip - *Fecunda ratis* - en droeg het op aan den beroemden bisschop van Utrecht, Adelbold, den tegenstander van Dirk III. Een leerboek voor de lagere klassen, voor het trivium - welk een fijnen opvoedkundigen geest vinden wij bij dien leerling van Notker Labeo, dien schoolmeester uit een van de beschaafde tijdperken van de Middeleeuwen, dien jongeren tijdgenoot van Gerbert van Aurillac - waarlijk er is aan dit boekje met zijn spreekwoorden en fabels, dit 'rustici sermonis opusculum' wel een zeer sterke voorsmaak van den Erasmus der *Adagia* en *Colloquia*. Onder de vertelsels van het schip in de puppis aerata - de metalen achtersteven - bevindt zich ook een geschiedenis, die hij van de boeren gehoord heeft.

Quod refero, mecum pagenses dicere norunt
Et non tam mirum quam valde est credere verum -

een geschiedenis van een meisje van de jonge wolven gered - a lupellis servata. - Van haar peetoom had zij een rood manteltje gekregen - tunica rubicundo vellere texta -; nu was zij vijf jaar, en toen zij eens door het bosch ging, raakte zij in het hol van een wolf. Maar de jonge wolfjes begonnen met haar te spelen en toen zij haar wilden aaien, riep zij: 'muisjes, scheur mijn kapje niet, want ik heb het van mijn peetoom'.

'Hanc tunicam, mures, nolite, infantula dixit,
Scindere, quam dedit excipiens de fonte patrinus!'
Mitigat inmites animos deus auctor eorum.

Zoo verzacht God, die ook hún Schepper is, het gemoed van onzachten - ziedaar de moraal.

Mij dunkt, nu hebben wij alles bij elkaar. Ten eerste het verhaal van het meisje uit de buurt van Luik. Het is geen sprookje. Wij moeten het, wanneer wij de letterkundige soort bepalen, tot die der *memorabilia* tellen, dat wil zeggen een voorval of een gebeurtenis, die door hun eigenaardigheid opgemerkt, onthouden en verder verteld worden en nu door dit navertellen een letterkundigen vorm krijgen, waardoor het mogelijk wordt, dat zij zich van hun historischen oorsprong emancipeeren en naar elders worden verlegd. Memorabilia van wilde dieren, die kinderen of onschuldigen geen kwaad doen zijn niet zeldzaam - ook de letterkunde maakt er gaarne gebruik van, zooals Androcles en Mowgli bewijzen. Wij hebben echter geen reden er aan te twifelen, dat de aardige geschiedenis, die Egbert van de boeren hoorde, werkelijk gebeurd is. Het memorabile is hier echter van een bijzondere soort: het hoort tot een werkelijkheid, die niet in strijd is met onze ethische eischen aan het gebeuren; een wer-

kelijkheid, die wonderbaarlijk schijnt en daardoor aan den gedachtengang van het sprookje raakt.

Vervolgens komt de novelle van Boccaccio, die natuurlijk van de geschiedenis van Egbert van Luik volkomen onafhankelijk is. Wat wij hier voor ons hebben is een *casus*, dat wil dus zeggen een verbeeld geval, dat de slotsom van zekere overwegingen bevat: een voorbeeld, De casus is hier tweeledig, ten eerste wil hij bewijzen, dat droomen geen bedrog zijn, ten tweede geeft hij een voorbeeld van 'de eigenzinnige vrouw', die in de geschiedenis der letterkunde door talloze casus en kwinkslagen geïllustreerd wordt: dat komt er van, is de slotsom, wanneer men ongehoorzaam of in de contramine is en niet naar waarschuwingen luistert. Dat Boccaccio voor dien casus - zooals bij zesennegentig van zijn honderd vertellingen - een bron had, schijnt mij, al doet hij, alsof de geschiedenis in de naaste omgeving van Pampinea is voorgevallen, vrij zeker. Maar wij kennen haar niet.

Wanneer nu echter memorabile en casus hun reis door de mondelinge of schriftelijke overlevering voortzetten, en wanneer op een goeden dag het meisje met de tunica rubicundo vellere texta en de vrouw van Talano di Molese - of wie haar voorbeeld mag geweest zijn - elkaar ontmoeten, ontstaat een tertium. Het is geen memorabile meer - ook niet heelemaal een casus, al staat het er veel dichter bij. De eigenzinnige, ongehoorzame vrouw heeft de gestalte van het kleine meisje aangenomen en daarmee is onze behoefte aan een goeden afloop, onze naïeve moraal ontwaakt. Daar echter de gebeurtenissen nog niet aan onze verwachting beantwoorden is het - niettegenstaande het den vorm der novelle geheel verlaten heeft en door den sprekenden wolf naar het niet-werkelijke streeft - nog geen sprookje. Het loopt nu als het ware evenwijdig met het Zweedsche lied, dat waarschijnlijk een geheel andere, volkomen zelfstandige ontwikkeling heeft, maar waarin wij ook zoowel iets van den casus - het zal wel onvoorzichtig, misschien zelfs eigenzinnig geweest zijn, 's avonds door het donkere bosch naar het feest te gaan - als ook iets van het memorabile - er zijn in de middeleeuwen heel wat menschen door wolven verscheurd - blijven voelen.

En nu komt de laatste verandering: het verhaal krijgt een slot, waardoor het opeens aan onzen ethischen eisch aan het gebeuren beantwoordt, waarbij het door het wonderbare tot den natuurlijke en rechtvaardigen loop der dingen wordt herleid. Het neemt met den nieuwen gedachtengang den letterkundigen vorm van het sprookje aan, en het voldoet nu aan de behoefte, die de oorzaak van het ontstaan van dien vorm was. Is het heelemaal een 'echt' sprookje? Misschien niet. Echte sprookjes hebben een spontanen oorsprong - hier hebben wij een omweg en wanneer wij scherp onderscheiden, voelen wij er altijd nog iets in van de oudere vormen, waaruit het ontstaan is. Maar al heeft het niet die stellige noodzakelijkheid, dat van zelf sprekend wonderbare, dat een sprookje kenmerkt, al

kleeft er iets aan van het toevallige van het memorabile en iets van het overwegende van den casus, het vervult toch als bastaardvorm de functie van het sprookje goed genoeg, en het zijn vaak juist bastaardvormen, waaraan wij het duidelijkst herkennen waarop het bij de echte vormen aankomt.

Vragen wij nu nog, hoe die verandering tot stand gekomen is, dan zien wij dat dit slot waarschijnlijk van een 'echt sprookje' afkomstig is, dat Grimm in denzelfden tijd en in dezelfde omgeving opteekende - het sprookje van de Zeven geitjes, waar ook de wolf opengesneden en met steenen gevuld wordt. Maar wij zien tevens uit de tweede lezing, die Grimm gaf, en die ook al weer uit dezelfde buurt stamt, dat het - mits dit einde goed zij - ook nog een ander slot - dat van de Drie varkentjes - zou kunnen krijgen.

Om dus de eigenschappen en de gestalte van een sprookje aan te nemen, moeten casus en memorabile een stuk aan een echt sprookje ontleenen.

Men heeft er vaak op gewezen, dat het sprookje uit losse stukken schijnt te bestaan, die men als het ware uit elkaar nemen en in een anderen samenhang weer in elkaar zetten kan, men is zelfs zoo ver gegaan, te beweren, dat in die zoogenaamde sprookjes motieven de eigenlijke eenheid schulde, en dat de sprookjesnovelle niets anders was dan een kolonie of een aggregaat van zulke eenheden, een ketting waarbij de motieven als kralen aan een draad geregen worden. Ik geloof dit niet - mij schijnt het sprookje wel degelijk van den beginne af aan een doorlopende vertelling. Daar nu echter die vertelling uit op elkaar volgende gebeurtenissen en eigenlijk niet uit handelingen bestaat, is het verband hier zeker lossier, en daar elk van die gebeurtenissen op zich zelf een vorm heeft aangenomen, die op een sprekende wijze aan onze ethische behoefte beantwoordt, en in zich zelf consequent is, valt het hier veel gemakkelijker, dan bij een vertelling, wier voortloopen op handelingen en daden berust, die motivische gebeurtenissen zelfstandig te beschouwen, ze in een ander verband te brengen, en zoo twee of meer vertelsels te vereenigen. In ieder geval zien wij, dat hier de laatste stap naar het sprookje uit het sprookje zelf komt.

IV.

Uit den gedachtengang der naïeve moraal kan nu tevens de innerlijke bouw van het sprookje worden afgeleid. Wij herhalen: de verwachting, die wij omtrent den rechtvaardigen loop der dingen koesteren, is in strijd met de ervaringen, die wij telkens in het leven opdoen; wij beschouwen derhalve de werkelijkheid als naïef immoreel. Zoodra dit in het letterkundige wordt omgezet, zal de vorm, die hieruit geboren wordt, dus die van het wonderbare zijn, maar dit wonderbare zal noodzakelijk aan de

eischen moeten voldoen, die dwongen de werkelijkheid te verlaten. Hieruit ontstaat de paradox, die de eigenlijke grondslag van het sprookje vormt: het wonderbare is hier niet wonderbaar, maar van zelf sprekend. Ons verlangen naar een ethisch gebeuren heeft allereerst betrekking op de werkelijkheid; de werkelijkheid stelt ons teleur; wij zoeken een uitweg en een schadeloosstelling in een letterkundigen vorm - maar nu zal in dien vorm het wonderbare, om ons te bevredigen, alle eigenschappen van het werkelijke moeten aannemen. Dit geschiedt inderdaad en ieder, die een sprookje hoort, begrijpt het terstond. Het is - om op onze Gelaarsde kat terug te komen - niet wonderbaar, dat den armen molenaarszoon juist door zijn schamele erfenis een grooter goed ten deel valt dan zijn broers; het zou wonderbaar, dat wil zeggen: zinloos zijn, wanneer dit niet gebeurde en het sprookje zou hiermee zijn eigen werkelijkheid verliezen. Het is in het algemeen niet wonderbaar, wanneer verdrukten of die naar den vleesche of naar den geest misdeeld zijn, in den vorm van prinsessen, prinses, schatten en koninkrijken hooger geluk ontvangen, want het zou een vergrijp zijn tegen de naïeve moraal, indien het anders uitliep, en wij zouden ophouden, ons in de werkelijke sfeer van het sprookje te bevinden.

Vervolgens moeten wij van hier uit een andere eigenschap verklaren, die men vaak bij het sprookje heeft opgemerkt: het onbepaalde in plaats, tijd en personen. 'Er waren eens in een ver, ver land een koning en een koningin, die drie zonen hadden ...', begint het sprookje. Wanneer die koning een naam had, en plaats en tijd van zijn regeering genoemd waren, zou hij ten eerste op zich zelf dichter dan het sprookje verdraagt bij een historische, dat wil zeggen een meestal zeer immoreel gevoelde werkelijkheid komen te staan, en daardoor zou vervolgens de eigenaardige gang van het sprookje worden gebroken. Want als koning van Engeland in 1483 zou onze nieuwsgierigheid naar zijn handelingen uitgaan, terwijl in het sprookje al onze aandacht op het gebeuren moet gericht zijn. De vraag, die ons bij Richard III op de lippen komt is: 'wat deed hij?'; die van het sprookje is onvermijdelijk: 'wat gebeurde er toen?'. Is daarom de koning uit een ver, ver land minder concreet dan zijn historische ambtgenooten? Is hij iets als een koning in het algemeen? Geenszins - de vader van de Schoone slaapster of van Ezelsvel zijn wel degelijk concreet en individueel. Zij bezitten in hooge mate de eigenschappen van het werkelijke. Maar zij bezitten ze in de sfeer van het sprookje, zij bezitten ze door een omkeering, die in ieder opzicht evenwijdig loopt met die waardoor het wonderbaarlijke in het sprookje datgene is, wat van zelf spreekt. En dat hebben zij met molenaars en houthakkers en alle andere sprookjespersonen gemeen, maar ook met hun rijk en zelfs met den tijd waarin zij leven. Ook in dat verre land en in dat lange verleden - al worden zij met de wonderlijkste definities versierd - is niets wat vaag of

abstract of generaliseerend klinkt: zij bezitten alle hun eigen werkelijkheid. Ten slotte geldt dit ook voor de wezens, waaraan het sprookje zijn naam ontleende in een land en een tijd, toen men nog niet van *märchen* of *sprookje* sprak, en waar dus de duitsch-romantische, en de negentiende-eeuwsche wetenschap zich nog niet van hen had meester gemaakt. In Frankrijk, waar wij het plotseling tusschen 1690 en 1715 in de letterkunde van het rococo rien opduiken, heet het *conte de fées*. Engeland heeft later dien naam - *fairy tale* - overgenomen. Het zou een verlokken taak zijn, een nauwkeurige semasiologische onderzoeking te maken van de woorden *fee* en *ogre*, die etymologisch met *fatum* en *orcus* in verband zijn gebracht; en ook, deze wezens te vergelijken met andere buitennatuurlijke wezens, die wij in andere letterkundige vormen zien verschijnen en die òf met den stam, òf op eenigerlei wijze met gedachtengangen uit het religieuze samenhangen. Dat zou te ver voeren, maar wij kunnen er hier op wijzen, hoe volkomen zij in hun sfeer passen, hoe duidelijk zij vormsels van de naïeve moraal zijn. Zij handelen niet in eigenlijken zin, maar zij zijn voltrekkers van het ethisch gebeuren en wel zoo, dat door de fee dit gebeuren in de richting van ons gevoelsoordeel stellig geleid wordt, terwijl de ogre het middel is het tijdelijk te remmen of te doorbreken, zonder dat daarbij het eigenlijk tragische ontstaat. Noodig zijn zij niet; in *De gelaarsde kat* en in *Klein duimpje* ontbreekt de fee - maar waar zij voorkomen, bezitten zij de eigenschappen van een concrete werkelijkheid, ja, men kan - altijd met dezelfde omkeering - ook van hen zeggen, dat hun ingrijpen in het gebeuren eer den indruk van natuurlijk dan van bovennatuurlijk, eer dien van werkelijk dan dien van wonderbaar maakt.

Het is bekend genoeg, hoe men in die onbepaaldheid van plaats, personen en tijd het onderscheid van sprookje en sage heeft meenen te kunnen vaststellen - maar te verwonderlijker is het, dat men vervolgens toch weer heeft getracht ze door een evolutionistische gedachte te verbinden en gedacht heeft, dat er om uit een sprookje een sage te maken niets anders noodig was dan een nadere bepaling van plaats, personen en tijd, verbonden met een zeker historisch besef - of dat men uit de sage slechts tijd, plaats en personen behoefde weg te laten, om tot het sprookje te geraken, dat er aan ten grondslag ligt of er tijdelijk en cultuurhistorisch aan voorafging. In waarheid liggen de gedachtengangen, waarvan elk van die vormen de letterkundige uitdrukking zijn, zoover uit elkaar, dat van een in elkaar overgaan of opgaan, naar wij gelooven, geen sprake zijn kan. De onoplosbare conflicten en tegenstrijdigheden, die in de wereld, wanneer men haar van uit het begrip afstamming en verwantschap beschouwt, telkens tot het tragische moeten leiden, de daden, die hier den loop van het geschieden bepalen, staan in volledige tegenstelling tot de eischen, die ons ethisch oordeel over het gebeuren stelt. Nergens

misschien heeft de vergelijkende stofgeschiedenis, die bij haar darwinistische stamboomen veel te weinig rekening houdt met de wet der beperkte mogelijkheid en die den eenvoudigen regel: wanneer twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde, schier steeds miskent, zoozeer op een dwaalspoor geleid als hier.

Ik zou hier niet met zooveel nadruk op wijzen, wanneer die verbinding van sprookje en sage in evolutionistischen samenhang niet nog voortdurend in de litteratuurgeschiedenis spookte. Laten wij ook hier een enkel voorbeeld geven.

Friedrich Panzer, de geleerde vertegenwoordiger van die richting, heeft in zijn onderzoekingen over Hilde-Gudrun, gepoogd de Hildesage uit een sprookje - het Goldener-sprookje - af te leiden. Later heeft onze landgenoot Professor R.C. Boer nieuwe onderzoekingen over die sage gegeven, waarin heel wat gewijzigd werd. Wij behoeven over die resultaten niet te spreken - maar wij moeten er op wijzen, dat in tegenstelling met Panzer, Boer, al bepaalt hij het begrip sage niet nader, bij zijn onderzoekingen met volkomen zekerheid alleen is uitgegaan van overleveringen en varianten, die tot den sagenvorm behooren en op het gebied van de sage liggen. Hierbij had het moeten blijven - maar juist in de laatste jaren is een Amerikaan Krappe - in het *Journal of English and Germanic Philology* 1923 - in een artikel over *The Legend of Walther and Hildegund* weer op de zaak teruggekomen en vindt in het *Waltharilied* altijd weer sporen van het sprookje - ditmaal: De beiden Künigeskinner (Grimm 113).

Walther schaakt Hildegonde die aan het Hof van Attila gevangen was, wordt vervolgd, verdedigt zich - dat moet het sprookje zijn van den prins, die in de macht is van den toovenaar; met behulp van de dochter van den toovenaar driemaal een moeilijke taak vervult; met het meisje vlucht, vervolgd wordt; zich en zijn beminde dan telkens in een andere gedaante toovert - enz. Het sprookje heeft ook nog een tweede deel, waar de prins zijn bruid vergeet, een andere wil trouwen, maar ten slotte toch de vrouw krijgt, die hem geholpen heeft.

Sage en sprookje moeten bij elkaar hooren: in allebei schaking, in allebei vervolging, in allebei verdediging! In het sprookje, dat 'natuurlijk' ouder moet zijn, hebben wij 'the original form' - de sage is er uit afgeleid.

Laten wij eens verder kijken. In Pickwick schaakt de avonturier Alfred Jingle de zuster van Mr. Wardle, terwijl de Pickwickisten op Manor-farm logeeren. Wardle en Pickwick, die Jingle geïntroduceerd heeft, vervolgen het paar. Jingle koopt eerst den tolbaas om, het tolhek langzaam te openen. Toch halen zij hen bijna in - maar daar verliest het rijtuig van de vervolgers een wiel, vermoedelijk omdat Jingle, zooals bij zulke gelegenheden gebruikelijk is, een postboy heeft omgekocht, de pen uit de naaf te trekken. In ieder geval ontkomen de vluchtelingen. Ten slotte laat Jingle tante Rachel voor een aardig sommetje geld zitten.

Wij hebben hier juist dezelfde gegevens: Schaking, vervolging, verdediging. Is hier ook het sprookje 'original form'? Herkennen wij in den goedigen, maar driftigen Wardle, die als voogd van zijn zuster optreedt, niet nog den boozen toovenaar; zijn de kunstgrepen van Jingle geen overblijfselen van oude toovermiddelen; is ten slotte tante Rachel die zitten blijft, niet het meisje, dat de prins vergat? Van Hagen tot Pickwick zou men die onderzoeking kunnen noemen.

Een schaking is een schaking. Dat het er vluchtelingen op aan komt te ontvluchten, achtervolgers hen in te halen en nu den vluchtelingen weer, de vervolgers op alle mogelijke manieren tegen te houden, is nog al wiertes, zouden wij in onze jeugd gezegd hebben. Bovendien is een schaking niet iets zeer ongewoons - het komt ten allen tijde voor; wij weten zelfs dat het hier en daar de gebruikelijke vorm is, waarin huwelijken gesloten worden. Maar is dit nu reden alle letterkundige voortbrengselen en vormen, waarin een schaking voorkomt, met elkaar in onmiddellijk verband te brengen? Of zouden wij niet veeleer moeten zeggen: hier is een gegeven, dat in de werkelijkheid vaak voorkomt, dat zich dus in de letterkunde vermoedelijk weerspiegelt; laten wij uit de verschillende wijze, waarop de verschillende letterkundige en kunstvormen het weergeven en waarop het dus van uit een verschillende geestelijke occupatie gezien wordt, juist pogen het onderscheid dier vormen nauwkeurig te bepalen.

De *Künigeskinner* zijn evenmin verwant met het *Waltharilied* als met de episode uit de *Pickwick papers*; de dochter van den toovenaar, Hildegonde en tante Rachel zijn noch zusters, noch nichten; het is iets anders wanneer men het meisje in een vijver, den prins in een visch vertoovert; wanneer de held zich met het zwaard in de hand tegen de verwanten van de geschaakte bruid verdedigt, wanneer men een tolbaas omkoopt. Ieder van die drie litteratuurproducten, ieder van die drie vrouwen, ieder van die drie daden en gebeurtenissen, zijn uit een eigen gedachtengang te verklaren, elk van hen vertegenwoordigt een eigen letterkundigen vorm, elk van hen is voor dien vorm bondig.

Wij zien in het sprookje de wonderbare gebeurtenissen, die ons ethisch oordeel over den loop der dingen bevredigen, het moet alles zóó zijn, het is 'goed' zoo; wij zien in het *Waltharilied*, in de epische Hilde-sage, het conflict, dat uit huwelijk en maagschap ontstaat, de daden waartoe het dwingt, de tragische gevolgen; wij zien eindelijk in de *Pickwick*-episode, dat wij ons niet meer op het gebied der gemeenschapsvormen bevinden, dat één enkele aan het woord is, en dat de wisselwerking tusschen schrijver en lezers begonnen is. Wij zien echter tevens, dat die enkele, wanneer hij van een occupatie uitgaat, die wij ook in de gemeenschap vinden, in een gedachtengang komt en een vorm geeft, die toch weer een zeker parallelisme met den eenvoudigen vorm vertoont: wat op Manor-farm gebeurt is familiegeschiedenis, van

die familiegeschiedenis uit verschijnt hier van zelf het gegeven: schaking, dat in de sage noodzakelijk moest optreden; een sage wordt het daardoor natuurlijk niet, maar iets, dat in de meer individueele, hoogere vormen der litteratuur met de sage evenwijdig loopt.

Daarmee komen wij ten slotte tot de verhouding van het sprookje tot andere vormen en kunnen vaststellen, dat het door zijn eigenaardigheid weinig vatbaar is, met hoogere kunstvormen te worden verbonden. Ook hierin verschilt het van sage en legende, die zooals wij gezien hebben (Gids 1923) bijvoorbeeld voor het epos een geschikte onderlaag vormden. Noch het epos, noch de tragedie kunnen de werkelijkheid en het tragische missen - integendeel, men kan die twee in zekeren zin tot de oorzaken van hun ontstaan en de voorwaarden van hun bestaan rekenen. Daar nu echter het sprookje juist die twee ontbindt, zoo het, wanneer het met epos en tragedie in aanraking kwam, iets van het wezen van die vormen vernietigen. Slechts met enkele variëteiten van het drama - het blijspel - en met den roman schijnt het zich soms te kunnen vereenigen - en zelfs hier is het, of dit niet zonder ironische bijbedoeling geschiedt, die aan het sprookje iets van zijn oprechte natuur ontnemt en tegelijk den kunstvorm aan het verbrokkelen brengt. Die onvereenigbaarheid met andere kunstvormen geeft aan het sprookje een zekere zelfstandigheid en afgeslotenheid, maar maakt aan den anderen kant, dat men geneigd is, het als artistiek verschijnsel niet al te ernstig op te vatten, of er misschien ietwat angst voor heeft. Het is een eigenzinnig groeisel, waarin het wonderbare en het rationalistische zeer dicht bij elkaar liggen, een vorm, die, niettegenstaande een sterke gebondenheid, zekere eigenschappen met een splijtzwam gemeen heeft. Waar het niet als gemeenschapsvorm, maar als individueel sprookje optreedt, grenst het gaarne aan spot.

Zou het daarom wel zoo verwonderlijk zijn, dat wij het juist in het rococo zien verschijnen?

Bijlage III. Jaarverslag van de secretaresse.

Na afloop der vorige Jaarvergadering, kwamen een aantal leden bijeen, om deel te nemen aan een door de Maatschappij georganiseerden boottocht naar het Kagermeer. Niettegenstaande wind, koude en regen dit uitstapje weinig behagelijk maakten, bleef de stemming der passagiers uitstekend. Het Bestuur heeft echter geoordeeld dat, met het oog op ons wisselvallige klimaat, het beter is den bezoekers der Algemeene Vergadering in het vervolg een ontspanning binnenshuis aan te bieden. De op den nieuwen beschrijvingsbrief aangekondigde opluistering van den maaltijd, bewijst de vindingrijkheid van onzen Voorzitter.

Op één na alle op de Jaarvergadering van 1923 gekozen gewone leden, en alle buitenlandsche leden, hebben hun benoeming aangenomen; van de buitenlandsche leden aanvaardden er twee, de hh. dr. G. Prampolini en J.A.J. de Villiers, de rechten en verplichtingen der gewone leden.

De Maandvergaderingen hadden geregeld plaats en werden meestentijds goed bezocht. Ook dit jaar deed zich het verblijdend feit voor dat er aan sprekers geen gebrek was en dat allen die het Bestuur uitnoodigde een voordracht te houden, zich aanstonds beschikbaar stelden.

In de Maandvergadering van 5 October verklaarde de heer dr. J.L. Walch zich, op verzoek der aanwezige leden, bereid den heer dr. G.J. Boekenogen als Voorzitter op te volgen. Hij nam de leiding der vergadering over en was aller tolk, toen hij daarna eenige woorden van erkentelijkheid en groote waardeering tot den heer Boekenogen sprak, voor de toewijding waarmede deze zich in het afgelopen jaar van zijn taak als Voorzitter gekweten had.

Tot leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde verkoos men in diezelfde vergadering de aftredende hh. dr. R. van der Meulen Rz. en dr. J.A.N. Knuttel; tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde de aftredende hh. dr. L. Knappert en dr. F. Pijper. Beide heeren namen de benoeming aan.

Daarna hield de heer mr. P.H. Ritter Jr. een voordracht getiteld: 'Iets over stijlstudie in het algemeen en over den stijl van Cd. Busken Huet in het bijzonder.'

Spreker begon zijn rede, met een herinnering aan de rede-

voering, die J a c o b G e e l indertijd gehouden heeft voor dezelfde Maatschappij, over een nieuwe karakter-verdeeling van den stijl. Deze herinnering geschiedde niet alleen uit pieteit voor de traditie der Maatschappij, maar ook omdat de verhandeling van G e e l aanleiding geeft tot een vergelijking tusschen het stijlprobleem, zooals zich dat voordeed bij de voorgangers van den Ouden en bij de nazaten van den Nieuwen Gids. Het stijlprobleem toch, hangt ten nauwste samen met den algemeenen aard van het letterkundig bewustzijn in een bepaalde cultuur-periode. Het begrip stijl sluit zich eerder aan bij een literatuuropvatting, waarin men zich vorm en inhoud als twee afzonderlijke elementen denkt, dan bij een organische literatuurbeschouwing, die zich de gedachte niet voorstelt als iets dat in den stijl, in den vorm is gehuld, maar waar een bepaalde zinswending of woorden-opeenvolging als de gedachte zelf, in haar eenig-mogelijke expressiviteit, wordt aangemerkt. Spreker deed uitkomen hoe J a c o b G e e l deze moderne opvatting omtrent de verhouding tusschen vorm en inhoud in de literatuur wel had aangevoeld, en in dat opzicht een voorlooper van den Nieuwen Gids was te achten, maar hoe hij zich toch niet heeft kunnen ontworstelen aan de algemeene geestesgesteldheid van zijne dagen, daar hij in zijne beschouwing, die zich tegen stijl opvattingen, waarbij het menschenlijke in den stijl wordt miskend, verzette, zich geen rekenschap had gegeven van het universeel-menschenlijke dat mede de verhouding tusschen vorm en inhoud in de literatuur bepaalt, stil was blijven staan bij het vorm-en-inhoud probleem voor den eenling-schrijver.

Spreker schetste daarop de ontwikkeling der stijl-gedachte in de 19e en 20^e eeuw in Holland, een ontwikkeling van mechanisch naar organisch stijlbegrip, en bracht in dit verband het kardinale verschil aan de orde, tusschen de literatuur van den Nieuwen Gids en die welke na hem gekomen is, en dat hierin ligt, dat de modernste literatuur in hare beste uitingen, de persoonlijkheid laat rijpen tot een bepaalde, geserreerde levensgedachte, die met zijn diepste zelfkennis overeenkomt, terwijl de Nieuwe Gids zich openstelde voor iedere levensgedachte. Deze beperking achtte spreker het daadkrachtige in de literatuur van den nieuwsten tijd, deze innerlijke geslotenheid, die niet een resultaat is van gehoorzaamheid aan conventioneel of academisch decorum, maar van de plechtige zielsbewogenheid, waarbinnen lijden en leven tot eenvoud en kracht worden gelouterd.

Op de verhouding tusschen inhoud en vorm in de literatuur ging spreker daarna dieper in, en hij behandelde speciaal het vraagstuk van den strijd tusschen rhetorische en zielsbewogenheid in den scheppenden letterkundigen kunstenaar, een vraagstuk dat met de inhoud- en vormquaestie parallel loopt. Vaak wordt de schrijver door de vindingrijkheid van zijn vernuft en verbeeldingskracht naar andere kunstcreaties gedreven, naar andere motieven geleid, dan die hij bedoelde te verwezenlijken. De klank

van een woord wekt woord-analogieën, het rythme draagt voort naar andere rhythmten, maar intusschen gevoelt zich de schrijver van zijne bedoelingen vaak geheel vervreemd. Echter beseft de schrijver dat zoowel de zielsbewogenheid als de rhetorische bewogenheid hem beide als fataliteiten zijn opgelegd en is de schepping van het kunstwerk dikwijls een vreeselijke strijd tusschen vervreemding in het beschreven leven (zielsbewogenheid) en uitleven van eigen venuft en verbeelding (rhetorische bewogenheid). Spreker deed uitkomen, dat dit conflict een gevolg is van onze individualistische cultuur, dat in literaturen, die niet uit den eenling, maar uit de volksgroep zijn ontstaan, deze tragedie van het zichzelf martelend individueel bewustzijn wordt opgeheven.

Voor onze cultuur zocht hij de opheffing in het tooneel en de journalistiek, die den schrijver zich doen gevoelen als een door en voor de massa omhooggestuwde kracht, en hem de rhetorische bewogenheid bewust doen kiezen, terwijl de zielsbewogenheid uit het besef van contact met de massa-overtuiging onbewust ontstaat.

Spreker verklaarde vooral uit de verhoogde belangstelling van den letterkundige voor de journalistiek het essayisme van onzen tijd, dat zich in twee vormen voordoet, de mystieke essay, waarin de levenservaringen in enkele synthetische woorden en aphorismen worden samengetrokken en de vernufts-essay, die z.i. was aan te merken als een soort hogere journalistiek. Het veldwinnen van de vernufts-essay in onzen tijd, doet teruggrijpen naar Busken Huet.

Het tweede gedeelte van den avond wijdde spreker aan een analyse van Huets stijl. Hij behandelde het rythme van Huet, dat voortdurend met stijltegenstellingen werkt, waardoor de krachtige korthed, toch niet in lapidairn stijl ontaardt, maar een schoon stijlmozaiek samenstelt. De plastiek verschijnt bij Huet als stijlornament, niet als middel om de kern der karakteristiek te vormen. Zijn geestelijke sfeer kenmerkt zich door objectiviteit, en gemis van het heroïsche in zijn ironie. Er is in Huets stijl een intellectueele bewogenheid, een voortgedragen worden op den stroom zijner universeele vernuftigheid. Er is weinig uitwerking in den stijl van Huet. Hij geeft het voorbeeld van stijl-synthese.

Ten slotte toonde spreker aan, in een beschouwing over Huets kritiek op Bilderdijk, dat het universeele en te algemeen oriënteerende in de kritiek van Huet hem verhinderd heeft om tot gedachten en begripsomlijningen te komen, die men in een leidenden kritikus mag eischen.

Den 2^{den} November sprak mejuffrouw M.E. Kronenberg over: 'Jan Seversz., boekdrukker te Leiden en te Antwerpen (c. 1502-c. 1530)'.

In haar inleiding zeide spreekster dat een bibliograaf eigenlijk niet de ware persoon is om voordrachten te houden. Toch heeft zij de uitnoodiging van het bestuur van 'Letterkunde' aangenomen,

omdat ze het een buitenkansje achtte eenige belangstelling te wekken voor een weinig bekend vak als het hare.

Spreekster wilde op dezen avond een onschadelijk jubileum vieren. Het is juist 4 eeuwen geleden dat hier te Leiden door Jan Seversz de Summa der godliker scripturen is gedrukt, waarvoor hij in Juli 1524 voor eeuwig verbannen werd. Het eerst verbodene boek in ons land en de eerste verbanning van een drukker. Spreekster gaf eerst een kort overzicht van zijn vroegere uitgaven.

Hij blijkt tusschen 1502 en 1523 een 90-tal boeken te hebben gedrukt, voor een groot deel devote lectuur, maar ook schoolboeken, het Bijenboek, de bekende Divisiiekroniek enz. Behalve drukker, was hij ook perkamentmaker. Spreekster stond even stil bij het gering aantal Latijnsche boeken. Zij behandelde vervolgens de Summa der godliker scripturen Als bewijsstuk van de Luthersgezindheid van Jan Seversz, wilde zij niet, als haar voorgangers, zijn z.g.n. 'winkelkasboek' gebruiken, indertijd door Tiele uitgegeven; het is volgens haar nog nooit voldoende bewezen, dat dit inderdaad van Seversz afkomstig is. Enkele aanhalingen uit de Summa getuigen van een nieuwen geest, zooals spreekster nader aantoonde, waarna zij een en ander mededeelde over zijn veroordeeling bij verstek: hij was n.l. bijtijds gevluht. Er zijn bewijzen dat hij in 1524 en 1525 in Utrecht is geweest; in Mei 1525 wordt hij ook van daar verbannen. Als balling, opstandig tegen 't wettig gezag, boeit hij spreekster veel meer dan toen hij devote boekjes drukte. Zij kwam vervolgens tot de Antwerpsche periode in zijn leven, waarover zij nieuwe gegevens heeft gevonden. Tot nu toe was het slechts bekend, dat hij te Antwerpen moet zijn geweest; zij kan thans aantonen, dat hij ook daar het drukkersbedrijf heeft uitgeoefend. Drie Antwerpsche drukken, één in 1527 en twee van 1529, heeft zij ontdekt. Als bewijs hoe een bibliograaf soms tevens de gaven van een detective en van een diplomaat moet bezitten, verhaalde zij uitvoerig van hare rusteloze jacht om een van deze boekjes, dat te Londen door een antiquaar verkocht was, weer op 't spoor te komen, een jacht in Maart 1918 begonnen en eerst in September 1923 met succes bekroond. Het boekje, een zeer curieuse Calengier, geeft het zekere bewijs, dat Seversz in 1527 te Antwerpen heeft gedrukt.

Behalve de drie Antwerpsche drukken, haalde spreekster nog een citaat aan, door haar gevonden in het Corpus documentorum inquisitionis, waaruit blijkt dat Jan Seversz, ook in Zuid-Nederland, vermoedelijk te Brussel, als ketter gevangen heeft gezeten. Op het laatst van zijn leven keert hij terug naar Leiden en maakt er klaarblijkelijk weer perkament. Waarschijnlijk is hij aldaar in 1534 overleden. Spreekster wees nog op het geringe aantal van zijn uitgaven in Leidsche bibliotheken bewaard, waarnaast de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage zeer gunstig

afsteekt. Zij eindigde met het vertoonen van een aantal lichtbeelden, reproducties uit zijn drukken, waaronder fraaie houtsneden, van Lucas van Leyden.

Den 7^{den} December hield de heer dr. P.C.A. Geyl een voordracht over: 'De klein-Nederlandsche traditie in onze historiographie'.

Spreker begon met op te merken, dat hij de denkbeelden, die hij zou gaan ontwikkelen, reeds bij meer dan een vroegere gelegenheid had te berde gebracht, maar dat hij ze nog eens wilde preciseeren, naar aanleiding van de critiek, door prof. H.T. Colenbrander geoeffend in een lezing voor de Kon. Academie te Amsterdam, uitgegeven onder den titel: 'Over de grenzen der vaderlandsche geschiedenis'. Spreker verklaarde dat het er hem niet om te doen was, dat Vlaanderen door onze historici binnen de vaderlandsche geschiedenis betrokken zou worden. Hij keerde zich slechts tegen de gangbare historische opvatting van de verhouding tusschen Holland en Vlaanderen, al zou zeker de vaderlandsche historieschrijver, die zijn stelling aanvaardt, zich bewust blijven van een gemis, van een onvolledigheid, waar men gemeenlijk Vlaanderen koelbloedig vergeet. Spreker meende dat die klein-Nederlandsche houding haar tijd gehad heeft, al was het alleen omdat men zoo klaar voor oogen krijgt, dat haar complement, de Belgicistische of Pirennistische theorie, uitgediend heeft. Dat wil niet zeggen, dat spreker een hereeniging van Holland en Vlaanderen voor waarschijnlijk houdt, minder nog dat hij actief irredentisme zou voorstaan, maar slechts dat hij een herziening van de Hollandsche vooroordeelen jegens Vlaanderen onvermijdelijk acht, zoodra Vlaanderen zich van de Belgicistische omknelling vrij maakt.

Spreker betoogde vervolgens dat de scheuring van de Nederlanden tegen het einde der 16de eeuw, een gevolg was van de storende inwerking van factoren van buiten op het natuurlijke proces van de vorming eener groot-Nederlandsche natie, dat al begonnen was, en hij zocht de gangbare voorstelling, in het bijzonder door prof. Colenbrander gepropageerd, alsof die scheuring integendeel de natuurlijke bevestiging was van oude uiteenwijkende tendenties, af te leiden uit het klein-Nederlandsch gevoel, dat onze intellectueelen van de stichting der Republiek af beheerscht heeft. Waar prof. Colenbrander met Renan's uitspraak, dat nationaliteitsgevoel is 'avoir fait de grandes choses ensemble, vouloir en faire encore', de Dietsche natie onbestaanbaar verklaard heeft, onderwierp spreker, toegevend dat een Dietsche natie op dit oogenblik niet bestaat, Renan's uitspraak aan critiek. Hij merkte op, dat een natie geen stationnaire grootheid is, en dat men zich moet afvragen wat naties maakt, meer dan wat een natie is. Hij stelde dan een taalgroep, mits geografisch ongescheiden, als de grondstof, die door de geschiedenis

tot nationale bewustheid wordt gebracht. De 'historische' factoren, godsdienst, economische belangen, gemeenschappelijk daden verricht te hebben, kunnen evenwel de algemeene tendentie tot samenvallen van nationaliteitsbesef met taalgroep, zoowel bevorderen als tegenhouden. Het verloop van onzen opstand tegen Spanje stimuleerde ze alle, maar bracht ze tijdelijk alle in oppositie met de groot-Nederlandsche nationaliteit. Vandaar de intensiteit van onze klein-Nederlandsche traditie.

Spreker beschouwde in 't kort de geschiedenis van den opstand, om te doen uitkomen, hoe de gedeeltelijke mislukking het gevolg was niet van verschil in geaardheid tusschen Noord en Zuid, niet van dualistische tendenties, al ontkende hij noch dat er verschillen noch dat er centrifugale tendenties in de Nederlanden waren, ofschoon hij ze niet alleen en zelfs niet voornamelijk van Noord naar Zuid of omgekeerd ziet werken; maar hoe zij teweeggebracht werd door het gewelddadig ingrijpen van Spanje en de geografische constellatie (de groote rivieren). Hij bestrijdde de populaire voorstelling, als zou verschil in godsdienst de scheuring veroorzaakt hebben, integendeel is de scheuring eerst oorzaak geweest van de scherpe scheiding tusschen Katholieke en Protestantsche Nederlanden.

Ten slotte bestrijdde spreker de klein-Nederlandsche historische methode met verwijzing naar parallele gevallen, in 't bijzonder uit de Spaansche en de Amerikaansche geschiedenis. Waar onze historici uit verschillen in volksaard, particularistische tendenties enz., die vóór de scheuring in de Nederlanden zijn waar te nemen, besluiten, dat de Nederlandsche eenheid dus door innerlijke zwakheid tot mislukking gedoemd was, liet hij zien, hoe zulke verschillen en tendenties, hoe zelfs oude veeten tusschen Italiaansche en Amerikaansche staten onderling in de op taalgemeenschap en geografische aaneengeslotenheid gebaseerde nationale eenheid verzoend zijn. Aan prof. C o l e n b r a n d e r , die meende dan toch het uitblijven van 'felle aandrift' tot eenwording tusschen Noord- en Zuid-Nederland met die verschillen in verband te mogen brengen, antwoordde spreker, dat hem die woorden 'felle aandrift' een romantische opvatting van het historische proces van natievorming leken te verraden.

De eenmakende factoren van taal en geografie werken minder dramatisch. Zelfs in de moderne nationalistische bewegingen moet men zich van de felle aandrift der bevolkingen geen overdreven voorstelling maken. Spreker bewees dit met bijzonderheden over G a r i b a l d i ' s tocht naar Sicilië en Napels, en trok daarna een parallel tusschen den Nederlandschen vrijheidsoorlog en den Amerikaanschen, waaruit bleek dat Washington met evenveel particularisme, kortzichtige zelfzucht, verraad te kampen had als Willem van Oranje. Als Italië en Amerika naties geworden zijn en de Nederlanden niet, of nog niet, dan ligt het onderscheid alleen in de uiterlijke omstandigheden. De gescheidenheid der

Nederlanden is de tragedie van een kleinen stam, gelegen op een plek in Europa waar al de groote mogendheden zich maar al te zeer mee bemoeien. Eerst Spanje, toen Frankrijk heeft onze eenheid belet.

Spreker besloot met de opmerking, dat de klein-Nederlandsche historische opvatting ons volk stijft in zijn particularistische neigingen en dat een erkenning van het feit, dat de scheuring een toeval en een tragisch toeval is geweest, de verhouding tusschen Holland en Vlaanderen slechts kan verbeteren en de positie van Vlaanderen in België slechts kan versterken.

Den 11^{den} Januari 1924 verhaalde de heer dr. Ph. S. van Ronkel: 'Uit de geschiedenis onzer aanrakingen met de Maleische taal'.

Spreker ving aan met een herinnering aan de voor onze scheepvaart zoo moeilijke jaren 1917 en 1918, die te vergelijken zijn met den tijd, toen onze zeevaarders veilige wegen naar het Oosten moesten zoeken, om te ontkomen aan Spaansche beslagnemingen en angarie's. De eerste vraag, die in verband met zijn onderwerp spreker zich stelde, is: Hoe stonden de oudste Oost-Inje-vaarders tegenover de Maleische spreektaal? Die taal toch werd reeds in hun tijd in den geheelen Archipel in de havens verstaan; trouwens ook reeds vóór de komst der Portugeezen in Malakka, gelijk uit verschillende plaatsen uit oude reisbeschrijvingen, te beginnen met P i g a f e t t a 's reisverhaal van M a g e l h a n s tocht, kan blijken. Het verbaast ons dus niet, - aldus spreker - dat de oudste scheepvaartjournalen lijstjes van Maleische woorden bevatten; dat de oudste zeevaarder-auteur F r e d e r i k H o u t m a n in het Maleisch zich met Atjehsche grooten onderhield en in die taal zijn geloof verdedigde; dat een Atjehsche vorst in het Maleisch brieven opstelde aan den koning van Engeland. Dezelfde H o u t m a n vervaardigde het merkwaardige 'Spraeck ende woordboek, met twaalf samensprekinghen in de Maleysche taal', (Amstelredam 1603), van welke eigenaardige samenstelling spreker eenige typeerende voorbeelden gaf.

Na het verstrijken van het achtjarig privilegie werd het wederom uitgegeven door A.C. R u i l als een 'Spiegel in welke zich de Indiaansche jeugd kunnen oefenen ... vol onderwijzingen ... tot voorstandt van de Christelijke religie'. In dezen tijd blijkt het streven der Vereen. Oost Indische Compagnie, om den Christelijken godsdienst te verbreiden onzer 'heydenen en de muhametisten', welk beginsel gedurende haar geheele bewind stand hield.

Het eerste in het Maleisch vertaalde boek was dan ook het Vragenboekje van M a r n i x v a n S t . - A l d e g o n d e , dat in 1611 gedrukt moet zijn. Later is alles, wat aan studie van het Maleisch is gedaan, geschied door predikanten op last van Heeren XVII^{en} in Holland; spreker noemde verscheidene namen van predikanten, bijbelvertalers en woordenboekmakers, o.a. F r a n ç o i s V a l e n t i j n , die zich het eerst van de zooveel verwarring stichtende benaming

Hoog- en Laag-Maleisch bediende. Spreker schetste daarna het verschil tusschen het met Sanskrit, Arabisch en Perzisch verrijkte, met Arabisch schrift geschreven literaire Maleisch, waarmede de predikanten werkten, en het verbasterde spreektaaltje, dat door handel, propaganda der Portugeezen en prediking der geestelijken en ziekenbezoekers steeds verder Oostwaarts werd gebracht, en vermeldde iets van de onverkikkelijke geschiedenis van den strijd over het idioom der Maleische Bijbelvertaling en over het schrift, waarin die gedrukt moest worden, waarna hij de pogingen tot oprichting van seminaria 'ofte kweekerijen' behandelde, die kortstondig hebben gebloeid op Ceylon, te Batavia en te Leiden.

Daarna werd besproken, hoe het gesteld was met de beoefening van het Maleisch hier te lande, waar mannen als *Erpenius*, *Witsen*, *Relandus* e.a. zich met die taal hebben bezig gehouden, waarbij het twee eeuwen lange getalm met de bewerking van het Woordenboek en de gelegenheid tot ontvangen van onderwijs in het Maleisch werden uiteengezet. Zoo kwam spreker tot het heden: de wetenschappelijke, historische taalstudie. Met haar hulp kon men in het tegenwoordige stadium der wetenschap nagaan, hoe het te verklaren is, dat een oorspronkelijk in Midden-Sumatra thuisbehoorende taal, een ver verbreide cultuurtaal werd, voertaal van twee wereldgodsdiensten: Hindoeïsme en Islam, boekentaal in Malakka en Atjeh, handels- en verkeerstaal in alle havenplaatsen, gechristianiseerde evangelisatie-taal in de Molukken, verarmde en verbasterde spreektaal in Java en op de andere eilanden met steeds zich vergrootend gebied. Dan wordt verklaard hoe het Maleisch de groote islamische en de vreemdelingentaal kon worden en hoe die taal, en geen andere, den in Atjeh vertoevenden *Houtman* tot middel van gedachtenuiting moest dienen, en voorts het tot standkomen van een ambtelijke koinè en een patois-achtige spreektaal geschetst.

Van misvattingen dier miniatuur-spreektaal, die in elk geval berust op Indonesischen grondslag, gaf spreker eenige voorbeelden, die buitendien illustreeren hoeveel misverstand er nog steeds heerscht ten aanzien van literaire taal en brabbel-Maleisch. Ten slotte werden de verbeteringen der laatste jaren vermeld, zoowel de werkzaamheid van de lichamen ter verbreiding van lectuur in behoorlijk Maleisch als de gelegenheden tot practische oefening vóór het vertrek naar Indië.

Eindelijk noemde spreker enkele problemen der Maleische cultuurtaal en haar literatuur en het tot stand komen van eenheid in de spelling der steeds talrijker wordende schrifturen en couranten, waardoor een uitbreiding van een algemeen beschaafd Maleisch is gekomen, waar niemand, die in Indië niet zuiver materialistisch leeft, onverschillig tegenover mag staan.

Den 1sten Februari behandelde de heer dr. *J. Kalf*, het onder-

werp: 'De nieuwe opvattingen over het restaureeren van monumenten in de praktijk'.

Spreker herinnerde aan den fellen meeningstrijd over het restaureeren en de door den Oudheidkundigen Bond over dit vraagstuk geformuleerde 'Grondbeginselen en Voorschriften', die minister Cort van der Linden er toe hadden geleid, gelden op de begrooting te brengen voor de instelling van een rijkscommissie, die de regeering bij de restauratie advies zou kunnen geven. De benoeming dier commissie geschiedde in 1918 en wel met zoo groote onpartijdigheid, dat niemand kon voorzien in welke richting hare adviezen zouden uitvallen. De commissie is, volgens spreker zoo verstandig geweest, zich niet te begeven in debatten over de beginselen van het restaureeren, maar in ieder geval, dat haar werd voorgelegd na te gaan, wat moest gebeuren. Daarbij bleek in den regel, dat voor- en tegenstanders van de nieuwe opvattingen, voor een bepaald monument gesteld, over de te nemen maatregelen het in hoofdzaak eens waren. Een aantal restauraties is thans onder toezicht van deze commissie uitgevoerd en de daarbij opgedane ervaring heeft eenerzijds in menig opzicht de juistheid bewezen van de door den Oudheidkundigen Bond geformuleerde beginselen, anderzijds doen blijken, dat allerlei moeilijkheden uit de practijk daarin toch niet voldoende waren overwogen.

Het beginsel, dat de leiding der werken niet moet worden opgedragen aan enkele daarin als het ware geroutineerde deskundigen, doch veilig kan worden toevertrouwd aan iederen bekwamen architect, die kunstenaar mag heeten, is door de commissie ruimschoots toegepast. Naast specialisten uit de vroegere periode, als Jos. Cuypers en Te Riele, zijn tal van andere architecten aan het werk gesteld: S. de Clerq, Hanrath, Van der Kloot Meyburg, A.A. Kok, Jan de Meyer, Slothouwer, A.P. Smits en daaronder ook de meest modern gezinden als de zoo betreurede M. de Klerk en Ir. Klijnen. Voor werken in de provincie wordt ook gebruik gemaakt van de diensten van architecten uit kleinere plaatsen, waaronder uitnemende practici zijn, die dan, zoo noodig, voor het aesthetisch deel van hun werk worden bijgestaan door een der architectleden van de commissie, meestal den heer H. van Heeswijk of door den onder-directeur van het Rijksbureau voor de monumentenzorg den architect G. de Hoog Hzn..

De moeilijkheden van het restaureeren liggen volstrekt niet vooral in de vormgeving, maar zijn van veel meer elementaire aard. Het welslagen van een restauratie hangt in de eerste plaats af van de keuze en de bewerking der materialen. De groote charme van oud metselwerk b.v. ligt in het feit, dat bij den ouden handvorm geen twee steenen precies hetzelfde formaat hebben en dat men nagenoeg alles wat de oven opleverde ook ongesorteerd gebruikte, waardoor een levendige kleurschakeering ontstond. De

vroegere herstellere begrepen dit zoo weinig dat men b.v. bij de restauratie der Grafelijke Zalen van de daarvoor opzettelijk gebakken reuzenmoppen alle afkeurde, die niet precies pasten in een maatbakje.

Nog grooter is de moeilijkheid bij natuursteen. Hier moet men zooveel mogelijk de steensoorten gebruiken waaruit het monument werd opgetrokken, maar meestal is onbekend uit welke groeven deze werden betrokken. Dan komt het er op aan, weervaste steen te krijgen, wil men niet als in Den Bosch en Keulen, gevaar loopen, dat binnen vijftig jaar na de herstelling het nieuwe werk al weer gaat vervallen. Met het oog hierop heeft de monumentencommissie zich de medewerking verzekerd van den mijn-ingenieur Dr. A.L.W.E. van der Veen, door wiens onderzoekingen reeds herhaaldelijk de herkomst van oude natuursteen kon worden vastgesteld; waardoor het mogelijk werd voor de restauratie geheel overeenkomstige te verkrijgen.

Bij de verwerking van de baksteen zijn het verband, het kappen (in plaats van vormen) der profielen en vooral het voegwerk van het grootste belang. Doodsch pleisterwerk kan in geen geval een geheel interieur bederven.

De meeste vroegere restauraties hebben onze oude gebouwen vooral bedorven door de kille wijze van uitvoering van het steenhouwwerk, dat voor het aspect van nog veel grooter belang is dan het trouwens zooveel zeldzamer voorkomende beeldhouwwerk. Het is de groote verdienste van het lid der monumentencommissie Prof. Odé, zelf beeldhouwer en daarbij een voortreffelijk paedagoog, dat hij de steenhouwers heeft leeren begrijpen, dat hun werk er niet moet uitzien, alsof het uit de machine komt. Steenhouwers, door hem gevormd, werken nu als voorman bij verschillende restauraties en helpen een traditie vormen van goedlevend handwerk. Wat dit beteekent, zal men kunnen waarnemen als binnenkort het choor van de Nieuwe Kerk te Delft te zien komt. Figuraal beeldhouwwerk van belang heeft de monumenten-commissie nog niet kunnen doen maken; in het ornamentale is, door de medewerking van beeldhouwers als Theo van Reyn (Arnhemsche Eusebiuskerk) en Van der Meer (kerk te Breda) al een groote verbetering gekomen.

Wat interieurs aangaat heeft de restauratie meestal te doen met hervormde kerken. Hier is met eenvoudige middelen veel te bereiken, zooals spreker nader aantoonde. Vroeger bedierf men b.v. de muurschilderingen door bijschilderen en ophalen. De monumenten-commissie vond enkele sierschilders, de heeren Jac. Por en G.B.F. Janssen, die piëteit genoeg hebben om zich van alle bijwerken te onthouden en de kunst verstaan door drenking van de bindmiddelen, de oude kleuren tot nieuw leven op te wekken.

Zijn de middelen ruimer dan meestal het geval is, dan kan voor moderne meubelen opdracht gegeven worden aan een kunst-

nijvere - zoo werkt Penaat nu voor den Dom te Utrecht - en kan men ook nieuwe gewelfschilderingen laten maken, gelijk P o r zoo gelukkig deed voor de kerken te Delft, Oudega en Rijswijk.

Bij dit alles is voor de principieele geschillen weinig ruimte, maar men heeft het vroeger al te veel verzuimd, omdat men te uitsluitend waarde hechtte aan den geteekenden architectonischen vorm.

Het belangrijkste geval waarbij nieuwe vormen zich bij oude hadden aan te sluiten, was de verbouwing van het kasteel te Helmond tot stadhuis. H a n r a t h heeft daarbij een middelweg gevonden, die goed voldoet. Zeker de geniaalste onder onze moderne bouwmeesters, D e K l e r k , ontwierp een nieuwe spits voor den toren te Ysselstein. Hierin is bij volkomen onafhankelijkheid toch een oplossing bereikt, die aan den onthoofden romp een prachtige bekroning belooft.

Spreker sprak den wensch uit dat dit ontwerp - nu ook als monument voor den te vroeg gestorven kunstenaar - nog moge worden uitgevoerd.

Het gesprokene werd toegelicht door een groot aantal lichtbeelden.

Den 7^{den} Maart vertelde de Heer J.W. E n s c h e d é ons van: 'Goochelkunst in de 17de en 18de eeuw.'

Sprekers publicaties over de geschiedenis van het goochelen, een paar jaar geleden, hebben destijds in wijden kring de aandacht getrokken; ook, omdat, voor zoover bekend, over de geschiedkundige ontwikkeling van dit eigenaardig vak in de internationale literatuur niets gepubliceerd is, en zij dus als pionierswerk beschouwd moeten worden. Het geheimzinnige heeft den mensch vanouds aangetrokken, zoo was het in de oudheid, zoo is het nu bij beschaafde, zoowel als bij onbeschaafde volken. Zij, die zich bezighielden met het vertoonen van geheimzinnigheden, waren oudtijds dezelfden als thans. De toovernaar van vroeger, die geacht werd bovennatuurlijke gaven te bezitten, heeft zich gemetamorfoseerd in den goochelaar, die door technische vaardigheid, door langdurige oefening-changeeren, escamoteeren, palmeeren - het publiek op een geoorloofde manier, maar desalniettemin, door zijn moeilijke handgrepen weet te bedotten.

Daarover sprak nu de heer E n s c h e d é , en zijn gesproken woord liet hij toelichten door den beroepsgoochelaar G i o v a n n i d o n B o s c o (schuilnaam van J. B o r k) te Amsterdam, jaren geleden assistent bij Basch, die de ouderen onzer generatie zich nog wel herinneren en die onze kermissen bereisde met een Cagliostro-theater en schouwburgtent en daar, behalve goochelnummers, ook vertoonde allerlei optische fantasieën, bijv. zijn gekleurde fonteinen (kalospinthechromokrenen). In 't bijzonder werden er toeren vertoond, die tusschen 1600 en 1800 alom

gegeven werden, wat toegelicht werd door allerlei documenten. Een paar dingen trokken hierbij de aandacht. Die oude goocheltoeren, welke vaak reeds een eeuwenlange traditie achter zich hadden, kunnen nog steeds een beschaafd en ontwikkeld publiek boeien, mits de wijze, waarop zij voorgedragen worden, inderdaad zijn overeenkomstig de hedendaagsche opvattingen, die ten allernauwste verband houden met de tooneelspeelkunst.

Vervolgens, dat die wijze in principe ook nu nog niet veel afwijkt van de vroegere.

De aanwezigen keken met belangstelling naar het aloude vuurblazen, naar het bekerspelspel, dat documenteel reeds bij de Romeinen bekend was, naar het 'livre de ma grand-mère,' dat te volgen is tot 1638 en waarvan een geaquarelleerd Hollandsch exemplaar uit het begin der achttiende eeuw getoond werd, naar oude toeren met kaarten, houtjes, balletjes, linten en wat al niet meer.

In dat oude handwerk was het, dat onze Hollandsche goochelaars internationaal een bijzondere vermaardheid hadden, welke zij hebben verloren, toen sinds het midden der achttiende eeuw de leiding is overgegaan op de Franschen, die het door toepassing der toen jonge electriciteit, mechanica en andere natuurkundige beginselen, tot ontwikkeling gebracht hebben, en het mechanisch goochelen, de 'physique amusante', op zijn beurt het eenvoudige handwerk in discredit gebracht heeft. Toch was het door zulk eenvoudig werk, als op de vergadering gedemonstreerd werd, dat, gesteund door een zeer bijzondere individueele praedispositie, iemand als F a u s t in de dagen der Duitse reformatie zulk een vermaardheid van zich heeft kunnen doen uitgaan dat zich aldra een legende omtrent hem heeft kunnen vormen, als van een eenigszins bovennatuurlijk wezen.

Inderdaad heeft het oude handwerk, juist omdat het te bereiken effect mede afhankelijk is van iemands persoonlijke gaven, voor een goed waarnemer meer charme dan het moderne mechanische goochelen, waarbij het apparaat een aanzienlijk grootere beteekenis heeft.

De Heer dr. H. B r u g m a n s sprak den 4^{den} April over: 'Ubbo Emmius en zijne correspondentie'. Spreker beschreef kortelijk het leven van dezen beroemden Frieschen historicus, die in 1547 te Greetsiel, in Oost-Friesland, werd geboren en die studeerde te Rostock en ten slotte te Genève, waar Beza grooten invloed op hem had.

Van hem heeft Emmius stellig het vaste, besliste Calvinisme overgenomen, dat hem sedert altijd heeft gekenmerkt. Op Emmius hebben evenwel nog andere invloeden zich doen gelden, die wij vooral in zijn wetenschappelijk werk opmerken: als philoloog en historicus was hij, volgens spreker, een kind van het humanisme, welks beginselen en methoden hij heeft aanvaard en in zijn befaamde Friesche geschiedenis heeft toegepast.

Emmius heeft de oude Friesche geschiedenis voor het eerst wetenschappelijk behandeld; met scherpe critiek, die hem veel vijandschap berokkende, heeft hij de oude fabels vernietigd.

Van Genève teruggekomen, heeft Emmius in 1579 een benoeming tot rector te Norden aanvaard. In 1587 moest hij voor kerkelijke onverdraagzaamheid wijken; hij nam toen het rectoraat te Leer aan. Daar maakte hij kennis met vele aanzienlijke Groningsche ballingen. Aan hun invloed is het zeker, naar spreker meende, toe te schrijven, dat Emmius in 1595 werd benoemd tot rector te Groningen. Daar heeft hij de oude, maar vervallen school weer tot nieuwen bloei weten te brengen. Hij deed nog meer: Emmius is de voornaamste stichter der Groningsche Academie, wier eerste rector-magnificus hij in 1614 werd en waar hij Grieksch en geschiedenis onderwees.

Niet lang heeft hij het hoogleeraarsambt bekleed; in 1625 is hij gestorven.

Zijn correspondentie is door spreker uitgegeven, waarvan het belang voor de geschiedenis van dezen tijd in verschillend opzicht met voorbeelden wordt toegelicht. Spreker vestigde vooral de aandacht op Emmius' briefwisseling met den grooten Franschen historicus Thuanus, die voor de kennis van het wetenschappelijk leven van die dagen van belang is.

Bij de rondvraag deelde, in deze zelfde vergadering, de heer F. D r i e s s e n eenige resultaten mede van zijn archiefstudie in het Leidsche archief, dat vooral wat betreft de Notaris protocollen en de weeskamer papieren een prachtige bron is voor de historie van het volk. Hij wees op een acte van 16 April 1683, voor Notaris Johannes van der Eycke, waarbij professoren en andere regeerders zelf verklaren, dat men het met den leeftijd der studenten niet zoo nauw moet nemen, daar het de gewoonte is, dat zij zich een jaar of 2 of 3 ouder opgeven dan zij zijn, om de belasting op den wijn te ontduiken. Zoodat men dan ook de gegevens in het bekende Album Studiosorum 'cum grano salis' moet opvatten. Een andere acte van 29/5 1666 toont aan hoe de Franschen hunne namen op eigenaardige wijze vertaalden, want in die acte onderteekent de boekhandelaar A b r a h a m C o r n u met zijn Franschen naam, terwijl zijn broeder P i e t e r onderteekent P i e t e r H o o r e n . Spreker zegt, dat zulke voorbeelden zeer talrijk zijn en de heer v a n R h i j n , ambtenaar aan het archief zoude zeer zeker hierover een geheelen avond kunnen verhalen.

Wat de weeskamer papieren betreft, die zijn in sommige opzichten nog belangrijker; bijv. de boedel van den Manege-bezitter E s y a s v a n R e e c k is voor spreker een hoogst interessante bron geweest, waarvan hij twee specimina heeft doen reproduceeren, die aan de vergadering werden uitgedeeld. Het eerste is een prachtig mooie etiket van wollen goederen van de firma A l l a r t

Poelart (schoonvader van den jongeren Pieter de la Court) waaruit blijkt, dat deze firma Polemieten en Grogreinen vervaardigde en dat zij veel zaken met Spanje deed; immers het etiket bevat ook een Spaansch opschrift. Ten tweede vertoonde spreker een belastingbiljet voor zout van het jaar 1650 waaruit blijkt, dat men toen een bezit van 1000 gulden als half kapitaal beoordeelde, terwijl 2000 gulden iemand plotseling kapitalist deden worden. De belasting moest betaald worden in het 'Gekloofde varken' op de Langebrug.

Den 2^{den} Mei zou de heer dr. C. Wynaendts Francken spreken over: 'Het vraagstuk der historische wetten'. Daar eene ongesteldheid hem echter verhinderde ter vergadering te verschijnen, verklaarde Mevrouw Wynaendts Francken-Dyserinck zich bereid om de door den heer Wynaendts Francken opgestelde voordracht, in zijn plaats voor te lezen. Het Bestuur aanvaardde dit aanbod met groote erkentelijkheid.

Het vraagstuk der historische wetten, is de vraag of er wetten in de geschiedenis zijn vast te stellen, vergelijkbaar bij die in de natuurwetenschap.

Absoluut toeval is ook daar, evenals overal elders, ten eenenmale buiten gesloten. Maar al is al wat geschiedt, in laatste instantie noodzakelijk; toch kan van 'toeval' gesproken worden daar, waar een gebeurtenis voortvloeit uit het samentreffen van twee niet met elkander samenhangende en in wezen gansch verschillende causaalreeksen, zoodat uit geen dezer op zichzelf een dergelijk gevolg kon vermoed worden. Voor deze kwestie van het toeval is het volkomen onverschillig of men met onbeduidende voorvallen, dan wel met wereldhistorische gebeurtenissen te doen heeft; en van natuurkundig standpunt bezien is het onverschillig, welke gevolgen voor de menschheid uit zulk een toevalligheid voortvloeien. De natuur toch is amoreel en hare wetten houden in haar uitwerking geen rekening met menselijke waardeeringsoordeelen. De valwet of de besmettende bacterie doodt zoowel het genie als den nietswaardige. De gansche werkelijkheidswereld wordt in dien zin beheerscht door toeval, al is al wat in haar voorvalt op zichzelf noodzakelijk. Zoo ook in de wereldgeschiedenis: niet ten onrechte wees Pascal op den wereldhistorischen invloed van den neus van Cleopatra. En al dergelijke ingrijpende toevalligheden kan men toeschrijven aan een fatum of noodlot, dan wel aan een Goddelijke voorzienigheid, al naarmate van iemands geloofsovertuiging.

Van 'wetten' in de geschiedenis kan slechts sprake zijn bij een afzien van telkenmale bovennatuurlijk ingrijpen in het regelmatig verloop der verschijnselen. Ook een ongedetermineerde wilsvrijheid des menschen, als een loochening van het algemeen causaliteitsbeginsel, is met haar onvereinigbaar. Maar ook afgezien daarvan, kan het bestaan van wetten in de geschiedenis

ontkend worden en kunnen deze, zooals b.v. door R i c k e r t en zijn school, worden beschouwd als een 'contradictio in adjectis'. W u n d t weer wilde die zoogenaamde historische wetten eenvoudiger herleid zien tot psychologische.

Het aannemen van wetten in de geschiedenis is slechts mogelijk bij eene collectivistische geschiedbeschouwing en ten opzichte van de algemeene beschavingsgeschiedenis. Voor sociologen als C o m t e gaat dan ook het individu op in de menigte, terwijl de rol der groote mannen op den achtergrond treedt. Daartegenover staan zij, die in de geschiedenis veeleer slechts zien eene schildering van het bijzondere en eenmalige; eerst als zoodanig wordt volgens hen de empirische werkelijkheid tot geschiedenis, in tegenstelling van de natuurwetenschap, die noodwendig zoekt naar algemeene wetten. De gedragingen der menschen in het algemeen en der historisch invloedrijke personen in het bijzonder, zijn afhankelijk van zulk een aantal ingewikkelde en samengestelde factoren, dat het historisch gebeuren onmogelijk te brengen is onder vaste regelen, aangezien zich nimmer eenzelfde constellatie van personen en omstandigheden op dezelfde wijze herhaalt. Elk historisch moment is eenig in zijn soort en keert nimmer op volkomen dezelfde wijze terug. Wij hebben hier daarenboven te doen met menschen, die in hun verscheidenheid van persoonlijkheid een variabele grootheid vormen en die afhankelijk zijn van tijdelijke stemmingen, motieven en doelvoorstellungen.

Ook al spreken we dan van 'wetten' in de geschiedenis, deze zijn toch nooit te vereenzelvigen met natuurwetten; veeleer te beschouwen als schematische en generaliseerende samenvattingen van empirische gegevens, dan wel als formules die de feiten zouden beheerschen en de toekomst vermogen te voorspellen. Want het is onmogelijk hier de verschillende determineerende oorzaken in haar kracht en omvang ten opzichte van hare uitwerking op het historisch verloop, volkomen juist en naar waarde te schatten. Het eindresultaat daarvan onttrekt zich aan eene voorspelling der toekomst. Ten hoogste kan hier sprake zijn van een meerdere of mindere waarschijnlijkheid.

In de geesteswetenschappen dragen de zoogenaamde wetten een ander karakter dan in de natuurwetenschap; want daar is geen sprake van een quantitatief-mathematische vastlegging en inkleeding, waar wij er te doen hebben met psychologische wisselvalligheden. Wèl kunnen wij om een chaotisch wereldgebeuren te ontgaan, in verband met een bepaalde wereldbeschouwing een historische wetmatigheid aanvaarden als postulaat, maar niet als een empirisch resultaat. Veeleer zal die wetmatigheid als van kosmisch of transcendent karakter, gelegen zijn boven ons bevattingsvermogen.

De historicus als vakgeleerde behoeft geen bepaalde wetten voorop te stellen bij zijn onderzoekingen. Ook zonder die is de

geschiedenis als wetenschap te beschouwen, zij het dan ook in anderen zin dan de natuurwetenschap. Trouwens het is niet haar taak, maar veeleer die der sociologie, om wetten te zoeken. En de methoden, in geschiedenis en natuurwetenschap aangewend, zijn geenszins aan elkander gelijk te stellen. De laatste b.v. beschikt over proefneming ter verificatie van besluiten, die de eerste derft. De natuurwetenschap is in staat tot onmiddellijke waarneming van verschijnselen, de historicus beschikt slechts over indirecte gegevens, waarbij hij moet afgaan op mededeelingen van anderen en rekening heeft te houden met imponderabilia. De natuurwetenschap is generaliseerend, zonder andere dan intellectueele waarde-oordeelen, de geschiedenis heeft voortdurend te doen met cultuurwaarde, doelvoorstellungen en persoonlijkheden.

De 'Handelingen en Levensberichten' 1922-1923 verschenen op den gewonen tijd. Het Bestuur betuigde den schrijvers der Levensberichten - tien in getal - zijn bijzonderen dank voor hunne welwillende en belangelooze medewerking.

De Maatschappij schonk een bescheiden subsidie aan het Openlucht-Museum te Arnhem, voor het behoud van een oud boerenhuis en een eveneens kleine bijdrage voor een monument te Sluis, gewijd aan de nagedachtenis van den Zeeuwsch-Vlaamschen oudheidkundige J.H. van Dale.

Op voorstel van den heer dr. L. Knappert, verzond het Bestuur der Maatschappij, in Juli 1923, een adres aan den Leidschen Gemeenteraad om te protesteeren tegen het plan tot demping van de Mare.

De Voorzitter vertegenwoordigde de Maatschappij bij de begrafenis van Louis Couperus, ook bij de herdenkingsfeesten van het Genootschap 'Oefening kweekt Kennis' en den Oudheidkundigen Bond.

Evenals de vorige jaren, heeft de heer dr. C.G.N. de Vooy de Maatschappij op het Vlaamsch Philologen-congres vertegenwoordigd.

Overeenkomstig het advies van de Commissie voor Schoone Letteren, kende de Maatschappij aan den bundel van Mevrouw Jode Wit: 'Open Zee', den 'Haagsche Post-prijs' van 1923 toe. Met deze bekroning is de termijn van drie jaren, gedurende welken de Redactie van den 'Haagsche Post', het bedrag van f 1000.- als jaarlijkschen prijs beschikbaar had gesteld, verstreken. De heer van Oss berichtte het Bestuur dat hij dezen termijn niet wenschte te verlengen. De door ons toe te kennen Haagsche-post-prijzen behooren dus tot het verledene; ons blijft echter de driejaarlijksche prijs van de Maatschappij zelve; deze zal wederom gedurende dit nieuwe Vereenigingsjaar beschikbaar zijn. Het Bestuur verzond een brief aan den heer van Oss, om hem er voor te danken, dat hij gedurende drie jaren de Maatschappij in staat heeft gesteld om, door het toekennen van een reeks bekroningen,

den bloei der Nederlandsche Letteren op zulk een aangename wijze te helpen bevorderen.

De Maatschappij had in het afgelopen jaar den dood te betreuren van 18 gewone en 2 buitenlandsche leden. Zij telt op dit oogenblik 2 eereleden, 524 gewone leden in Nederland, 7 in onze overzeesche gewesten, 27 in het buitenland en 162 buitenlandsche leden, van wie 18 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben; een totaalcijfer dus van 722, tegen 719 in het vorig jaar.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 3 handschriften, een verzameling brieven, 210 boeken, 45 overdrukken en de vervolgen van een groot aantal tijdschriften en genootschapswerken.

Van de handschriften wil ik hier in de eerste plaats melding maken van het eenigst bekend oorspronkelijk gedicht van Jacob Geel, getiteld: Voornemens, een geschenk van ons eerelid dr. S.G. de Vries. Van dr. F. van Gheel Gildemeester te 's Gravenhage ontvingen wij een, voorzoover mij bekend, onuitgegeven opstel van den vroegeren Rijksarchivaris mr. L. Ph. C. van den Bergh: Het Nederduitsch beschouwd als eene arme en onbeschaafde taal. Prof. J.W. Muller schonk ons zijn (als college gegeven) levensbericht van prof. Kalff in handschrift.

Een belangrijke verzameling brieven, afkomstig uit de nalatenschap van het echtpaar Bosboom-Toussaint, mochten wij ontvangen van den heer J. Bosboom Nz. Hieronder zijn brieven van Tollens, Van Lennep, Beets, Hasebroek, Potgieter, Busken Huet, Schaepman, Alberdingk Thijm en andere bekende letterkundigen.

Ook onder de boeken zijn dit jaar weder vele geschenken. Van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ontvingen wij o.a. de kostbare uitgave der Notulen van Zeeland 1574-1586, in vijf deelen. Prof. Blok schonk ons het 1ste deel van den 3^{den} druk zijner geschiedenis van het Nederlandsche Volk; prof. Hesseling den 2^{den} druk van zijn boek over het Afrikaansch; dr. Bierens de Haan zijn boeken: Wereldorde en Geestesleven, en: Dante's Mystische Reis; mej. C.M. Vissering o.a. haar fraaie werk: Een reis door Oost-Java, en De Kust van Smaragd; dr. Walch zijn tooneelstuk: Het Leven van een Heilige (St. Franciscus van Assisi); de heer H. van der Kloot Meyburg drie zijner werken: Onze oude Boerenhuizen, Onze oude Dorpskerken, en: Bouwkunst in de Stad en op het Land; de heer J.H. Gunning JHzn. het 2de en 3de deel van Het Leven en de Werken van prof. dr. J.H. Gunning; mevr. Mollinger-Hoyer (Ellen) Van eenen Koningszoon en Een Vriendschap.

Dr. J.E. Kroon verplichtte ons door aan onze boekerij een aantal oude Almanach's de Gotha ten geschenke te geven in jaargangen die wij nog niet bezaten. En van den heer R.J.

Schierbeek RJzn., die onze bibliotheek reeds zoovele jaren met zijn geschenken heeft verrijkt, mochten wij nog een dertigtal werken op verschillend gebied ontvangen.

Aan al deze genoemde en aan een nog grooter aantal wegens plaatsgebrek ongenoemde gevers en geefsters worde hier nogmaals de dank onzer Maatschappij getuigd.

Aangekocht werden dit jaar onder meer de verschillende gedenkboeken van het regeringsjubileum van H.M. de Koningin, een aantal prozawerken van Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers, eenige werken over het Afrikaansch, het Rheinisches Wörterbuch, en eenige 17de eeuwse Zuidnederlandsche Catholica.

Wij abonneerden ons op het letterkundig tijdschrift Orpheus, op het Historisch Tijdschrift, op het te Bergen-op-Zoom verschijnende tijdschrift St. Geertruydtbronne, gewijd aan de volkskunde van Westelijk N.-Brabant, en op de te Budapest uitgegeven Hongaarsch-Hollandsche Revue. Het tijdschrift De Witte Mier ontvingen wij ten geschenke van ons medelid Greshoff.

Aan de in het jubileumjaar van H.M. de Koningin in Den Haag en Amsterdam gehouden Letterkundige Tentoonstelling namen wij deel door de inzending van een aantal handschriften en boeken.

Ten slotte betuig ik gaarne mijn dank aan de Bibliotheek-commissie voor den mij verleenden steun en raad, alsmede aan de directie, ambtenaren en beambten der Universiteitsbibliotheek voor de goede zorgen, waarmede zij ook dit jaar weder de belangen onzer boekerij hebben behartigd. Het is mij hierbij een behoefte, in het bijzonder den afgetreden bibliothecaris, ons eerlid dr. S.G. de Vries, te danken voor al hetgeen hij gedurende zijn bibliothecariaat voor onze boekerij heeft gedaan.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1923.****A. Algemeene rekening.**

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1922	f 1884,66 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 88,56
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher,</i> <i>Verdam</i> en mevr. <i>du Rieu</i>	f 691,29
IV.	Verkoop Handelingen en Levensberichten	f 1,75
V.	Contributiën 1923/24	f 5862,72
VI.	Aflossing obligatie	f 996,90
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 9525,88 ⁵

Uitgaven.

I.	Kosten van bestuur	f 1703,67
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergadering	f 433,15
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 25,-
IV.	Kosten van geschriften, door de Maatschappij uitgegeven	f 1956,10
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1800,-
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan het Openlucht-Museum f 5.- en f 25.-	f 45,-
VIII.	Belegging van gelden	f 980,73
	Totaal der uitgaven	f 6943,65
	Recapitulatie.	
	Totaal der ontvangsten	f 9525,88 ⁵
	Totaal der uitgaven	f 6943,65
	Batig saldo van het dienstjaar	f 2582,23 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, April 1924.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) C. SERRURIER.
(w.g.) FRITS HOPMAN.

Leiden, 10 April 1924.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) C. SNOUCK HURGRONJE.
(w.g.) D. VAN BLOM.

Leiden, 14 April 1924.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1923.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1922	<i>f</i> 29,61 ⁵	<i>f</i> 657,95 ⁵
II.	Rente van het Fonds:	<i>f</i> 64,57	<i>f</i> 193,71
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 20900 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %		
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 21000 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %	<i>f</i> 64,87 ⁵	<i>f</i> 194,62 ⁵
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 24,41
	Totaal der ontvangsten	<u><i>f</i> 159,06</u>	<u><i>f</i> 1070,70</u>

	Uitgaven.	Kapitalisatie. Vlottend.
I.	Belegging van gelden	f 110,52
II.	Subsidies:	f 40,-
	aan de Comm. v.h. Boerenhuis in Nederland, nieuw subsidie	
	aan de firma E.J. Brill, 3 ^{de} van vijf subsidies voor de uitgave van het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde	f 37,50
	aan A. Oosthoek, 1 ^{ste} gedeelte van het subsidie voor de uitgaaf van V.d. Laan, R. Visscher's Brabbelingh II	f 200,-
	aan het Ned. Econ.-Hist. Archief, subsidie voor de uitgaaf der Hansebescheiden	f 50,-
	aan Dr. G.G. Kloeke, 1 ^{ste} gedeelte van het subsidie voor dialectonderzoek	f 200,-
	aan H.D. Tjeenk Willink & Zn., 1 ^{ste} gedeelte van het subsidie voor de uitgaaf van J. de Vries, Wikingen in de lage landen	f 150,-
	Totaal der uitgaven	f 110,52
	Recapitulatie.	
	Totaal der ontvangsten	f 159,06
	Totaal der uitgaven	f 110,52
	Batig saldo van het dienstjaar	f 48,54

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, April 1924.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) FRITS HOPMAN.

(w.g.) C. SERRURIER.

Leiden, 10 April 1924.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt

Leden:

(w.g.) C. SNOUCK HURGRONJE.

(w.g.) D. VAN BLOM.

Leiden, 14 April 1924.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie heeft in het afgelopen genootschapsjaar achtmaal vergaderd. Voorzitter was de heer *Heinsius*, terwijl aan den heer *Boekenooogen* het secretariaat werd opgedragen. Ons buitenlandsch lid prof. *Friings*, uit Bonn, woonde evenals verleden jaar eenige vergaderingen als gast bij.

De beide aftredende leden *Van der Meulen* en *Knuttel* werden door de Maandvergadering in October herbenoemd.

Van het door de Commissie geredigeerde Tijdschrift kwam het 42ste deel gereed en verscheen van het 43ste de eerste aflevering.

De door mej. dr. *J. Snellen* in overleg met de Commissie bewerkte herdruk van 'Suster Bertkens Boecxken' is thans voltooid; de laatste bladen werden dezer dagen voor afdrucken gegeven. Wij denken, dat dit derde deel der reeks 'Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' zeer velen welkom zal zijn. Het schoone en innige proza van de vrome 'clusenersse' wordt nu na vier eeuwen weder onder ieders bereik gebracht en zal in onzen tijd, te zamen met haar aan menigeen reeds bekende, luidgeprezen 'liedekens', stellig vele waardeerende lezers vinden.

Omtrent de wetenschappelijke mededeelingen, in de vergaderingen der Commissie gedaan, moge ten slotte nog het volgende worden gemeld. De heer *Bets* handelde over de etymologie van het woord 'wagenschot'. De heer *Friings* besprak de resultaten van zijn onderzoekingen in zake de woordgeographie in het gebied tusschen Mainz en Kleef en bewees door voorbeelden, dat deze ook van belang zijn voor de geschiedenis der woorden in ons taalgebied. De heer *Knuttel* deed mededeelingen met betrekking tot *Bredero's* leven en de chronologie zijner werken, en toonde aan dat in de inhoudsopgave van 'Angeniet' *Bredero's* ontwerp voor dit niet door hem voltooide stuk bewaard is gebleven. De heer *Muller* gaf een aanvulling op zijn vroegere mededeelingen over averchtsche orientatie en besprak de vraag wie *Maerlant's* Martijn is. De heer *Hesseling* bracht de uitdrukking 'iemand zwart maken' in verband met Byzantijsche gebruiken en vroeg of men bij 'het water komt hem aan de lip, pen', in plaats van aan de voor de hand liggende verklaring misschien denken moet aan het ook in apocriefe evangeliën voor

komende godsoordeel van het vloek- of bewijswater. De heer Van der Meulen sprak over de woorden: tolk, sjamberloek, sjouw (sein), mooi (een buitenlandsche zoutmaat), en over de uitdrukking 'met den Prins over de Maas geweest zijn'. De heer Heinsius lichtte een paar plaatsen uit Huygens nader toe. De heer Boekenogen verklaarde de beteekenis van den beroepsnaam 'eelmaker' (zeemtouwer), sprak over de grijnsloopers en duveldragers op Sacramentsdag te Amsterdam en deed mededeelingen omtrent de oudste Nederlandsche vertaling van de Duizend en eene Nacht.

Bijlage VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

In het afgelopen jaar kwam de Commissie zeven maal, in goed bezochte vergaderingen, bijeen, en wel op 27 September, 25 October, 29 November, 31 Januari, 20 Februari, 27 Maart en 8 Mei.

Het voorzitterschap werd waargenomen door den heer Eekhof, het secretariaat door den heer van Kan.

De samenstelling der Commissie onderging geenerlei wijziging.

De Commissie had als gast in haar midden prof. Bruno Becker, uit Petrograd, die geheel de Januari-zitting vulde met een voordracht over Coornhert.

Mededeelingen werden gedaan:

door den heer Blok over de stemming van de Hollandsche en Zeeuwsche steden tegenover den Bourgondischen landsheer; over de Apologie van Robert Gordon en de aanleiding tot het schrijven van het boekje;

door den heer Overvoorde over het fort te Malakka en zijne zoogenaamde verkleining; over handschriften en brieven van ds. D.F. van Giffen;

door den heer Knappert over in zijne handen gestelde brieven van dr. Chr. Sepp; over Aegidius de Monte, bisschop van Deventer; over eeuw- en halve-eeuwfeesten van de Leidsche Academie; over beraamde plannen voor een nieuw Academiegebouw uit de vorige eeuw;

door den heer Huizinga, over de kennis van den Islam in de Middeleeuwen; over den Engelschen dichter George Gascoigne, die in 1572 voor de zaak der Staten heeft gestreden;

door den heer Molhuysen over het gebruik van den meesterstitel aan de Leidsche Hoogeschool in vroegere eeuwen;

door den heer Bijleveld over een genealogisch handschrift uit de omgeving van Frederik Hendrik, hetwelk hem in handen is gekomen; over een Latijnsch bruiloftsgedicht uit de dagen van het beleg van Groningen; over het Klooster der Elf Duizend Maagden te Warmond; over Gerard van Swieten;

door den heer Eekhof over de beschrijving van de Indianen door den Amerikaanschen predikant Johannes Megapolensis; over plagiaat, gepleegd door twee moderne schrijvers tegenover Robert Fruin;

door den heer de Blécourt over juridische examens te Leiden in de XVIIIe eeuw;

door den heer Colenbrander over de statistiek der promoties aan de Leidsche Universiteit in vroegere dagen;

door den heer Meyers over de door hem onlangs bezochte archieven der Zwitsersche Vallei;

door den heer van Blom over den brand van Westerschelling; over de handschriften van de familie von Richthofen, onlangs aangekocht voor de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden; over de archieven van Bolsward en van het St. Joristghuis te Delft;

door den heer Kleijntjens over het fort te Valkenburg; over een Middeleeuwsch spel van letterschikking; over eene door hem gevonden beschrijving in handschrift van het beleg van Bommel;

door den heer van Kan over vredepenningen, geslagen in de IIIe eeuw door de opstandige keizers van het Noorden.

Aanhangsel.

Zooals gewoonlijk had aan den vooravond der jaarvergadering, den 10^{den} Juni 1924, eene voor alle leden der Maatschappij toegankelijke bijeenkomst der Commissie in het Nutsgebouw plaats.

Dr. F.K.H. Kossmann, uit Rotterdam, sprak er over: 'Het wonder van Loosduinen'.

Daarmede wordt naar spreker opmerkte, bedoeld de geschiedenis van gravin Margaretha van Hennenberg, dochter van Graaf Floris IV van Holland, die kort voor haar overlijden op Goeden Vrijdag 1276 zooveel kinderen zou hebben ter wereld gebracht als er dagen zijn in een jaar.

In de meeste kronieken en oudheid- en geschiedboeken van de 15de tot de 18de eeuw vindt men deze gebeurtenis verhaald en besproken. In de 18de eeuw komt men tot de verklaring, die ook thans nog wel gangbaar is, dat de gravin een tweeling zou hebben gekregen, en aangezien in Holland de Paaschstijl gold, en men dus met Paschen een nieuw jaar rekende te beginnen, dit tweetal op den Goeden Vrijdag gelijk was aan het aantal dagen, dat het jaar nog telde.

De wetenschap der 19de eeuw heeft zich in ons land met dergelijke onderwerpen weinig bezig gehouden; een hernieuwde kennisneming van de bronnen in de oude literatuur kan thans nog wel nieuwe belangstelling wekken en nieuwe inzichten openen; in elk geval moet zij leeren, dat met het terugbrengen van een wonderverhaal als dit tot een soort aardigheid, niet het laatste woord is gezegd.

Reeds in de eerste helft der 15de eeuw begint het verhaal een

vaste plaats te krijgen in de geschiedenis der Hollandsche graven. Wij weten, volgens spreker ook uit goede oude bronnen, dat de bewuste gravin inderdaad op den Goeden Vrijdag 1276 is gestorven en dat zij in de door haar moeder gestichte vrouwenabdij te Loosduinen werd begraven. Ook haar oorspronkelijk grafscript, waarop natuurlijk van de 365 kinderen geen sprake is, is overgeleverd.

Na uitvoerig de verschillende overleveringen, die er omtrent deze legende bestaan, te hebben meegedeeld en enkele voorwerpen, die in de kerk van Loosduinen zich hebben bevonden en betrekking zouden hebben gehad op deze gebeurtenis, te hebben genoemd, deed spreker uitkomen, dat men voor de verklaring van het ontstaan van een dergelijk verhaal in de eerste plaats moet nagaan in hoeverre het overeenkomt met andere volksvertellingen. En dan komt men in dit geval tot talrijke verhalen, met deels dezelfde motieven, hetzij ten opzichte van de geboorte van een ongewoon aantal kinderen, hetzij tevens tot het ongeloof aan de mogelijkheid van zulke geboorten zonder schending der huwelijksrouw; hetzij ook tot verhalen, waarbij de verwensching eener beschimpte de aanleiding is tot een of andere wonderlijke geboorte. In dit geval zou de gravin een moeder, die van een tweeling was bevallen, hetgeen de gravin zonder echtbreuk onmogelijk achtte, hebben beschimpt, waarop deze moeder haar zou hebben verwenscht.

Hierover bestaat een belangrijke studie van Dr. Boekenoogen naar aanleiding van een bekende Nederlandsche Volksprent. Het Loosduinsche verhaal staat dus niet op zich zelf en behoeft niet uit een toevallige groep te worden verklaard. Integendeel moet het zijn ontstaan uit overal in omloop zijnde motieven, die zich hier tot een leerzame geschiedenis hebben gevormd in verband met een der oude vorstelijke grafsteden in het abdijkerkje, dat ook bij andere dier graven sprookjes zal hebben gekend.

De tweede spreker in deze bijeenkomst was Dr. E. Slijper, uit Utrecht, die een verhandeling hield over: 'De benoeming van J.G. Huschke tot hoogleeraar te Leiden.'

Spreker ving aan met er op te wijzen, dat Jean Luzac in 1796 bij zijn aftreden als rector-magnificus te Leiden een rede had gehouden over 'Socrates als burger', waarin hij zijn opvatting uiteenzette over wat hem ware gelijkheid en juiste regeeringsvorm toeleek. Kort daarop verscheen een vertaling van deze rede met een bijvoegsel over het Atheensche Staatsbestuur. De reactionaire beginselen, daarin neergelegd, wekten ergernis en ten gevolge daarvan werd Luzac ontheven van zijn professie in de Vad. Geschiedenis. Hij bedankte nu echter ook voor die in de Grieksche taal. Wie zou hem opvolgen? Wyttenbach stelde, omdat hij niet ronduit wilde weigeren, bovenmatige eischen. Wolf, de Homerus-criticus, bedankte. Toen dreef een der Curatoren, Van Santen, de benoeming door van F.G. Huschke, die

tot dusverre gouverneur geweest was bij aanzienlijke Amsterdammers.

Luzac had intusschen den curatoren een proces aangedaan; 20 Maart 1797 gelastten de Heeren van het Prov. Bestuur van Holland den Leidschen Curatoren het volledig herstel van Prof. Luzac.

Huschke, van geboorte Duitscher, keerde naar zijn vaderland terug; het was hem hier te lande niet gelukt een Rectoraat, waarmee hij zich tevreden zou gesteld hebben, in afwachting van beter, te verwerven. Hij was juist professor in Rostock geworden, toen hij hoorde, dat Luzac bij de ramp van Leiden, 12 Januari 1807, was omgekomen. Er werden toen, met name door Hieronymus de Bosch, pogingen gedaan, om Huschke opnieuw benoemd te krijgen in deze vacature, welke pogingen eindelijk met succes werden bekroond. Een halfjaar later bedankte Huschke evenwel kort en bondig, zonder opgave van redenen. Eerst in 1815 werd de vacante leerstoel door prof. Bake bezet.

De lotgevallen van Huschke geven, zooals spreker ten slotte nog nader aantoonde, een eigenaardigen kijk in het wereldje der philologen aan het einde der 18de en in het begin der 19de eeuw.

Bijlage VIII. Verslag der commissie voor schoone letteren.

In het afgelopen Vereenigingsjaar heeft de Commissie voor Schoone Letteren zich gewijd aan het lezen, beoordeelen en onderling bespreken van de vele romans en novellen der jongere Nederlandsche schrijvers, die in aanmerking konden komen voor den derden Haagschen Post-prijs.

Na herhaalde overweging besloot de Commissie, het Bestuur der Maatschappij te adviseeren dezen derden en laatsten Haagschen Post-prijs toe te kennen aan mevrouw *Jo de Wit*, voor haar boek 'Open Zee'. De tekst van het advies, dat de Commissie aan het Bestuur der Maatschappij voorlegde, moge hier volgen.

'Bovengenoemd werk onderscheidt zich door bijzondere kwaliteiten. Daarnaast evenwel staan tekortkomingen, die de Commissie niet onbedenklijk acht. Samenvattend zou de Commissie deze tekortkomingen aldus willen aanduiden: in dit boek is soms een zeker gemis aan eenvoud bemerkbaar. Enkele dier novellen doen als gezocht en gekunsteld aan.

De Commissie voegt hier echter nadrukkelijk aan toe, dat zij deze tekortkomingen beschouwt als 'défauts d'une qualité'. Zij hoopt, dat deze in een volgend werk der schrijfster overwonnen zullen blijken. - Als veelbelovende hoedanigheid kon de Commissie in *Jo de Wit*'s werk constateeren: een trachten naar schoonheid, naar stijl, binnen de grenzen der strengste werkelijkheidsafbeelding en met behoud van de warmte, die ons Hollandsch realisme van oudsher gekenmerkt heeft.

Het is een reeds dikwijls vastgesteld feit, dat de Hollandsche kunst van het vertellen steeds in gevaar verkeert, om, door een overmaat van kleine bijzonderheden, bij de zwakkere talenten over-uitvoerig en eentonig te worden, om als 't ware in ordeloze notities uit te loopen. Andere eischen, die zeer zeker aan het realistische kunstwerk gesteld mogen worden: korthed, een strakke en boeiende verteltrant, de bezonnen schoonheid van klank en rythme, die men 'stijl' kan noemen, worden daardoor dikwijls verwaarloosd. Elke reactie daartegen van begaafden mag met vreugde in onze litteratuur worden begroet. In het werk van *Jo de Wit* vindt men zulk een reactie. Dit boek is een poging tot wat men een gestyleerd realisme zou kunnen noemen.

De stijl dier vertellingen is zeer verzorgd, de gebeurtenissen worden helder verhaald, de conflicten stijgen snel en zeker tot de hoogtepunten, getracht is wezenlijkheid te geven. - Terwille van deze gelukkige poging dier jonge schrijfster, om tot een strenger gestyleerde vertelkunst te komen, terwille van het volledige bereiken ook in enkele novellen, als 'de Moeders' en 'de late Vervulling', besloot de Commissie dit boek ter bekroning voor te dragen.'

Bijlage IX. Verslag der commissie tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland over 1922/'23.

De Commissie ontving van den heer K. UILKEMA het volgende verslag:

Mijne Heeren,

Sedert ik in Juli 1922 U verslag deed omtrent de in 1921/22 verrichte werkzaamheden, werd de arbeid voortgezet.

Zomer en herfst van 1922 werden besteed aan excursies op de Zuidhollandsche eilanden, in Zeeland, Gelderland, Overijssel, Groningen en Drente. Op 30 September 1922 werd het werk onderbroken. Begin Mei 1923 ving ik de studietochten opnieuw aan. Deze werden ondernomen in Friesland, Noordholland, Noordbrabant, Zeeland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Zuidholland. Ze werden gestaakt in het begin van October.

Het verzamelde studiemateriaal steeg tot 232 plattegronden en detailteekeningen. Het aantal foto's nam in verhouding toe. Toch is het materiaal verre van volledig.

Moest ik mij in het vorige verslag bepalen tot de vermelding, dat het Gooi, de Utrechtsche en de Geldersche kust een moeilijk te exploreeren terrein vormen, dit jaar gelukte het mij zekerheid te verkrijgen omtrent het oorspronkelijke huistype in die streken. Dit is identiek met dat van noordwest-Overijssel. Van af den IJselmond tot onder den rook van Amsterdam heeft het zich geëvolueerd tot een huis met open deel; de zijingang heeft plaats gemaakt voor een grooten achteringang. Naast dit recente huis staan hooibergen, die het oude niet kende. De evolutie is te volgen. De nieuwe vorm heeft uiterlijk veel overeenkomst met het huis in Overijssel, Gelderland en Utrecht; zelfs met de boerderij voor het veehoudersbedrijf in Zuidholland. Uitgezonderd dan, wat deze laatste provincie betreft, de Alblasserwaard en de eilanden.

Dat een voortgezette studie in dezelfde streek resultaat op-

levert, wordt gedemonstreerd door de ervaringen, opgedaan in zake het Brabantsche huis in verband met het Zuidlimburgsche. Toen een groot aantal waarnemingen in Limburg mij reeds in 1921 het vermoeden hadden gebracht, dat het Limburgsche huis een evolutie-product is, was een direct gevolg daarvan het zoeken van den eventueelen naasten stamvorm. Na het vinden van het oude Brabantsche huis, dat naar alle waarschijnlijkheid dezen stamvorm vertegenwoordigde, deed ik in 1923 pogingen, om het ontstaan van de Zuidlimburgsche graanschuur te verklaren. Indien de Brabantsche schuur inderdaad de stamvorm was van de eerstgenoemde, dan moest een tusschenvorm bestaan, die de groote verschillen tusschen beide overbrugt.

Deze overweging leidde tot een nieuwe ontdekking. In den loop van dezen zomer vond ik in de westelijke helft van zand-Noordbrabant een graanschuur met een zeer eigen karakter; haar plan is dat van de Zuidlimburgsche; de inrij voor de wagens loopt langs de vakken. Ook het bijzondere gebint der schuur van het villa-type volgt logisch uit dat van de nieuw ontdekte Brabantsche schuur.

Ik ben thans meer dan te voren geneigd tot de meening, dat de Zuidlimburgsche hoeve een vroegtijdig tot ontwikkeling gekomen, zeer na aan het Brabantsche huis verwant evolutieproduct is.

In het vorige verslag werd omtrent de Alblasserwaard, de Zuidhollandsche eilanden en de kleistreken van Noordbrabant gezegd: 'Onbeantwoord bleef mij tot heden de vraag, of het boerenhuis in deze streken al dan niet tot het Friesche type moet worden gerekend'. - Wel heeft de zomer van 1923 hier studiemateriaal opgeleverd, maar ook thans kan van deze gebieden slechts worden gezegd, dat de draad niet gevonden is.

In de Alblasserwaard gelukte het mij den ontwikkelingsgang van de bekende waterzolders op te sporen. Of de belangrijke factor 'perikel' echter heeft bijgedragen tot de wording van het daar bestaande type is onzeker; wel is dit uit den aard in hooge mate waarschijnlijk. Deze omstandigheid voegt zich hier bij den invloed, reeds geoefend door den bodem, die het veehoudersbedrijf voorschrijft, en door den stamvorm. De evolutie verschijnt dus in dit gebied als de resultante van drie stuwkrachten: traditie, bedrijfsinrichting en gevaar voor overstrooming. De kenmerken van den stamvorm loopen onder deze omstandigheden gevaar op den achtergrond te worden gedrongen. Toch zal de oplossing van dit vraagstuk niet uitblijven; vroeg of laat wordt het object gevonden, dat hier den draad in handen geeft.

Op Beierland valt een omvanrijke, goed te volgen, evolutie te constateeren. Het vastleggen daarvan nam veel tijd in beslag. In verband met deze studie werden de oudste hoeven in de Friesche gemeente Het Bildt aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Daarbij kwamen waardevolle aanwijzingen aan het licht

omtrent de mate van standvastigheid, waarmee kenmerken van een boerderijtype, als stalinrichting, plan en constructie van het bedrijfsgebouw benevens technische termen, zich handhaven bij de overplanting in een andere streek.

Wat Zeeland betreft, daar leverde op het eiland Schouwen het onderzoek dit jaar positieve resultaten. Schouwen heeft voor ons geconserveerd de poovere resten van de Zeeuwsche 'stolp', mitsgaders het laatste exemplaar van haar directen voorganger. Alles wijst er op, dat deze stolp - het huis voor het graslandbedrijf in deze streken - een uitgestrekt verbreidingsgebied heeft gekend. Nog leeft op het eiland de heugenis aan 34 vertegenwoordigers van dezen huisvorm. Onder deze waren er, die de zuiver Friesche wijze van veeopstelling vertoonden.

De heer Hubregtse te Burgh heeft gelukkig voor jaren de belangrijkheid van deze cultuurmonumenten ingezien en de toen nog bestaande representanten van dezen huisvorm laten fotografeeren. Zijn materiaal stelde hij tot onze beschikking.

Bij het schrijven van dit verslag is als richtlijn genomen het betrachten van soberheid. Nu de te voren vastgestelde tijd voor het onderzoek verstreken is, komt de verwerking van het verzamelde materiaal aan de orde. In afwachting van de resultaten daarvan kan slechts met zekerheid worden gezegd, dat de huistypen in het noorden en zuiden van het land zich behoorlijk markeeren, dat de middelmoot van ons land bij het vaststellen der typegrenzen moeilijkheden zal opleveren en ten slotte, dat overal evolutie een veel sterkere factor is geweest bij het verschijnen en verdwijnen van huisvormen, dan verdringen van het eene huistype door het andere. Wel bestaan er voorbeelden van dit laatste.

Met de verwerking van het materiaal zal gepaard gaan de bestudeering van kaarten en teekeningen in de verschillende archieven.

Het beroep op de medewerking der landbouwonderwijzers bij het verzamelen van materiaal, heeft weinig resultaat gehad. Het heeft niet bijgedragen tot vermeerdering van het aantal teekeningen.

Aan dit verslag is toegevoegd een lijst van plaatsen, waar gedurende den loop van het onderzoek plattegronden en doorsneden van boerderijen werden gemaakt. Het achter sommige namen geplaatste cijfer duidt het aantal daar verrichte opmetingen aan.

Ook dit jaar bleek mij door bemiddeling van Uwen secretaris Uw levendige en voortdurende belangstelling in mijn arbeid.

L e e u w a r d e n , 31 December 1923.

- 1 Kampereiland.
- 2 Nijeberkoop.
- 3 Boyl.
- 4 Appelscha.
- 5 Zandhuizen.
- 6 Makkinga.

- 7 Oud-Appelscha.
- 8 Nijeschoot.
- 9 Mildam.
- 0 Rijsberkamp.
- 1 Nijeholtpade.
- 2 Oldeberkoop.
- 3 Nuyl-Pesse.
- 4 Ruinen. (2)
- 5 Ansen.
- 6 Ruinerwold. (2)
- 7 Wijster.
- 8 Havelte. (2)
- 9 Doldersum. (2)
- 0 Terschelling. (9)
- 1 Ameland. (3)
- 2 Drogeham. (2)
- 3 Nieuw-Schoonebeek.
- 4 Wachtum.
- 5 Vlieghuis.
- 6 Ulestraten.
- 7 Meu-Lunteren. (2)
- 8 Enterbroek.
- 9 Enteresch.
- 0 Wijde-Wormer.
- 1 Wormer.
- 2 Wieringen. (4)
- 3 Texel. (2)
- 4 Venhuizen. (3)
- 5 Assendelft. (2)
- 6 Beemster. (3)
- 7 Purmerland.
- 8 Oostzaan.
- 9 Ilp.
- 0 Lienden.
- 4 Heteren. (2).
- 4 Ingen.
- 4 Terlet.
- 4 Aam.
- 4 Speulde.
- 4 Hoog-Buurlo.
- 4 Malden.
- 4 Doenrade.
- 4 Waubach.
- 0 Thorn.
- 5 Tegelen.
- 2 Linne.
- 3 Blerik.

- 4 Kessel-Eyck.
- 5 Baarlo.
- 5 Boekend. (2)
- 7 Reuver.
- 8 Wanssen.
- 9 Wijchen. (2)
- 0 Hengelo. (Geld.)
- 1 Bentelo.
- 2 Daarle.
- 3 Hem.
- 4 Twisk. (2)
- 6 Aartswoud.
- 6 Zandwerven.
- 7 Pijnacker. (2)
- 8 Schipluiden. (2)
- 9 Bergambacht. (2)
- 0 Groot-Ammers.
- 1 Gemert.
- 2 Hummelo.
- 3 Wijchen. (Stadveen)
- 4 Goor.
- 5 Ariën.
- 6 Staphorst. (2)
- 7 De Mortel.
- 8 Donkerbroek.
- 9 Gortel.
- 0 Tongeren. (Overijssel)
- 1 Rijsoord.
- 2 IJzendijke.
- 3 Schuddebeurs.
- 4 Notter.
- 5 Zwollerkerspel.
- 6 Terwisch. (2)
- 7 Best.
- 8 Tilligte.
- 9 Haarle.
- 0 Geesteren.
- 1 Vasse.
- 2 Bruntinge. (2).
- 3 Eursinge.
- 4 Schoonlo.
- 5 Elderslo.
- 6 Nijlande.
- 7 Langelo. (2)
- 8 Borger.
- 9 Waneperveen.
- 0 Koudekerke.
- 1 's Heer-Arendskerke. (2)
- 2 Ovezande. (2)

- ⓪ Nieuwdorp.
- Ⓚ Kloetinge.
- Ⓛ Nisse.
- Ⓜ Welsrijp.
- Ⓝ Wier.
- Ⓞ St. Jacobi-Parochie. (2)
- Ⓟ Weesp.
- Ⓠ Wartena.
- Ⓡ Bergermeer.
- Ⓢ Heemskerk. (2)
- Ⓣ Eede (Zeeuw-Vlaanderen).
- Ⓤ Aardenburg.
- Ⓥ Surhuisterveen.
- Ⓦ Jubbega.
- Ⓧ Hoog-Soeren.
- Ⓨ Houtgehage. (2)
- Ⓩ Rotstergaast.
- ⓐ Broek. (Friesland)
- ⓑ Giethoorn. (3)
- ⓓ St. Jansklooster.
- ⓔ Blaricum. (2)
- ⓕ Elspeet.
- ⓖ Hulshorst.
- ⓗ Schellinkhout.
- Ⓢ Purmer. (2)
- Ⓣ Middelie.
- Ⓤ Egmond-binnen.
- Ⓥ Limmen.
- Ⓦ Muiden.
- Ⓧ Eemnes-buiten.
- Ⓨ Hoogland. (2)
- Ⓩ Bunschoten.
- ⓐ Dordrecht.
- ⓑ Willemsdorp. (2)
- ⓓ Strijen.
- ⓔ Zuid-Beierland. (2)
- ⓕ Numansdorp.
- ⓖ Nieuw-Beierland. (2)
- ⓗ Oud-Beierland. (2)
- Ⓢ Den Bommel.
- Ⓣ Fijnaart.
- Ⓤ Ooltgensplaat.
- Ⓥ Nispen.
- Ⓦ Halsteren.
- Ⓧ Oosterland. (Duiveland)
- Ⓨ Poortvliet.
- Ⓩ Duivendijke.

- Ⓓ Kerkwerve. (2)
- Ⓕ Kortgene.
- Ⓖ Gapinge.
- Ⓗ Gilse. (3)
- Ⓙ Dussen.
- Ⓛ Hoornaar.
- Ⓜ Ottoland.
- Ⓝ Bleiswijk.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 10^{den} October 1924.

Het Bestuur van de Maatschappij verzoekt den leden met aandrang hunne portretten, ter opname in de bestaande verzameling, aan de Maatschappij af te staan.

Het postrekening-nummer van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' is **79110. De leden worden uitgenoodigd, in hun geldelijke betrekkingen met de Maatschappij, zooveel mogelijk van den postchèque- en -girodienst gebruik te maken.**

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Dr. Ph. S. van Ronkel, *Voorzitter.*
 Dr. C. Serrurier, *Secretaresse.*
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*
 Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris.*
 Dr. J.L. Walch.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. H.T. Colenbrander.
 F. Hopman.
 Mr. D. van Blom.
 Dr. B.A.P. van Dam.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J. Heinsius.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. J. te Winkel.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. R. van der Meulen Rz.
 Dr. J.A.N. Knuttel.
 Dr. G.G. Kloeke.
 Dr. A. Beets.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. P.J. Blok.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. L. Knappert.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 Dr. J. Huizinga.
 Dr. A. Eekhof.
 W.J.J.C. Bijleveld.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Mr. A.S. de Blécourt.
 Dr. H.T. Colenbrander.
 Mr. E.M. Meyers.
 Mr. D. van Blom.
 Mr. A.H.M.J. van Kan.
 J. Kleyntjens.

Commissie voor schoone letteren.

F. Mijnsen.
D. Coster.
Top van Rhijn-Naeff.
Annie Salomons.
Mr. M. Nijhoff.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. L. Knappert.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Rotterdam. 1880.
Dr. S.G. de Vries, Leiden. 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
Albers, P., Maastricht. 1909.
Alting, zie Carpentier.
Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Amsterdam. 1916.
André de la Porte, Mr. G., Leiden. 1923.
Andreae, zie Fockema.
Anema, Seerp, Haarlem. 1915.
Appeldoorn, Dr. J.G., Amsterdam. 1923.
Arendonk, Dr. C. van, Leiden. 1924.
As, G.G. van, Gouda. 1914.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Balbian, zie Verster.
Barge, Dr. J.A.J., Leiden. 1924.
Bartstra, J.S., Haarlem. 1922.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
Becker, Dr. Bruno, Amsterdam. 1924.
Beck, A.L. van, Leiden. 1924.
Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., 's-Gravenhage. 1911.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
Beijnen, zie Koolemans.
Bemmelen, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1921.
Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.

Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
Bergsma, Dr. J., Paterswolde. 1895.

- Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
 Beunke, Ir. H.E., Amersfoort. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., Leiden. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Bloem, Mr. J.C., Rotterdam. 1922.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Böhlingk, Mejuffrouw M., Arnhem. 1921.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Leiden. 1916.
 Boer, Dr. Tj. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Haarlem. 1920.
 Bolhuis, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Voorburg. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Bothenius Brouwer, A.J., 's-Gravenhage. 1921.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Utrecht. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Braak, Dr. S., Winschoten. 1924.
 Braakensiek, Joh., Amsterdam. 1924.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brouwer, zie Bothenius.
 Brown, Dr. Irwin, Rotterdam. 1921.

Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.

- Bruine (de), zie Slotemaker.
 Bruna, J.J., 's-Gravenhage. 1924.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buning, zie Werumeus.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam. 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1908.
 Casimir, Dr. R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., Leersum. 1915.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, D., Amersfoort. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, Dr. H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. J.C. van, Bloemendaal. 1922.
 Dillen, Dr. J.G. van, Amsterdam. 1923.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Dorens, zie Erven.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Bloemendaal. 1921.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Dresselhuys, Mr. H.C., 's-Gravenhage. 1921.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Dullemen-de Wit, Mevrouw J. van, Amsterdam. 1923.
 Duyvendak, J.J.L., Leiden. 1923.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
- Easton, Dr. C., Scheveningen. 1913.

Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.

- Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Oegstgeest. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Elst, Dr. J. van der, Hilversum. 1921.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Engels, Dr. G., Rotterdam. 1923.
 Enk, Dr. P.J., Leeuwarden. 1917.
 Enschedé, J.W., Overveen. 1896.
 Erens, Mr. Fr., Heerlen. 1915.
 Eringa, Dr. S., Rotterdam. 1922.
 Erven Dorens, A.A.G. van, Arnhem. 1924.
 Esser, Maurits, Laren (N.H.). 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Goes. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Gaaf, Dr. W. van der, Amsterdam. 1924.
 Gaay Fortman, Mr. B. de, Dordrecht. 1923.
 Gallas, K.R., Amsterdam. 1921.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder, Dr. J.J. de, Oegstgeest. 1922.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Bilthoven. 1895.
 Gelder, Dr. H.A. Enno van, Breda. 1922.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Ghijsen, Mejjuffrouw Dr. H.C.M., Domburg. 1921.
 Giffen, Dr. A.E. van, Groningen. 1923.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.
 Gilse, J. van, Laren. 1920.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Nijmegen. 1909.

Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.

- Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Amsterdam. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goossens, Dr. Th., Tilburg. 1924.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., Voorburg. 1917.
 Greshoff, J., Arnhem. 1922.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Huis ter Heide. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Guarnieri, R., Amsterdam. 1921.
 Gunning, J. Hz., Dr. J.H., Serooskerke. 1888.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Haeringen, Dr. C.B. van, 's-Gravenhage. 1923.
 Hamel, Dr. A.G. van, Utrecht. 1916.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Heldring, E., Amsterdam. 1923.
 Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge. 1921.
 Hendriks, Dr. A., Voorburg. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hintzen, Mejuffrouw Dr. J.D., Amsterdam. 1924.
 Hoefer, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Holst, zie Roland.

Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., 's-Gravenhage. 1920.

- Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Honoré (l'), zie Naber.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hooft, ('t), zie Visser.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogt, C.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Hoop, Mr. E.J. Thomassen à Thuessink van der, Wassenaar. 1924.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hooykaas, Dr. J., Arnhem. 1922.
 Hopman, Frits, Leiden. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Horst, A. van der, Amsterdam. 1924.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoynck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Hüffer, Mejuffrouw M., Nijmegen. 1923.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Nijmegen. 1916.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., Rotterdam. 1921.
 IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, Dr. J.W., Wassenaar. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Leiden. 1896.
 Jonckbloet, G.D.A., Nijmegen. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Haren. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Voorschoten. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Oegstgeest. 1914.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.

- Kapteyn, Dr. J.M.N., Groningen. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Leiden. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Kielstra, Mr. J.C., Wageningen. 1924.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Leiderdorp. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel Wz., Dr. G., 's-Gravenhage. 1923.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kol, H.H. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Kollewijn, Dr. R.A., Helmond. 1882.
 Konijnenburg, Th. W. van, 's-Gravenhage. 1924.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Kossmann, Dr. F.K.H., Rotterdam. 1923.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Laan, Dr. N. van der, 's-Gravenhage. 1923.
 Laman Trip-de Beaufort, Mevrouw H., Oosterbeek. 1921.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.

Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.

- Laudy, A., Amsterdam. 1921.
 Leemans, W.F., Warmond. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amersfoort. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugard, W.J., Twello. 1924.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
 Lunsingh, zie Scheurleer.
- Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Mansvelt, Dr. N., Heemstede. 1894.
 Mare, A.J. de, 's-Gravenhage. 1922.
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A.H., Arnhem. 1924.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Mees P. Rz., J., Rotterdam. 1923.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Meilink, Dr. P.A., 's-Gravenhage. 1924.
 Melsert, zie Lugt (van der).
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, Dr. J. ter, 's-Gravenhage. 1924.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.

Meyburg, zie Kloot (van der).

Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Middendorp, H., Watergraafsmeer. 1923.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, Dr. B.H., Huissen. 1916.
 Moll, Mr. W., 's-Gravenhage. 1924.
 Mollinger-Hooyer, Mevrouw D., Overveen. 1923.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Nijmegen. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Leiden. 1916.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Musch, J., Amsterdam. 1923.

Naber, Mejuffrouw J.W.A., Utrecht. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Utrecht. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, Mr. M., 's-Gravenhage. 1921.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., 's-Gravenhage. 1907.
 Nolet, W., Warmond. 1924.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.

Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mr. A.S., 's-Gravenhage. 1922.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Oss, S.F. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Overvoorde, Mr. Dr. J.C., Leiden. 1895.

Pattist, J.N., Middelburg. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.
 Pennink, Mejuffrouw R., 's-Gravenhage. 1922.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pit-de Haan, Mevrouw Carry, Laren (N.H.). 1916.

Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.

- Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Polak, Dr. Léon, 's-Gravenhage. 1922.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Porte (de la), zie André.
 Posthumus, Mr. N.W., Amsterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Groningen. 1911.
 Premsele, M.J., Zwolle. 1923.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Nijmegen. 1910.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Amsterdam. 1904.
 Proost, Dr. K.F., Zwolle. 1923.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Rijswijk (Z.H.). 1915.
 Raëskin, P., Rotterdam. 1921.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Amsterdam. 1920.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naëff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Driebergen. 1918.
 Riemens, Dr. K.J., Amsterdam. 1922.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijnberk, Dr. G. van, Amsterdam. 1923.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., de Bilt. 1908.
 Roland Holst, A., Bergen. 1921.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Bloemendaal 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Hilversum. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Rossem, Mr. C.P. van, Zeist. 1919.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Bloemendaal. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Bloemendaal. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.

- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
 Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Scheltema, Mr. F.G., Leiden. 1923.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schepp, C.L., 's-Gravenhage. 1923.
 Schepper (de), zie IJssel.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R.Jz., R.J., Amsterdam. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Amsterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, Dr. J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schoute, Dr. D., Middelburg. 1923.
 Schouten, Ir. J.L., Delft. 1922.
 Schrijnen, Dr. Jos., Nijmegen. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Schuiling, R., Deventer. 1920.
 Schuylenburg, Mr. W.C., Utrecht. 1924.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Sevenhoven, zie Martens.
 Siccama, zie Rengers.
 Sipma, P., Sneek. 1924.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wassenaar. 1891.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Smit, Dr. H.J., Oostwold (Gr.). 1923.
 Smit, Mr. J.P.W.A., 's-Hertogenbosch. 1923.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., Rotterdam. 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Groningen. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Lochem. 1894.
 Soeroto, zie Noto.

Son, C. van, Dordrecht. 1920.

Speenhoff, J.H., Haarlem. 1918.
 Staverman, Dr. W.H., Deventer. 1924.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Haarlem. 1891.
 Stoppelaar, Mr. A. de, 's-Gravenhage. 1923.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Thiry, A., Tiel. 1922.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Thomassen à, Thuessink, zie van der Hoop.
 Tielrooy, Dr. Joh., Haarlem. 1922.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjaden, zie Modderman.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tolman, Rinke, Soest. 1920.
 Tonnet, J.C.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Trip, zie Laman.

Uilkema, K., Leeuwarden. 1923.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.

Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Ven, D.J. van der, Oosterbeek. 1924.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verburgt, J.W., Leiden. 1924.
 Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Verster, J.F.L. de Balbian, Amsterdam. 1924.
 Veth, Corn., Voorburg. 1917.
 Veth, Dr. J., Amsterdam. 1906.
 Vinhuizen, J., Middelstum. 1924.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.

Visscher, Mejuffrouw R., Leeuwarden. 1923.

Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.

- Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Haarlem. 1921.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Oegstgeest. 1880.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vogelsang, Dr. W., Utrecht. 1906.
 Vooy, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vooy, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Voûte, M.P., Amsterdam. 1923.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. J. de, Arnhem. 1922.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
- Waalwijk, D.A. van, Bussum. 1907.
 Wackie, zie Eysten.
 Wagenvoort, Dr. H., 's-Gravenhage. 1923.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Wasch, K., Leerdam. 1924.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Werumeus Buning, J.W., Amsterdam. 1923.
 Wieder, Dr. F.C., Leiden. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wijndelts, J.W., Amsterdam. 1922.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Dr. E.B.F.F. baron, 's-Gravenhage. 1912.
 Wolf, Dr. H., Amsterdam. 1923.
 Woltjer, Dr. R.H., Amsterdam. 1922.
 Wubben, zie Ebbinge.
- Zaaijer Az., Dr. J., Oosterbeek. 1894.
 Zeggelen, Mevrouw M.C. van, Haarlem. 1912.
 Zeper, zie Waller.
 Zernike, Mejuffrouw E., Oranjewoud. 1921.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. In onze overzeesche gewesten gevestigd.

- Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Clay, Dr. J., Bandoeng. 1921.
 Dentz, zie Oudschans.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Weltevreden, 1918.
 Kunst, Mr. J., Bandoeng. 1918.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Posso (Cel.). 1915.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. In het Buitenland gevestigd.

- Abendanon, Mr. J.H., Las Palmas (Can. Eil.). 1897.
 Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Bredius, Dr. A., Monte Carlo. 1884.
 Cock, Dr. J.K. de, Davos (Zwits.). 1917.
 Eyck, Mr. P.N. van, Londen. 1922.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Gerretson, Dr. C., Londen. 1913.
 Geyl, Dr. P.C.A., London. 1918.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Lugano. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, Bern. 1914.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Loon, Dr. H. van, Parijs. 1921.
 Lorentz, Mr. H.A., Pretoria. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Louw, P.J.F., San Remo. 1896.
 Muller, Dr. H.P.N., Praag. 1900.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz (Zwits.). 1898.
 Viotta, Mr. H., Montreux. 1892.
 Visser, Ph. C., Stockholm. 1923.
 Vlugt, M.E. van der, Parijs. 1922.
 Zimmerman, Mr. A.R., Weenen. 1909.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, Dr. P.S., Oxford. 1909.

Antal, Dr. G. von, Rotterdam. 1922.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.

Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.

Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.

Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

*Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.

Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.

Boshoff, Dr. S.P.E., Potchefstroom. 1922.

Bosman, Dr. D.B., Zeepunt (bij Kaapstad). 1923.

Botha, C. Graham, Kaapstad. 1924.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Pretoria. 1904.

*Broekhuizen, Dr. H.D. van, Pretoria. 1911.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.

Clercq, Dr. René de, Amsterdam. 1908.

Cohen, Dr. Gust., Straatsburg. 1912.

Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

*Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.

Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

Daae, L., Christiania. 1885.

Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.

Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.

Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.

Duclos, Ad., Brugge. 1905.

Dülberg, Dr. Fr., Berlijn. 1924.

Duproix, I.I., Marseille. 1907.

Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.

Edmundson, G., Londen. 1886.
Eggen, Mr. J.L.M., Weenen. 1909.
Ehrle, Dr. F., Sevelen (St. Gallen). 1910.

- *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel). 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 *Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Graham, zie Botha.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
 Grootaers, Dr. L., Leuven. 1923.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 *Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.
- Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.
- Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Jolles, Dr. A., Leipzig. 1921.
 Joos, Am., Gent. 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.
 Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 Knudsen, Joh., Kopenhagen. 1921.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.
 Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

*Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.

- Littmann, Dr. E., Tübingen. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman-van der Willigen, Mevrouw D., Gent. 1923.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Long, Mevrouw A., Rolvenden (Kent). 1912.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Lowjagin, A.M., Leningrad. 1902.
- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein. 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 *Meer, Dr. M.J. van der, Frankfort a.M.. 1924.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Moens, Wies, St. Gilles. 1922.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 *Phillips, W., Washington. 1921.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 *Prampolini, Dr. G., Arenzano. 1923.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, Kopenhagen. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.

Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
Ridder, André de, Antwerpen. 1918.

Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rocheblave, S., Straatsburg. 1924.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.

Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.

Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 Timmermans, Fel., Lier. (België). 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.

Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verschaeve, C., Alveringhem (België). 1922.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 *Villiers, J.A.J. de, Londen. 1923.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.

Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.

Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van W.J. Manssen.

De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde verzocht mij een levensbericht te schrijven van W.J. Manssen, overleden 30 Juni 1923.

Een *levensbericht* te schrijven, zij 't van een ouden vriend, is een moeilijke taak. Het is toch niet voldoende eenige lotgevallen of omstandigheden mede te deelen. *Leven* is denken, werken, streven, verlangen, lijden, genieten, liefhebben, en wie kan volkomen verstaan, wat er omgaat in hoofd en hart, zelfs van zijn vrienden met wie men jaren heeft verkeerdt. Het is al heel wat zich zelven te begrijpen.

Laat mij beginnen met eenige feiten te vermelden.

Willem Jacob Manssen is geboren 9 Juli 1842 te Kampen, waar zijn vader predikant was van de Ev. Luthersche Gemeente. Zijn vader was Johan Conrad Manssen, zijn moeder Alberdina Burgharda Jonkvrouwe de Rechteren van Hemert. Hij heeft beiden mogen behouden, totdat hij zelf al man en vader was.

Op de lagere school en het gymnasium te Groningen, waarheen zijn vader was verplaatst, behoorde hij tot de goede leerlingen Namens de Curatoren van het stedelijk gymnasium werd hem een 'eervol bewijs van goedkeuring over zijn gedrag' uitgereikt en in 1860 is hij voor de academische lessen geschikt verklaard magna cum laude.

Den 7^{den} Juli van dit jaar werd hij ingeschreven als student te Groningen en in September lid van 'Vindicat atque polit' na behoorlijk ontgroend te zijn.

In 1861 deed hij het Mathesis-examen en in 1862 zijn propaedeutisch allebei magna cum laude, om 5 October 1863 verder te gaan studeeren aan het Luthersch Seminarium te Amsterdam, en in Juni 1865 werd hij officieel 'bevoegd verklaard als Theol. Candidaat om te prediken in gemeenten volgens de Synodale bepalingen der Ev. Luthersche Kerk'.

Ik heb Manssen pas leeren kennen in 1875 te Zaandam en weet dus weinig van zijn studententijd. Van zijn academie-vrienden

zijn er zeker al velen heengegaan, maar hij sprak met ingenomenheid over Groningen en Amsterdam, zoowel over de jongelui als over de Professoren. Met Prof. Dr. A. Loman is hij altoos vriendschappelijk blijven verkeerden, en gaarne erkende hij 't als een voorrecht de Professoren de Hoop Scheffer en W. Moll te hebben gehoord.

Hij is achtereenvolgens beroepen te Den Helder 1866, te Beverwijk 1867, te Amersfoort 1870 en te Zaandam 1874, waar hij emeritus geworden is in 1908. Zijn benoeming tot Officier in de orde van Oranje-Nassau was een erkenning van zijn verdienste als predikant en man van studie. In 1877 was hij al verkoren tot lid van het Historisch Genootschap te Utrecht, en in 1881 van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Later, 1909, werd hij nog lid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Ned.-Indië en der Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oosten West-Indië.

Manssen heeft wel een vreedzaam, geregeld leven gehad voor zoover dit mogelijk is in deze woelige wereld, maar aan werk heeft 't hem niet ontbroken. Hij ging naar zijn eerste gemeente met zijn jonge vrouw Lutgera Valk, die tot haar overlijden in 1903 voor zijn levensgeluk heeft gezorgd. Wie haar kenden hebben haar hoop-geacht en liefgehad. Haar heengaan was een zware slag voor haar man en kinderen.

De jonge predikant van den Helder, wijdde zich natuurlijk in de eerste plaats aan prediking en pastoralen arbeid. Hij was niet een kanselredenaar van naam; misschien had hij meer den stijl van een schrijver dan van een spreker, maar hij toonde ook in zijn preeken dat 't hem niet aan kennis en aan godsdienstigen ernst ontbrak. Spoedig werd hij naar andere gemeenten beroepen. Ook in de laatste werd hij zeer gewaardeerd. De Zaandammers waren ordelijke lieden, die hard werkten. Ze bezochten geregeld de beurs en fabriek. Na kantoortijd kwamen ze te huis, waar ze alles in volmaakte orde bevonden, want de Zaansche vrouwen behoorden tot de besten in den lande, maar *trouw* ter kerke gaan was niet een der Zaansche deugden. Toch zullen zijn oude vrienden die nog leven, en velen zijner leerlingen hem niet vergeten.

De Zaandamsche predikanten gingen vriendschappelijk met elkander om. Wij hadden een kranse die elken Donderdagavond vergaderde, daartoe behoorden de vier Hervormde, de twee Doopsgezinde, de Luthersche predikanten en een tijdlang ook de Oud-Katholieke pastoor. Ik behoef niet te zeggen dat op die avonden ter sprake kwamen de boeken en tijdschriften die toen aan de orde waren. Was er verschil van meening, de discussie was altoos in den goeden toon. Manssen was op de hoogte van zijn tijd; hij kwam onder vrienden als overal flink voor zijn overtuiging uit. Hij was niet luidruchtig, geen man van veel woorden;

hij zei kort en goed, wat hij te zeggen had. Als Luthersch predikant had hij minder dan de Hervormden met kerkelijke geschillen te maken. Over dogmatische kwesties heeft hij weinig geschreven. Zijn geest ging meer uit naar historie en litteratuur. In 1877 verscheen zijn boek: 'Het Christendom en de vrouw', een Historisch Apologetische studie, door het 'Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst' bekroond en uitgegeven.

Voor dit boek is veel arbeid noodig geweest.

Er wordt in gehandeld over het lot der vrouw in de oude wereld: de Grieksche vrouw, de vrouwen te Rome, de Israelitische. Welk een kennis was daarvoor noodig van de wetten der oude volken, van hun litteratuur, hun blijspelen, treurspelen, historieschrijvers en wijsgeeren!

De schrijver meent, dat het lot der vrouwen zoo droevig was, omdat in de oude godsdiensten werd gemist wat alleen afdoende verbetering brengen kon, de blijde boodschap, die Jezus bracht: God is liefde. 'De godsdienst van Jezus' zegt hij, kan redding brengen. Door Jezus' woorden, zijn voorbeeld, zijn persoonlijken invloed is een licht over de wereld opgegaan, dat een zegen werd voor de vrouwen van den lateren tijd.

Intusschen wordt erkend, dat de verbeteringen zeer langzaam kwamen. De discipelen van Jezus, zelfs de apostel Paulus en de schrijvers van het N.T. stonden niet op die hoogte, waarop Jezus zijn volgers wilde brengen. De Kerkvaders zijn niet ontkomen aan vele oude vooroordeelen. In de wetten van het Romeinsche recht komen veranderingen ten goede door den invloed van het Christendom, maar wat bleef er veel te wenschen over! Gaarne evenwel wijst de schrijver op den zegen, die uitging van eenige Christelijke vrouwen, van wie hij er eenige met name noemt.

Zeer belangrijk en van veel studie getuigt ook wat vermeld wordt van den toestand der vrouwen in de Middeleeuwen bij de Germaansche en Keltische stammen, van de werkzaamheid der Catholieke Kerk, de kloosters, het voor en tegen der askese, van het zedeloze leven aan de hoven der vorsten in den nieuweren tijd en ten slotte van den goeden invloed der Hervorming, die zelfs in de Catholieke kerk zich gelden deed.

Dat Manssen ook over de 'Emancipatie' der vrouw in onzen tijd heeft nagedacht en tal van geschriften over dit onderwerp bestudeerd, blijkt uit het laatste gedeelte van zijn boek, waarin hij ook zijn oordeel uitspreekt en middelen ter bereiking van het groote doel aanwijst.

Wie het boek nog eens doorleest zal erkennen, dat de schrijver behoorde tot de mannen van studie en overtuiging, die in kerk en maatschappij het nieuwe leven doen ontwaken en onderhouden.

Er werd zeker door velen verwacht, dat hij zich zou blijven wijden aan de theologische wetenschap; hij is dan ook wel in aanmerking gekomen voor een benoeming tot professor aan het

Luthersche Seminarie, maar hij heeft zich meer gewijd aan litteratuur en aan zijn Kerkgenootschap. Als men nagaat van welke ‘Mannen en Vrouwen van Beteekenis’ hij levens-schetsen heeft geleverd, dan ziet men, dat hij gaarne en met vrucht zich op de hoogte stelde van wat er schoons en merkwaardigs in de wereld viel waar te nemen. Ik behoef alleen maar eenige namen te noemen van de velen door hem beschreven: Ferdinand Freiligrath, Em. Geibel, Heinrich Schliemann, Carmen Sylva, Tolstoï, Mevr. Humphry Ward. Ook mag men niet vergeten zijn uitstekende vertalingen: Ekkehard, van Scheffel, en de Nachtegaal, van Gustav zu Putlitz.

Dat gemeente en Kerkgenootschap hem meer en meer in beslag nemen blijkt o.a. uit zijn laatste boek, dat 1913 verscheen: *De Geschiedenis der Ev. Luthersche Gemeente te Zaandam*, een bijdrage tot de kennis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden. Ik mag er wel een woord van zeggen. 't Is niet alleen voor Lutheranen van belang. Het plaatst u in den ouden en in den nieuwen tijd. Met een oderdrukje uit het Luthersche Doopboek wordt bewezen dat Czaar Peter de Groote te Zaandam als doopgetuige is opgetreden. Niet onvermakelijk wordt verteld, hoe de Lutheranen of Ubiquitisten, meestal vreemdelingen, te Zaandam werden ontvangen en bejegend. Zij konden er in 1642 reeds een gemeente stichten en hadden er een jaar later een klein kerkgebouw. Van vervolging of belemmering voorloopig geen sprake; en toen later in 1655 den Kerkeraad der Hervormde Gemeente door de Hooge Overheid werd gelast te zorgen, dat de Luthersche bijeenkomsten niet meer zouden plaats hebben, werd met algemeene stemmen op één na, die van den predikant, besloten: ‘noch voor noch tegen de Lutheranen op te treden’. Die oude Zaandammers waren wel goed gereformeerd, maar ze waardeerden soliditeit in den handel niet minder dan orthodoxie. Zij besloten dus de Lutheranen als goede ‘buirlieden en ingesetenen’ te tolereeren en te consenteeren dat deze medeburgers hun religie mochten ‘exerceeren als voor desen’.

Dit boek over Zaandam is een bijdrage tot de algemeene Kerkgeschiedenis van ons land. Een geschiedenis van de Luthersche Gemeente te Groningen is ook door Manssen geschreven, maar ten gevolge van den laatsten oorlog is de uitgaaf uitgesteld.

Deze studies hebben hem niet verhinderd ook voor de belangen der burgerlijke gemeente werkzaam te zijn. Eenige jaren is hij lid en ook voorzitter geweest der Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs en gaarne heeft hij deelgenomen aan werken van liefdadigheid, maar meer en meer werd hij geroepen om zich te wijden aan het bestuur van zijn kerk. Sedert 1878 heeft hij zitting gehad in de Luthersche Synode, waarvan hij in 1894 2de secretaris en 1902 secretaris werd, welke betrekking hij ook na zijn emeritaat is blijven waarnemen, totdat hij niet meer kon. Hij had een goede gezondheid.

Was hij al vroeg wat kortademig en leed hij later ook aan galsteen, zoodat hij meestal ieder jaar een badplaats ging bezoeken, zijn werkkraft en zijn levensmoed heeft hij behouden tot in hoogen ouderdom.

Op 't laatst werd hij bijna blind en moest hij het secretariaat van de Synode laten varen. Hij deed het met weemoed, zooals hij verklaarde in de laatste vergadering die hij bijwoonde, 30 Mei 1923, maar weinige dagen voor zijn overlijden.

Met groot leedwezen werd zijn besluit aanvaard. 'Gij waart', zoo sprak de Voorzitter, 'aller vraagbaak, gij hebt de geschiedenis van ons Kerkgenootschap der laatste halve eeuw voor een groot deel gemaakt. Ik kan geen woorden vinden om u te danken. Ik weet dat het wegens uwe ongesteldheid soms donker is rondom u, die donkerte is oorzaak dat gij heengaat. Gij onderwerpt u zwijgend aan de Hoogere Macht, die ons leidt. En nu wenschen wij u met een profetisch woord, dat het tegen den avond licht zal zijn'.

Het laatste lijden van Manssen was kort en het heeft hem zeker niet aan licht ontbroken. Zijn woorden waarmee hij afscheid nam zijn welsprekend: 'Dankbaarheid is er in mijn hart tegenover God en menschen, die goed voor mij zijn geweest'.

J.J. VAN HILLE.

Lijst van geschriften.

Opstellen en vertalingen in verschillende Nederlandsche Tijdschriften:

Geloof en Leven. - *Vaderlandsche Letteroefeningen.* - *Leeskabinet.* - *Nieuw en Oud.*
 - *Bijbelvriend.* - *Theol. Tijdschrift.* - *Nederland.* - *Eigen Haard.* - *Bibliotheek van*
Moderne Theologie en Letterkunde. - *Gids.* - *Los en Vast.* - *Onze Godsdiensprediking.*
 - *De Wachter.* - *Mannen en Vrouwen van Beteekenis.* - *Volksbibliotheek, enz.*

In afzonderlijke uitgaven:

Een vertaling van Scheffels *Ekkehard*, en van Gustav zu Putlitz' *De Nachtegaal.* -
De roeping eener Kristelijke Gemeente in den tegenwoordigen tijd, toespraak
 gehouden bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Evang. Luthersche Gemeente
 te Beverwijk op 11 Juli 1869. - *Eenheid bij verscheidenheid.* - *Een woord tot de*
Gemeenten in den strijd onzer dagen, 1873. - *Het Christendom en de Vrouw,*
 Historisch-Apologetische studie, door het Haagsch Genootschap tot verdediging van
 den Christelijken Godsdienst bekroond en uitgegeven, 1877. - *Adolf Friedrich Graf*
von Schack, Ein poëtisches Characterbild, Stuttgart. Verlag von J.B. Metzlerscher
 Buchhandlung 1888.

Levensbericht van Taco Hajo de Beer. **18 Nov. 1838-12 Sept. 1923.**

Te 's Gravenhage overleed op 12 September 1923 Taco H. de Beer, die gedurende meer dan zestig jaren eene figuur geweest is in het letterkundig leven van Nederland.

Taco Hajo de Beer werd den 18^{den} November 1838 te Maarsseveen geboren; zijn vader, plattelands-geneesheer, stamde uit Groningen.

Reeds vóór Taco Hajo's geboorte was bepaald dat de knaap predikant zou worden. In de familie van zijn grootvader Hoola van Nooten, of liever van zijn grootmoeder Van den Honert, werden de Taco Hajo's dominee, de Johan's rechtsgeleerde, het laatst Johan van den Honert, die procureur bij den Hoogen Raad werd, zoon van Taco Hajo Van den Honert, die dominee was.

Of de ouders het met die predikantenbestemming eens waren, kon niet blijken. Het volgend jaar vertrok de familie naar het eiland Vlieland, waar de vader zich als geneesheer vestigde en met het toezicht op de quarantaine belast werd. Hij was daar werkzaam tot 1844, en moest toen wegens zenuwoverspanning in een gesticht opgenomen worden, waar hij weldra overleed. Mevrouw De Beer ging te Amsterdam wonen; Taco Hajo bezocht het instituut van Snellebrand en ging in 1850 naar een kostschool te Druten. Men had toen reeds de domineesillusie laten varen; zoowel te Druten als te Nijkerk, waarheen de school (van den heer Eykman, die ook De Beer's voogd was) verlegd werd, begon Taco Hajo ook tabakplanten te leeren, met het oog op de protectie van een groothandelaar in tabak, den heer Borghout. De heer Eykman zag echter in, dat de tabak niet Taco's ware vak was, en moedigde hem aan, examens te doen. In 1855 deed De Beer examen voor den 'vierden rang', met acte Fransch en 'beginselen' Engelsch en Duitsch.

Dit was de aanvang van zijn onderwijs-carrière en tevens van zijn litteratuurstudie. Al spoedig aan de dorpsschool te Rijssen benoemd om een avondcursus te geven in talen, besteedde hij

de dagen, in plaats van aan verdere acten, vooreerst aan het verslinden van litteratuur, voor zoover die maar onder zijn bereik kwam, belangrijk en onbelangrijk, Shakespeare en feuilletonnovellen, zooals litteratuurhongerigen dat doen. Met weinig moeite vulde hij het volgend jaar zijn acten Engelsch en Duitsch aan, hield al spoedig voordrachten in het Nut, richtte een Rederijkerskamer op, verving den voorzanger in de Hervormde Kerk en hield voor een houthandelaar de Duitsche, voor een weversfirma de Engelsche handelscorrespondentie bij.

In 1857 werd De Beer aan het Instituut De Jong te Nijmegen benoemd, opleidingsschool voor Breda, Delft en Nieuwediep. Hij deed het examen 'derde rang', studeerde wat Latijn, profiteerde van wat er aan tooneel en voordracht te genieten viel, en vertrok in 1859 naar het Instituut van den heer Eykman, zijn voogd, voor wien hij steeds de grootste vereering is blijven koesteren. De heer Eykman bleef aan de examens hechten, en De Beer deed dus weldra 'wiskunde', maar richtte ook te Nijkerk een rederijkerskamer op, Utilitas, voor welke hij het beschermheerschap van Mr. Jacob van Lennep wist te verkrijgen.

In 1861 maakte hij weer promotie; hij ging als 1ste secondant naar het beroemde Instituut Van Kinsbergen, te Elburg, directeur Van Braambeek. Zijn betrekking daar was vol verantwoording, omdat hem behalve de onderwijsbelangen, ook allerlei financieele, economische, administratieve bemoeiingen werden opgedragen, eigenlijk bij de aanstelling in 't geheel niet voorzien; maar hij had er het voorrecht, als directeur een man van uitgebreide kennis en beschaving, en als omgeving meest jongelieden uit zeer aanzienlijke families te hebben. Hij was al spoedig in het bestuur van de Rederijkerskamer, en hielp een fusie tusschen deze, het Nut, het Muziekgezelschap en de Zangvereeniging tot stand brengen. In 1862 behaalde hij de 'hoofddacte'.

De directeur Van Braambeek had intusschen de Heerlijkheid Putten te Doornspijk gekocht, richtte daar een Instituut op, en nam De Beer mee. Maar Doornspijk was onaantrekkelijk, en nu volgt een reeks van verhuizingen: 1862 naar Maarssen, aan het instituut 'Vechtevoort', dat werd opgeheven; 1863 naar Amersfoort, bij den heer Kolléwijn; 1864 op aanbeveling van Dr. Van Vloten, met wien hij heel toevallig kennis gemaakt had, als gouverneur naar een 'Stins' in Friesland, de Schierstins te Veenwoude (gem. Dantumadeel), bij de familie van Dr. Spree; nog in 1864 naar Zaandijk, als hoofd der school voor meer uitgebreid lager onderwijs.

Hier hield het zwerven op. Het letterkundige werk had ook in die laatste zwerfjaren niet ontbroken: in 1864 werd De Beer redacteur van het *Rederijkers-weekblad* (tot 1868), in 1864 ook redacteur van *Onze tolk* (tot 1870), en in verschillende tijdschriften, *Iris*, *Leeskabinet*, *Vaderlandsche Letteroefeningen* waren novellen, studiën, kritieken verschenen. Maar nu te Zaandijk beschouwde

hij zich als gevestigd, ofschoon natuurlijk niet uitsluitend als onderwijsman. Er was te Zaandijk een Rederijderskamer van grooten naam, 'Bogaers'. De Beer was al spoedig in het bestuur, met Jacob Honig Janszoon Junior, schrijver van 'de Zaanlanders', en Jacob Duyvis, burgemeester van Koog-aan-de-Zaan; hij schreef novellen, een kleinen cursus voor het Duitsch, vertaalde romans uit het Engelsch, schreef artikelen voor het *Utrechtsch Dagblad* en eene brochure naar aanleiding van Busken Huet's *Lidewijde*, '*Madame Bovary in Holland*', waarover veel gesproken werd. Op uitnoodiging van den uitgever Noothoven van Goor bewerkte hij de eerste aflevering van het *Duitsch-Nederlandsche Woordenboek*, dat onder toezicht van Dr. Sicherer zou verschijnen; hij bracht belangrijke verbeteringen in het oorspronkelijke plan, maar een woordenboek, correctie, collationneeren, ordenen, met heel weinig speelruimte voor zijn oorspronkelijkheid of zijn temperament, ... het scheen hem al spoedig zijn tijd en moeite en het inspanssen zijner oogen niet waard.

In 1866 trouwde De Beer met Jacomina Wilhelmina Hoola van Nooten, van eene Edamsche familie, aan de zijne verwant. Hun huwelijk bleef voorloopig kinderloos; eerst veertien jaar later werd een kindje geboren, een dochttertje, dat drie jaar daarna aan hersenziekte overleed.

Ofschoon de omgeving in Zaandijk hem hoogst sympathiek was, warme vriendschap, litteraire gemeenschap, een atmosfeer van opgewekte gezelligheid en materieel voldoende, meende De Beer toch verder ambitieus te mogen zijn. In 1862 was de wet op het Middelbaar Onderwijs ingevoerd; De Beer's acties gaven hem recht, onder de overgangsbepalingen te solliciteeren. Hoorn, Zaandam, Breda boden betrekkingen; Breda scheen hem het meest verkieslijk, en hij werd er benoemd in 1868. De vakken waren Duitsche taal en letterkunde en Aardrijkskunde, dit laatste eigenlijk een nieuw vak voor De Beer, maar het kostte hem weinig moeite zich geleidelijk in te werken in hetgeen er voor geëischt werd. Toch was letterkunde steeds zijn lievelingsvak, en toen te Goes de betrekking voor Duitsch en Engelsch, taal en letterkunde, openkwam, solliciteerde hij, werd benoemd en trok er na de zomervacantie 1870 heen.

Eenige kleine steden hebben van tijd tot tijd perioden van meer intens geestelijk leven gehad, dan waarop oogenschijnlijk hun zielental of hun oeconomische beteekenis hun recht gaven. Zulk een periode beleefde 'Tergoes' op den tijd toen De Beer er kwam. Er was ook heftige politieke strijd; aan de eene zijde de groep die den orthodoxen afgevaardigde Saaymans Vader steunde, onder zijn schoonzoon Jhr. Mr. Pompe van Meerdervoort; aan de andere zijde Franssen van de Putte, broeder van den Minister van Koloniën, Mr. de Laat de Kanter, gewezen Kamerlid, Dr. R.A.S. Soetbroodt Piccardt, en de zeer intellectueele familie De Witt Hamer, vooral vertegenwoordigd door

een talentvol jong advokaat Mr. M. Jacques de Witt Hamer. De Beer had een open oor en een open hart voor alle geestelijke beroeringen, hielp een weekblad oprichten voor het nieuwe begrip van 'Coöperatie', schreef warme artikelen, en liet zich, zonder in den eigenlijken politieken intrigestrijd te vervallen, toch ertoe verleiden, de stroomen van zijn enthousiasme tusschen litteratuur, economie en andere gebieden te verdeelen. Uit dien Goesschen tijd stammen dan ook eene vertaling van Wegmann-Ercolani's *Die Leichenverbrennung*, van Noiré's *Paedagogisches Skizzenbuch*, zeer vrij bewerkt, van Edw. Jenkins' *Glances at inner England* met een oorspronkelijke studie erbij over de toepassing op ons land, *Van Westminster naar het Binnenhof*, eene brochure *Dagbladen, kritiek en reclame*. Maar ook, als zuiver litterair werk, eene vertaling van De Veer's *Trouingh* in het Duitsch, eene Bibliotheek van Buitenlandsche schrijvers, waarvoor hij zelf *Götz* en *The Chimes* bewerkte, een Duitsch leesboek *Musterlese*, en het onderwijzerstijdschrift *Noord en Zuid*, dat dertig jaar heeft bestaan en eerst met den dood des uitgevers, in 1906, gestaakt is. Tijdens het verblijf in Goes werd ook reeds een begin gemaakt met den *Literary Reader*, die in 1874 in twee deelen verscheen en bij verschillende herdrukken is uitgegroeid tot het belangrijke werk, - litteratuurgeschiedenis en bloemlezing, - dat niet enkel in Nederland op vele scholen, maar ook in België (o.a. aan de Krijgsschool), in Oostenrijk en Duitschland (o.a. te Weenen, te Bonn, te Gotha, te Weimar) is ingevoerd. In 1907 bestond het uit vijf deelen groot octavo, elk van ± 500 bladzijden, een zesde deel ligt, naar De Beer aantekende, gedeeltelijk in manuscript gereed.

In Goes hield De Beer ook litteraire lezingen, of liever improvisaties, met debat, over nieuwe boeken, nieuwe persoonlijkheden, belangrijke perioden der letterkunde, waarvan onder anderen de behandeling van Goethe's *Faust*, in verband met de diverse religieuze en philosophische opvattingen der toehoorderessen, merkwaardige discussies uitlokte. Aan de H.B.S. had De Beer ook weten te verkrijgen, dat niet de leeraren naar de diverse klasselokalen kwamen, maar ieder leeraar zijn eigen lokaal had, zoodat hij er een rijkgevulde boekenkast kon zetten, aan de jongens uitleenen wat ze maar verkozen te lezen, en in zijn litteratuurlessen nu het eene dan het andere boek maar zoo voor het grijpen had. Aan de leerlingen die het waard waren, heeft hij dan ook een zonneglans van poëzie en litteratuur meegegeven, die hun gansche later leven verwarmde. Voor de tragen en onbevattelijken had hij allicht niet de belangstelling van een 'driller'; en zooals natuurlijk was, beantwoordden de tragen en onbevattelijken dat soms met de middelen die hun ten dienste stonden; maar in dien tijd hielpen zijn energie, zijn idealisme, zijn levenslust, zijn liefde voor gedachteschoonheid en welklank hem over alles, ook over hun onoplettendheid, heen; dit moet zelfs op de tragen en onbevattelijken indruk gemaakt hebben.

Het was tijdens De Beers verblijf in Goes, dat de Letterkundige Congressen hun luidruchtige bloeiperiode vierden; De Beer was er al spoedig een ijverig lid en men kan zich denken hoe zijn warme improvisatie, zijn genereuse welsprekendheid, zijn groote kennis van al de te behandelen onderwerpen hem als van zelf terstond tot een vooraanstaande figuur maakten. Middelburg, Brussel, Maastricht, Antwerpen hoorden hem over alle belangrijke quaesties zijn goed gedocumenteerde meeningen met overtuiging en sierlijkheid verkondigen; en voor de tweede helft der Congressen, de gezelligheid en broederlijkheid, was zijn illusievol hart niet minder ontvankelijk. Elk congres, en daarmee het ontmoeten nu en dan van eenige werkelijk belangrijke mannen, Max Rooses, Beets, Matth. de Vries, Pol de Mont, Heremans, te midden van de vele jubelende Congresgrootheden, was voor De Beer een ongemengde vreugde.

Soms in verband met deze congressen, soms met de arbeidersbeweging van die dagen en de 'coöperatie', volgde tijdens zijn verblijf te Goes een reeks van voordrachtsavonden in verschillende steden, in het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, in de Hollandsche Maatschappij te Rotterdam en te Amsterdam, in 'Voor het Volk door het Volk' te Middelburg en te Tilburg, in de 'Werkende Stand' te Amsterdam, in de Vereeniging voor Volksvoordrachten. Het coöperatie-comité, Mr. M. Jacques de Witt Hamer, Mr. Goeman Borgesius, Mr. Pekelharing, Mr. H.E. Ter Haar, Mr. A. Kerdijk en B.H. Heldt, vond in hem een overtuigd en gewaardeerd medewerker.

Begin 1877 was er gelegenheid naar Amsterdam te komen, en De Beer liet de gelegenheid niet voorbijgaan. Hij kwam als leeraar aan de H.B.S. met 5-jarigen cursus onder directie van Dr. D. Van Lankeren Matthes, maar ook als medewerker in het geestesleven der groote stad, ofschoon dit, te midden van veel voldoening, ook eenige teleurstellingen moest medebrengen. De redactie van den Tooneelalmanak voerde hij slechts tweemaal, 1877 en 1878, en een werk waaraan hij reusachtige moeite besteedde, de door hem, - met schrijver dezes, - opgerichte *Amsterdammer*, *Weekblad voor Nederland* (de latere 'Groene'), zijn geliefkoosde schepping, werd hem een bron van bitterheid. De overeenkomst met de uitgevers hield in, dat de beide redacteuren hun werk gratis zouden leveren, ook de uitgevers hun bemoeiingen gratis, maar dat de werkelijke uitgaven, druk, papier, etc. door alle drie gezamenlijk zouden gedragen worden. Na drie maanden hadden de beide letterkundigen eene vrij groote som bij te passen; na zes maanden scheen het alsof het weekblad, zoowel wat abonnement en kioskenverkoop als wat advertenties betrof, een groot succes was. Toen dus de kostenrekening kwam, en De Beer, - door andere uitgevers en drukkers misschien overdreven ingelicht, - meende in plaats van bij te betalen een goede som te zullen ontvangen, ontspoon zich tusschen hem per-

soonlijk en de uitgevers een correspondentie, waarvan de toon verdere samenwerking onmogelijk scheen te maken. De uitgevers boden aan, hun vordering terug te nemen wanneer het blad hun eigendom werd, en zoo geschiedde. De Beer stemde toe; redacteur werd de heer De Koo, gewezen predikant te Drachten en Amsterdamsch correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die aan het blad een geheel nieuwe, sterk uitgesproken politieke richting gaf. Schrijver dezes had niet mede gecorrespondeerd, en kon, toen de Koo zoowel als de uitgevers en hun vriend Justus van Maurik dat wenschten en De Beer er niet tegen had, aan het blad verbonden blijven.

De Beer's onvermoeide werklust vond weldra een ander terrein. Hij richtte (1878) het tijdschrift *Taalstudie* op, en bijna tegelijkertijd (1879) het letterkundig weekblad *De Portefeuille*, dat zestien jaar bestaan heeft, en een tijdlang een belangrijke plaats in het letterkundig leven van Nederland innam. In 1879 werd hij bovendien redacteur van het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel*, orgaan van het Tooneelverbond, welk tijdschrift tot 1886 door hem geleid werd. Zijn ongeloofelijke vitaliteit en veerkracht had aan dit alles niet genoeg. Geen première in een der vele Amsterdamsche theaters, geen lezing van beteekenis, geen letterkundige bijeenkomst of zelfs gezelligheidsavond met (meestal letterkundige) vrienden verzuimde hij. Schrijver dezes herinnert zich een dinertje bij De Beer met Prof. Alberdingk Thym, Prof. Jan ten Brink, Mevrouw Kleine-Gartman, Melati van Java en Mevr. Lina Schneider, alle grootheden van dien tijd, waarvan althans Jan ten Brink's geestig causeeren over oud-Hollandsche kluchten in aller herinnering gebleven is. Jonge acteurs, leerlingen van de Tooneelschool, jonge schrijvers kwamen hem raad vragen. En De Beer's Woensdagmiddagen waren gezocht, al gebeurde het wel eens, dat een minder onderhoudend en minder belangwekkend bezoeker van de gastvrijheid misbruik maakte en den gastheer gedurende eenige uren accapareerde. Zoo was er eens een dame, die drie en een half uur over de theosophische beteekenis van Goethe's *Faust* het woord gevoerd had, en zich boos maakte toen De Beer blijkbaar moede werd en Mevrouw De Beer haar opmerkte dat het eigenlijk etenstijd was.

Intusschen ging, nevens het redigeeren van drie tijdschriften, die met artikelen, kritieken, verslagen, soms polemieken gevuld werden, het produceeren zijn gang; ook het lezen, bespreken, vertalen van soms minderwaardige werken.

Belangrijker waren in 1879 een *Letterkundige geschiedenis van Duitschland*, in 1881 eene vertaling van *Minna von Barnhelm*, in 1881 het oprichten van het tijdschrift *Onze Volkstaal* dat drie jaar duurde, (*Noord en Zuid*, *De Portefeuille*, de *Bibliotheek van Buitenlandsche schrijvers*, het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel* liepen nog altijd), in 1882 een nieuwe vermeerderde druk van de *Musterlese*, en in 1882 en 1883 een geheele vervorming en

uitbreiding van den *Literary Reader*, in samenwerking met Mej. E.J. Irving.

Een werk waarover De Beer jarenlang gedacht had, maar waarvoor de betrouwbare medewerkers niet altoos gemakkelijk te vinden waren, ook omdat de te besteden moeite oneindig veel grooter zou zijn dan het te verwachten debiet, kwam in 1893-1899 tot stand. Het was *Woordenschat*, waarin de medewerking van Dr. E. Laurillard, en door hun beider bemiddeling die van een aantal andere navorschers en snuffelaars tot een voldoende resultaat leidde; ofschoon, - gelijk verwacht was, - niet tot een waardeering evenredig aan hun moeite. In 1898-1901 verscheen een complete cursus van Duitsche taal en letterkunde, in zeven deelen, *Aus der Praxis*, in 1902 een belangrijk deel van *The Literary Reader*, de XIXth Century.

Maar met deze intense productie, parallel loopend met zijn leeraarschap, scheen de veerkracht van den werker uitgeput; een inzinking, een zenuwoverspanning, noodzaakte hem in 1902 pensioen aan te vragen; hij had toen 47 jaren het Onderwijs gediend, waarvan 25 in Amsterdam; hij was 63 jaar.

Toch na eenige maanden rust en zorgvolle omgeving bleek zijn krachtige natuur weer overwonnen te hebben. Het Tijdschrift *Noord en Zuid* bestond nog, de *Reader* kon nog herdrukt en uitgebreid worden. Maar intusschen had De Beer eraan gedacht, op andere wijze voordeel te trekken uit zijn groote taalkennis en de gemakkelijheid waarmee hij correspondeerde en betrekkingen aanknoopte. Hij was beëdigd translateur; hij associeerde zich met den heer Ali Cohen voor een 'Bureau voor Translaten'. Het begin van zulk eene onderneming is moeielijk en niet loonend, zelfs wanneer alles per regel betaald wordt en alle onkosten in rekening gebracht. Een huwelijk tusschen den Roemeen van een Jazz-band en eene slangenbezweerster uit Bengalen vereischt meer moeite voor het verkrijgen en vertalen der papieren, dan men van de menschen behoorlijk vergoed kan krijgen. Maar als men eenmaal het repertoire eenigszins volledig in orde heeft, de uitgebreide voorwaarden van aanbestedingen in vier of vijf talen gereed liggen, met alle technische termen en de officieele goedkeuring der modellen, vergeldt allicht de tarifeering van deze grootere stukken wat men aan de kleinere te kort kwam. Zoo heeft het 'Bureau voor Translaten' naar het schijnt vóór den oorlog en ook later nog een periode van grooten bloei gekend; en daarbij kwam voor een taalliefhebber als De Beer nog de aantrekkelijkheid van het vergelijken, van het nagaan der dialecten en idiotismen, der historische eigenaardigheden in de diverse officieele stukken. Uit den Hebreeuwschen tekst van een voorzanger in Litthauwen kon soms een Amsterdamsch schriftgeleerde niet wijs worden; dan moest men weer verder zoeken.

Het probleem Shakespeare-Baco bleef De Beer lang en heftig interesseeren. Bijna tot het einde was hij in geregelde correspon-

dentie met Ministerialrat Alfred von Weber-Ebersdorf te Weenen, met Dr. Speckman te Arnhem en andere vooraanstaande Baconianen; eene brochure in 1917 *Shakespeare een pseudoniem* en eenige artikelen in *Nederland* en verschillende bladen gaven slechts een klein gedeelte van zijn polemische belangstelling weer.

De Beers laatste jaren, - hij is ruim 84 jaar geworden, - waren vervuld van dankbaarheid voor de vriendschap die, bij het wegvallen van zijn eigen tijdgenooten, hem door jongeren uit telkens jongere geslachten geschonken werd. En zijn gesprek, altoos levendig, altoos warm en vol belangstelling voor alles en allen, bleef steeds de moeite waard, bleef ook steeds op een hoog, idealistisch niveau. Hij overleed, van zorgvolle toewijding omgeven, te 's Gravenhage, waarheen hij slechts weinige maanden te voren zijn verblijf had overgebracht.

Mr. M.G.L. VAN LOGHEM.

Bibliographie.

Het hier volgende, naar gegevens door De Beer verstrekt, moet tamelijk onvolledig zijn. Schrijver dezes mist daarin onder anderen de stukken voor het Nederlandsch Tooneel vertaald (o.a. *Fuhrmann Henschel* van Gerhard Hauptmann), waarvan zeer zeker eenige in druk verschenen zijn; voorts eene vertaling van Lessings *Nathan der Weise*, bijzonder fraai uitgegeven; een of meer brochures over de quaestie Shakespeare-Baco, een boek over 'bijbelgeloof', omstreeks 1915 verschenen, en de titels van een aantal tijdschriften en weekbladen, door De Beer gesticht, en die slechts een kort bestaan hadden, maar waarvan althans één, een tijdschrift voor octrooien, langer geleefd heeft.

- 1855-67. (Pseudoniem Taco). Novellen, studiën, kritieken in *Iris*, *Leeskabinet*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *Rederijkersweekblad*.
Afzonderlijk:
De Gelukzoeker, kamerspel voor Rederijkers.
Verzen in *Leeskabinet*, *Jaarboekje voor Rederijkers*.
Stukken en vertalingen in *Iris* en *Guldenstijdschrift*.
Novellen ook in *De Tijdstroom*.
1863. Vertaling van *L'avare* en *Le malade imaginaire* (Molière).
1868. Vertaling van *A pretty widow* (?).
1869. Vertaling van *Circe* (?) en *Gravin Patacky* (?).
1870. Vertaling van *Wynter's Sacrifice* (?).
Vertaling van *De Veer's Trouwing* in het Duitsch.
1874. Vertaling van *Tater Mariken* (Joachim Mähl) uit het Holsteinsch.
Vertaling van Wegmann-Ercolani's *Die Leichenverbrennung*. Vertaling van Edw. Jenkins; *Glances at inner England*, met een oorspronkelijke studie over Nederland, *Van Westminster naar het Binnenhof*.
De eerste twee deelen van *The Literary Reader* (hiervan verschenen door latere uitbreiding vijf deelen; het zesde was gedeeltelijk in manuscript gereed. Van enkele deelen verscheen een vierde druk). (Omstreeks 1874). Redactie van het *Volksblad*, later *De Coöperatie* genoemd (met Dr. Soetbroodt Piccardt en Mr. M. Jacques de Witt Hamer).
1875. Vertaling van *Prudence Palfrey* (?).
Vrije bewerking van Noiré, *Paedagogisches Skizzenbuch*.
Oprichting van eene *Bibliotheek van Buitenlandsche Schrijvers*, waarvoor De Beer *Götz von Berlichingen* en *The Chimes* bewerkte.
1876. Brochure *Dagbladen, kritiek en reclame*.
Musterlese, Duitsch leesboek in twee deelen.
Oprichting van het Onderwijzerstijdschrift *Noord en Zuid* (dit heeft dertig jaar bestaan).
1877. Oprichting van *De nieuwe Tijd*.
Medewerking aan *Euphonia* en *De Kunstbode*.
Oprichting van *De Amsterdammer*, *Weekblad voor Nederland* (met Mr. M.G.L. van Loghem).
Redactie *Tooneel-Almanak* (ook in 1878).

1878. Oprichting van *Taalstudie*.
1879. Oprichting van *De Portefeuille* (dit weekblad heeft zestien jaar bestaan).
Letterkundige Geschiedenis van Duitschland.
Redactie van *Het Nederlandsch Tooneel*, tijdschrift van het Tooneelverbond (tot 1886).
1881. Vertaling van *Minna von Barnhelm* (Lessing).
Oprichting van *Onze Volkstaal* (dit heeft drie jaar bestaan).
1882. Vertaling van *Harun-al-Raschid* (v. Moser) en *Frau Marianne* (Marholm).
Herziene druk van *Musterlese*.
Tweede druk van *The Literary Reader*, Eerste en tweede deel (met Mej. E.J. Irving).
Redactie *Het Nieuwsblad voor Nederland* (slechts drie maanden).
1887. *The Literary Reader*, One volume Edition.
1893. *Woordenschat* (tot 1899, met Dr. E. Laurillard).
1898. *Aus der Praxis*, volledige cursus Duitsche taal en letterkunde, in 7 deelen (tot 1901).
1902. *The Literary Reader*, XIXth Century vol. I.
1915. *Een Duitsche 'spion' ontmaskerd* (brochure, uitgave Engelhard).
(Pseudoniem Evert van Maarssen) *Gravin Marcsa*.
De waarheid aangaande den Tegenwoordigen oorlog.
1917. *Shakespeare een pseudoniem*.

Zonder opgave van tijdschrift of jaartal vermelden De Beer's bibliographische opgaven nog:

Artikelen over *De Arbeidsbeweging*, *Algemeenen Dienstplicht*, *Lijkenverbranding*, *Inkomstenbelasting*, *Afschaffing van den Census*.

Zonder opgave van jaargang:

Medewerking aan *Nut en Oefening*. - *Die Literatur* (Leipzig). - *Het Rotterdamsch Nieuwsblad*. - *Het - Algemeen Handelsblad*. - *De Arnhemsche Courant*, (o.a. eene serie artikelen over het optreden der Meiningers te Amsterdam). - *De Goessche Courant*. - *De Enschedeesche Courant*. - *Nederland*. - *Het Nederlandsch Magazijn* (Red. Johan Gram). - *Het Museum* (Gent). - *De Toekomst* (Red. Slecx). - *Jong Vlaanderen* (Red. Pol de Mont). - *Het Schoolblad*. - *Het Weekblad voor het Onderwijs*. - *De Nieuwe Bijdragen*. - *De Wekker*. - *Norma*. - *Astraea*. - *Het Journal of dramatic reform*. - *Het Magazin für die Literatur des Auslands*. - *The poets' corner*. - De eerste nummers van Jack T. Grein's Weekbladen. - De brochures *Pijnbank of Carcer* en *Kunstbescherming*. - De Kamerspelen *Toch getrouwd* en *Mirth en Lauweren*. - De verslagen van de letterkundige Congressen te Middelburg (*Dagblad v. Z.-Holl.*), Maastricht (*Vaderland*, *Nieuws van den Dag* en *Goessche Courant*), Brussel (*Vaderland*), Antwerpen (*Vaderland* en *Nieuws van den Dag*). - Jaarverslagen over de Nederlandsche Letterkunde in *The Athenaeum*. - Een *Brievenboek* (uitgave Schuytemaker). - *De beginselen der Duitsche taal* (uitgave Hassels). - Eene vertaling van Kröhnke *Curven* (uitgave Brinkman). - *Plots of Shakespeare's Plays* (uitgave Thieme). - *Aanteekeningen bij Shakespeare's Richard II* (uitgave Hassels).

Levensbericht van A.W. Weissman.

Door de Mij. der Nederlandsche Letterkunde ertoe uitgenoodigd, ben ik gaarne bereid een beknopt levensbericht samen te stellen ter nagedachtenis van den architect A.W. Weissman, dien ik alleen in zijn rijpere levensdagen gekend heb. Toch zijn de gegevens omtrent de jeugd van Weissman niet verkregen uit inlichtingen van anderen, omdat hij zoo gaarne vertelde van het verleden.

A.W. Weissman werd in 1858 geboren en ontving zijn eerste schoolopleiding bij meester Heinsius aan den O.Z. Voorburgwal. In de in druk verschenen lezing 'Amsterdam zooals het in mijn jeugd was', gepubliceerd in het jaarverslag 1922 van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, vertelt hij zoo aardig zijn wandeling van huis naar school. Toen in 1920 door schrijver dezes de restauratie van de Agnietenkapel en inrichting tot Universiteitsgebouw onderhanden genomen werd en Weissman als lid van een van Gemeentewege ingestelde restauratiecommissie het gebouw bezocht, vertelde hij hoe in zijn jeugd de Agnietenschool was ingericht; op den zolder komende onder het houten kagewelf van de kapel van St. Agnes, waar ook nog eens meer dan twee eeuwen lang de Amsterdamsche Stadsbibliotheek gehuisvest was geweest, zeide Weissman rondwarende: 'Ja, en hier hadden wij gymnastiek'.

Na de H.B.S. doorlopen te hebben kwam de jongeman, die zich reeds zeer vroeg tot de bouwkunst aangetrokken gevoelde, in de leer op een architectenkantoor. Dit was geheel in overeenstemming met zijn latere zienswijze n.l. dat de practijk en niet de school de leerschool voor het leven is. Hij ging dus niet naar Delft, doch ontving zijn opleiding van de toenmalige grootheden, den stadsarchitect W. Springer en den architect B. de Greef die later ook weer stadsarchitect werd om te zijner tijd te worden opgevolgd door Weissman. Zoo bereikte de jeugdige bouwkunstenaar reeds op jongen leeftijd dat hem belangrijke werkzaam-

heden werden toevertrouwd. Bovendien was hij in de gelegenheid door te dringen tot de archieven van de Gemeente, wat hem den weg opende tot zijn omvangrijke studiën betreffende de geschiedenis der bouwkunst, speciaal van de Amsterdamsche, en van de grootmeesters, Hendrick de Keyser en Jacob van Campen. Tot zijn levensavond heeft hij die studiën voortgezet en hij was de aangewezen man om bij den 300sten gedenkdag van het overlijden van Hendrick de Keyser in de Zuiderkerk een redevoering te houden waarbij een door hem ontworpen gedenksteen werd geplaatst. De belangrijkste bouwwerken door hem in Amsterdamschen Gemeentedienst gemaakt zijn de gebouwen op de Oosterbegraafplaats en het Stedelijk Museum. De eerstgenoemde gebouwen zijn, gezien van het standpunt der toenmalige architectuur, zeer goed geslaagd. Het is baksteenbouw met toepassing van terra cotta, zulks naar het voorbeeld der oude Italianen wier kunst hij zoo hoog waardeerde. Het Stedelijk Museum is nog steeds een voor het doel uitnemend geschikt gebouw. De jongeren waardeeren de architectuur nu niet meer, doch zij dienen te erkennen, dat dit bouwwerk is gemaakt in de periode van stijlnavolging en dat het als zoodanig een van de best geslaagde gebouwen van Amsterdam is.

Door een meeningsverschil bij dezen bouw ontstaan, raakte Weissman uit den Gemeentedienst. Niet vrij van sarcasme zijn de versieringen op het eind van den bouw aangebracht, hoog aan den topgevel, waar men een kater naar beneden ziet kijken en in de balustrade van het trappenhuis waar de ledige geldzak gesymboliseerd is en de kop van den zondebok om den hoek kijkt.

Na de Amsterdamsche periode ging hij naar Nijmegen waar o.a. een Concertgebouw van zijn hand staat. Weer terug in Amsterdam, is naar zijn ontwerp gebouwd een villa aan de Jan Luykenstraat en eenige woningcomplexen in de Staatsliedenbuurt. Ook kennen wij van hem een woonhuis aan den Willemsparkweg.

Weissman was een veelzijdig kunstenaar. Hij beoefende de muziek, en de letterkunde had eveneens zijn volle aandacht. Toen er eens bij een officieel bezoek geen beiaardier beschikbaar was voor den Zuiderkerkstoren klom de Amsterdamsche stadsarchitect koelbloedig naar boven en bespeelde het carillon. In het Weekblad *Architectura* verschenen jaren achtereen, soms hekelige, soms stekelige gedichten van Candidus, later tot een apart bundeltje vereenigd. Deze gedichtjes geven voor den ingewijde een aardig overzicht van de gebeurtenissen op architectonisch gebied.

Weissman beheerschte buitengewoon goed zijn talen, hoewel zijn schoolopleiding slechts matig was geweest. Rustig leidde hij den Engelschen koning langs een tentoonstelling van het werk van Nederlandsche architecten, zonder tevoren gelegenheid te hebben gehad zelf het geëxposeerde te zien.

De strijd tegen het bederven van de schoonheid van stad en

land werd door hem onvermoeid gevoerd. Hij was een van de stichters van Heemschut. Als Secretaris van den Bond Heemschut deed hij vele jaren achtereen zeer nuttig werk.

Als redacteur van de Bouwwereld gaf hij zijn hart lucht wanneer weer ergens een stadsgracht werd gedempt of een oude stadspoort dreigde gesloopt te worden.

Bij de verschijning van het standaardwerk 'Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst', feitelijk het eerste behoorlijke studieboek op dit gebied, ontving hij van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst de gouden medaille van verdienste.

Zijn publicatiën over de Heringa State en het Popta-gasthuis te Marssum leveren het bewijs van zijn vernuft als architectuurkenner en archiefonderzoeker.

Toen het de aandacht trok dat zooveel oude bouwwerken geleidelijk verdwenen, maakte hij voor het Kon. Oudheidkundig Genootschap in samenwerking met G. van Arkel een beschrijving van de Noord-Hollandsche Oudheden. De talloze illustratiën in dit boek zijn eigenhandig vervaardigde penteekeningen. Wanneer iemand hem probeerde lof toe te zwaaien over zulk een geweldig uitgebreiden arbeid, was zijn eenvoudig antwoord dat de fotografische reproductie toen nog niet was uitgevonden.

Het oude Amsterdamsche Stadhuis, 's Waerelts Achtste Wonder, had zijn bijzondere belangstelling. Onvermoeid leidde hij groepen belangstellenden rond en wist van elk onderdeel iets te vertellen, alsof hij in zijn ouderlijk huis rondwandelde. Verschillende publicatiën in boekvorm en als tijdschriftartikel verschenen van zijn hand over dit onderwerp.

Als docent was Weissman een aangenaam causeur. Ongetwijfeld heeft hij een deel van zijn carrière misgelopen. Hij had lector in de geschiedenis der bouwkunst moeten worden. Niettemin hebben velen van zijn voordrachten en lessen kunnen profiteren.

Toen de zoo algemeen bekende man plotseling overleed en den 17^{den} September 1923 te Haarlem de begrafenis plaats had, bleek wel duidelijk door het groote aantal afgevaardigden van openbare besturen en vereenigingen in welk een uitgebreiden kring hij bekendheid had verworven.

Velen zullen dan ook met erkentelijkheid terugdenken aan deze veelzijdige en merkwaardige figuur onder de Amsterdamsche architecten.

A m s t e r d a m , Februari 1924.

A.A. KOK.

Levensbericht van Charles René Bakhuizen van den Brink. 1850-1923.

Wat Charles René Bakhuizen van den Brink in het door hem gestelde levensbericht van Mr. C. Th. van Deventer¹ schreef: '(hij) liet zich in hoofdzaak door de omstandigheden beheerschen, hij was een kind der omstandigheden', is grootendeels op hemzelve van toepassing.

Op twintigjarigen leeftijd wordt B., na aankomst in Indië, aanvang 1870, als 't ware bij toeval, opgenomen in het korps finantie-ambtenaren en blijft daar dertig jaren lang onafgebroken aan verbonden.

Later, na een kort verlof in Nederland en na een hernieuwd vijfjarig verblijf in Indië, in 1906, voor goed in het vaderland teruggekeerd, leggen verschillende Vereenigingen beslag op den oud-Indisch hoofdambtenaar, bekend om zijn liefde voor en zijn kennis van Indië.

In beide levensperioden bleef er dus weinig gelegenheid voor letterkundigen arbeid, hoewel neiging en aanleg er toe aanwezig waren.

Zoodra de omstandigheden 't maar eenigszins gedoogden en de tijd er voor kon gevonden worden, gaf B. echter toe aan zijn liefde voor de letteren.

Charles René werd den 6^{den} Januari 1850 te Elsene (Brussel) geboren, tijdens de 'ballingschap' van zijnen Vader, den beroemden geleerde. Zijne Moeder was Julie Simon, eene Waalsch-Belgische, die reeds in 1854 te 's Gravenhage overleed.

Van 1856 tot 1860 was B. te Warmond op kostschool bij den Heer Haay; daarna bezocht hij tot 1864 eene Haagsche school.

1 Zie; Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1916-1917. Overdruk, p. 6.

Vervolgens doorliep hij de derde tot en met de vijfde klasse der Hoogere Burgerschool aldaar, die tot Januari 1865 de afdeeling B vormde van het Haagsche Gymnasium in de Raamstraat, om daarna volledige Hoogere Burgerschool te worden aan het Hooge Westeinde. Het was gedurende die Hoogere Burgerschooljaren dat, onder den invloed van den aan die Instelling verbonden leeraar in de Nederlandsche taal en letteren Dr. Jan ten Brink, bij B. de grondslag werd gelegd voor zijn liefde voor literatuur. Dr. Jan ten Brink toch, wist met warmte en talent bij zijne leerlingen groote belangstelling te wekken voor de Nederlandsche letteren.

Zoo werd het letterlievend clubje ONDERLINGE OEFENING opgericht, - waarvan B. en zijn medescholier Jhr. W.H.W. de Kock de drijvende kracht waren, - met het doel zich te oefenen in voordrachtskunst en stijl leer, terwijl tevens gepoogd werd zooveel mogelijk eigen werk te leveren. Daar B. in die jaren bij de familie van Westhrene inwoonde, verkeerde hij veel in een letterkundige omgeving. Uit dien tijd dagteekent ook de kennismaking met Mevrouw Bosboom-Toussaint, die hem met genegenheid tegemoet trad en met wie hij tot kort voor haar dood in briefwisseling is gebleven.

Aan die literaire neigingen zou echter weinig voedsel kunnen gegeven worden. Op 15 jarigen leeftijd toch veranderden, ten gevolge van het overlijden van zijnen Vader (15 Juli 1865), de omstandigheden voor den jongen B.; daar de middelen om te studeeren ontbraken, moest tegen het einde van den H.B.S.-cursus gezocht worden naar een loopbaan, die den jongen man spoedig een zelfstandig bestaan zou kunnen verschaffen. Overleg met vrienden zijns Vaders deed besluiten, dat eene Indische carrière voor B. de aangewezen weg zou zijn.

De opleiding tot Indisch ambtenaar had in die jaren vooral veel aantrekkeliks. De stemmen van van Hoëvell en van Douwes Dekker hadden hare uitwerking niet gemist. Inzonderheid op de jeugd hadden zij veel invloed uitgeoefend.

Op den jongen B., die tot in latere jaren een vereerder van Multatuli is gebleven, had de gedachte, om in Indië veel goeds tot stand te kunnen brengen, stellig vat gekregen, zoodat het vooruitzicht, daar een schoonen werkkring te gemoet te gaan, veel aanlokkeliks voor hem had.

Eenmaal het besluit genomen zijnde, dat B. voor Indisch ambtenaar zou worden opgeleid, werd daaraan onverwijld gevolg gegeven. Reeds in Juli 1867 slaagde hij voor het examen A en in Juli 1869 voor het examen B, waarmede hij de benoembaarheid tot Indisch ambtenaar had verworven. Merkwaardig is het, dat in de beide brieven van den Minister van Koloniën, waarin de uitslag gemeld werd, B. verkeerdelijk genoemd wordt Reinier Carel, dus met de voornamen van zijn Vader.

Daar B. echter niet onder de hoogste nummers van de geslaag-

den behoorde, kon hij niet voor 's Lands rekening naar Indië gezonden worden, zoodat hij in den aanvang van 1870 voor eigen rekening, per zeilschip met stoomvermogen 'de Utrecht', om de Kaap naar Indië vertrok, in de hoop, bij aankomst te Batavia spoedig in 's Lands dienst te zullen worden geplaatst.

Die hoop werd vervuld, want reeds in April 1870 werd B. benoemd tot 3^{den} Commies bij het Departement van Financiën, aan welk Departement hij 30 jaren lang in opvolgende betrekkingen verbonden zou blijven.

Zoo was hier de noodzakelijkheid om zeer spoedig een bezoldigde betrekking te verkrijgen, oorzaak, dat een zijner illusiën, om bij het Binnenlandsch Bestuur werkzaam te zijn, niet vervuld werd.

Als B. in 1880, als referendaris, tot welken rang hij inmiddels was opgeklimmen, een uitvoerig, in degeliken bureaustijl gesteld rapport schrijft over 'De inlandsche Burgers in de Molukken'¹, waarin de vraag behandeld werd wie onder die inlandsche burgers, in verband met belastingheffing, verstaan moesten worden en welke hunne historische rechten waren, dan blijkt, dat hij zich in het gareel van den bureau-ambtenaar volkomen had geschikt. De plichtgetrouwe ambtenaar aan Financiën zou echter den jongen B., die zich in zijn leer- en studietijd als kunstlievend had doen kennen, niet verloochenen. Uit die eerste jaren te Batavia toch dagteekenen een reeks brieven, (21 in aantal en aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam) door hem aan den vriend zijns Vaders en zijn beschermer E.J. Potgieter geschreven, die duidelijk het gemoedsleven, den aard, het karakter en de kunstzinnige neigingen van den jongen man doen uitkomen, kortom, die een inzicht geven in zijn geheele wezen. Ook blijkt uit deze brieven, hoezeer Potgieter hem behulpzaam was in het verkrijgen van boeken, benodigd voor zijn studiën, o.a. op staathuishoudkundig gebied, maar tevens hem een raadsman was in zijn letteren kunstlievende neigingen.

Hij schrijft aan Potgieter over alles, wat hem wederveraart, wat in hem omgaat, wat hem beroert. Er blijkt uit hoe zorgzaam hij was voor zijne in Nederland achtergelaten broertjes en zusjes en voor zijn tweede Moeder, die in Rijswijk woonde en die hij geldelijk steunde. Hij toont zich dankbaar voor de bezoeken door Potgieter aan Rijswijk gebracht - 'vreugdédagen' - en voor den goeden raad, dien deze daar gegeven heeft. Bovenal is hij Potgieter erkentelijk voor diens Biographie van zijn Vader, waaruit hij dien beter heeft leeren kennen en begrijpen.

Maar hij verhaalt ook veel, en aardig, van wat er te Batavia voorvalt; het bezoek van den koning van Siam, de komst der

1 Later, in 1915 opgenomen in de Bijdragen v.h. Kon. Inst. voor T., L. en V. kunde v.N.I. Deel 70, p. 595-649.

financieele Commissie Motké; de verwachtingen, die het optreden van den G.G. Loudon wekten, worden uitvoerig besproken. Later is de Atjeh-expeditie herhaaldelijk onderwerp van beschouwingen en ook de Nederlandsche politiek wordt aangeroerd.

Tusschen dat alles door wordt trouw verslag gedaan van wat hij leest, de oudere Duitsche dichters, de nieuwere Fransche, doch tevens geeft hij te kennen, hoeveel nut hij voor zijn dagelijksch bureauwerk trekt uit het hem door Potgieter gezonden werk 'Principles of political economy' van Stuart Mill.

Over dit bureauwerk is de jonge B. niet altijd goed te spreken; als jeugdig idealist veroordeelt hij de onwaarheid, die - volgens hem - in de Regeeringsbrieven geuit wordt; de gevolgde opiumpolitiek verfoeit hij.

Enkele malen als hij een reisje naar Buitenzorg of de Preanger gemaakt heeft, vergast hij Potgieter op zeer goed geschreven natuurbeschrijvingen.

Niet uitgepraat haast is hij, als hij verhaalt van de te Batavia gegeven tooneeluitvoeringen door dilettanten, waarin hij een zeer werkzame rol vervulde. B. toch trachtte met anderen de wel eenigszins duffe Bataviasche samenleving wat op te vrooliken.

Buitengewoon goed geteekend is het beeld van den, aan alle oudere Bataviasche ingezetenen uit de zeventiger jaren, bekenden Isidore van Kinsbergen, die door zijne leiding en zijn talent, vele dilettantenopvoeringen, zelfs opera's, tot goede kunstuitingen wist te brengen. Die juiste teekening van van Kinsbergen door B. werd overgenomen in het Feuilleton van het Algemeen Handelsblad van 14 Maart 1918 getiteld, 'Tooneelherinneringen' door Dr. M.B. Mendes da Costa.

Kortom, uit deze zeer lezenswaardige brieven blijkt wel, hoezeer B., die, zooals zoovele anderen, in de eerste Indische jaren vooral, het vroeger gekende Hollandsche kunstleven miste, zijn best deed om de liefde voor letteren en kunst levendig te houden.

Door het gedurende eenigen tijd inwonen bij Cd. Busken Huet en de gestadige aanraking met dezen, bleef B. bovendien belangstellend voor en gemakkelijk op de hoogte van wat er op letterkundig gebied verscheen. Zeer waarschijnlijk ook op aansporing van Huet, gaf B. nu en dan verslagen in het Alg. Dagblad van N.I. van hetgeen er te Batavia en omgeving voorviel, zooals de wedrennen te Buitenzorg, de feestelike inhaling van de uit Atjeh terugkeerende troepen, a.a.

Uit zijn eersten Bataviaschen tijd dagteekent een opstel van zijn hand, 'James Cook in de Nederl. Oost-Indische bezittingen', geteekend B.v.d.B., en opgenomen in de Reis-Bibliotheek n°. XXVII, Batavia 1876, Uitgave Ernst en Co. Het bevat een kort levensbericht van den beroemden Engelschen reiziger en verder deels vertaalde uittreksels, deels overzichten uit het groote werk van Cook over zijne reizen o.a. van zijn bezoek aan Rotti en Savoe (1770) en van dat aan Batavia (Oct. 1770).

B.'s veelvuldig verkeer in de Bataviasche kringen, waarin hij door zijn gezelligen aard en zijne geestesgaven een gaarne geziene persoon was, deed intusschen bij hem het verlangen ontstaan om zich zelf een huiselijke omgeving te scheppen. Zijne inkomsten als referendaris lieten hem toe, ondanks den steun naar Nederland gezonden, tot een huwelijk te besluiten. Den 30sten November 1878 trad hij in den echt met Henriette, Maria Raedt van Oldenbarnevelt¹,

Door een ruim tienjarigen arbeid aan het Dep. van Financiën te Batavia en door eigen studie had B. intusschen de geschiktheid verworven voor een meer zelfstandigen werkkring. Bij G.B. van 4 Oct. 1880 benoemd tot Inspecteur van Financiën in de 5de afdeeling (Pasoeroean) kwam hij nu in de gelegenheid om zijn kijk op de Indische maatschappij te verruimen. Door zijne veelvuldige reizen binnen de hem aangewezen afdeeling, den Oosthoek van Java, kwam hij in aanraking met inlandsche Hoofden en met bestuursambtenaren. Kende hij tot nog toe alleen de Bataviasche samenleving en het Indische landschap, voor zoover zich dat op een reisje naar Buitenzorg en in de Preanger vertoont, thans leerde hij den bouw der inlandsche maatschappij en de grootsche natuur van Java's Oosthoek door eigen waarneming en aanschouwing kennen. Uit dien tijd dagteekent de kennis van volk en land, die hem tot het laatst van zijn leven tot den warmen vriend van Indië zou maken en die in hem de belangstelling voor alles wat Indië en de Indiërs betreft, deed ontstaan, welke, in het jeugdig gemoed spontaan opgewekt door de noodkreten van Multatuli, thans bij den man, door nadenken en ondervinding, blijvenden vorm had gekregen.

Zijne verplaatsing in den aanvang van 1888 als Inspecteur van de 3de afdeeling naar Semarang en die in September 1890 als Inspecteur naar Batavia, brachten niet veel verandering in den ambteliken werkkring; het veld van zijne reizen had zich alleen gewijzigd. Dat B. zich in die jaren aan de maatschappelijke belangen liet gelegen liggen, blijkt uit zijn medebeheer van het Studie-fonds Midden-Java tijdens zijn verblijf te Semarang en uit het herhaaldelijk zitting nemen in het Bestuur van het Djatigesticht te Batavia, beide instellingen die zich de opvoeding en de verzorging van jeugdige Indo-Europeanen ten doel stellen. Ook de plaatselijke Europeesche Schoolcommissie te Batavia telde hem van 1892 af onder hare leden.

In September 1894 benoemd tot het belangrijke ambt van Directeur van Financiën had B. daarmee den hoogsten rang behaald bij het Departement, waaraan hij van 1870 af verbonden was. Stellig hebben de hem toen opgelegde werkzaamheden vol-

1 Dochter van den als gep. Generaal-Majoor titulair der Artillerie v.h.N.I. Leger overleden Christiaan, Hendrik, Arend R.v.O. en van Frederika, Louisa, Wilhelmina Borgen.

ledig beslag gelegd op den geheelen mensch als ambtenaar, die hij, na zooveel jaren, nu wel ten volle geworden was. Erkenning als zoodanig heeft B. dan ook wel ondervonden. Bij K.B. van 28 Augustus 1897 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw; en na in Januari 1900 met verlof te zijn vertrokken naar het vaderland, waar hij zich tijdelijk te Wageningen vestigde, mocht hij de voldoening smaken, dat de G.G. Rooseboom hem, bij brief van 7 April, diens bijzondere tevredenheid betuigde wegens de door B. als Directeur van Financiën genomen maatregelen tot inwisseling der duiten, een moeilijk en ingewikkeld vraagstuk, dat vele pennen in beweging heeft gebracht en die, zooals de G.G. zich uitdrukte: 'thans met volledig succes waren bekroond'.

Dat B. gedurende zijn Directeurschap nu ook nog, tijdens het tweede bezoek aan Java van den koning van Siam tot Commandeur in de Orde van den Witten Olifant werd benoemd, zal wel hoofdzakelijk toe te schrijven zijn aan den hoogen rang dien hij toen bekleedde. Had B. bij het eerste bezoek van dien koning in 1871 en bij de daarmee gepaard gaande feestelijkheden - waarvan hij in zijn brief aan Potgieter van 8 Juli een lichtironische beschrijving gaf - dien vorst slechts van uit de verte aanschouwd, thans, ruim 25 jaar later zal hij, als Directeur, wel in eenige aanraking met dien hoogen gast zijn geweest. Echter zal B., die zich in zijn brief aan Potgieter zoo spottend uitliet over de letterlik overal en allerwege aangebrachte Witte-Olifantversieringen, wel geglimlacht hebben bij de gedachte dat hij thans zichzelf met dat Olifantversiersel mocht tooien.

Had B. zich dus niet over zijn loopbaan als ambtenaar te beklagen, ook in zijn huiselijk leven mocht hij zich gelukkig achten. Vijf kinderen werden hem in zijn huwelijk geschonken. Zijn eenige zoon Reinier Cornelis, thans assistent bij het Herbarium te Buitenzorg, was tijdens B.'s tweede verblijf te Batavia, voor zijn opleiding naar Nederland gezonden. Voor zijn vier dochters kon hij zelf de zorgzame, liefdevolle opvoeder blijven.

Wie B. tijdens zijn Directeurschap gekend heeft in de ruime, ouderwetsch-Indische woning op Salèmbah, waar het hem en zijne echtgenooten een lust en genoegen was gasten te ontvangen, waar gezelligheid en beschaving den toon aangaven, zal de gedachte hebben medegedragen, dat B. ook in zijn huiselijk leven het geluk heeft gekend. Wie hem in zijn omgang met zijn dochters heeft gadeslagen, zou geneigd kunnen zijn van hem te denken, wat hijzelf van zijn Vader, in zijn brief van 6 Mei 1872 aan Potgieter, getuigde: 'Hij was goed tot zwakheid toe', maar tevens hebben opgemerkt met hoeveel liefde en geduld hij zijn dochters trachtte op te voeden.

Na een kort verlof in Nederland (20 Januari 1900 daarheen vertrokken) en hoofdzakelijk te Wageningen doorgebracht, waar zijn zoon aan de Landbouwschool werd opgeleid, keerde B. medio

1901 naar Indië terug. Bij G.B. van 16 September 1901 benoemd tot Resident van Batavia, vervulde hij die betrekking tot 10 Mei 1906, waarna hij, na bekomen eervol ontslag uit 's Lands dienst, naar Nederland voor goed terugkeerde en zich te 's Gravenhage vestigde.

Thans geheel vrij van ambtelijke beslommeringen kon B. zich aan die belangen wijden, welke hem, naast zijn gezin, het meest aantrokken. Niets natuurliker, dan dat hij zich dadelik als lid bij 'Oefening kweekt kennis' aanmeldde, van welk letterkundig Genootschap hij in 1908 tot Bestuurs-, in 1910 tot werkend lid en Ondervoorzitter, werd gekozen en van 1912-1914 het Voorzitterschap bekleedde. Soms hield hij er lezingen; zoo in November 1909 over da Costa en de Genestet; in Januari 1911 droeg hij verzen voor van Albert Verwey en in Januari 1915 eenige episoden uit Vosmaer's vertaling van het Epos Ilias van Homeros.

In 1911 benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, nam hij van 1917-1921 daarvan een plaats als Bestuurslid in. Voor die Maatschappij schreef hij in 1916 het 'Levensbericht van A.S. Carpentier Alting' en in 1917 dat van C. Th. van Deventer. Uit die geschriften valt op te merken, hoe hij zich in zijn onderwerp kon inwerken en belangstelling wist te wekken voor de personen die hij waardeerde. Voor zoover kon worden nagegaan, zijn dit de eenige gepubliceerde stukken van eenigen omvang van B.'s hand.

De bij uitstek Indische Vereeniging te 's Gravenhage 'Oost en West' legde al spoedig beslag op den oud-Indischgast, van wien bekend was, dat hij oprecht van Indië en de Indiërs hield.

Medio 1908 tot Voorzitter dier Vereeniging benoemd, kwam al dadelik zijn talent aan den dag, om de vergaderingen goed en tot nut der zaken te leiden, en waar het noodig was, met een welsprekend woord tot practischen arbeid op te wekken.

Nadat hij in 1910 afgetreden was als Voorzitter, meenende dat Oost en West het wel zonder hem verder zou kunnen stellen, en zelf verlangende zich meer aan andere bezigheden te kunnen wijden, bleek na korten tijd dat de Vereeniging hem niet als leider kon of wilde missen, zoodat hij in 1912 op nieuw als Voorzitter optrad en dit nu bleef tot Juli 1920, toen de ruim 70jarige, voelende dat zijne krachten begonnen te verminderen, de leiding voor goed aan anderen moest overlaten. In zijn treffend afscheidswoord 'Kennis is liefde'¹, kwam al de warmte van zijn gemoed, al de genegenheid voor Indië en zijn inwoners, in gevoelvolle woorden tot uiting. In die twaalf aan Oost en West gewijde jaren, gaf hij, daarin gesteund door zijne, vooral

1 Zie Kol. Weekblad v.O. en W.d.d. 22 Juli 1920.

op dat gebied begaafde echtgenoot, ook blijk van zijne belangstelling voor de inlandsche nijverheid, waarvan de Vereeniging Boeatan meermalen de sprekende bewijzen ontving.

Hoewel B. door de omstandigheid dat hij bijna zijn geheele Indische loopbaan bij het Departement van Financiën doorbracht niet tot de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur behoorde, werd hij toch door hunne Vereeniging hier te lande tot Voorzitter gekozen. Trouwens B. gevoelde zich steeds als tot het B.B. behoorende. Die jeugdvoorliefde heeft hij nimmer verloochend. Zoo trad hij in het strijdperk als hij meende dat aan het korps onrecht werd aangedaan, gelijk uitkomt in zijn artikel 'O! die Bestuursambtenaren' in het Kol. Weekblad van 21 Januari 1909. Als Voorzitter van bovengenoemde Vereeniging streed hij voor hunne rechten, blijkende uit het telegram door hem verzonden aan den Gouverneur-Generaal en uit zijn Voorwoord bij het protest der ambtenaren, beide opgenomen in het Kol. Tijdschrift (1914)¹, terwijl B. in den zelfden jaargang nog een pleidooi voor hunne rechten deed opnemen², alsmede een 'In memoriam' gewijd aan den oud-Resident J.J. van Santen³. En, waar hij inzag, dat het wetenschappelijk peil der ambtenaren kon verhoogd worden, daar deed hij mee om daartoe den weg te bereiden. Zoo diende hij met W.F.C. Boissevain e.a. aan den Minister van Binnenlandsche zaken een, in het Kol. Tijdschrift (1918) te vinden, rekest in⁴ over de instelling van een doctoraat in de taal- en staatkunde van den Oost-Indischen Archipel.

Het Ministerie van Koloniën maakte ook herhaaldelijk gebruik van zijne diensten door hem eenige malen te benoemen in de Commissie tot aanwijzing van Candidaat-Indische ambtenaren.

Ook buiten de meer beperkt Indische kringen trachtte B. bekendheid met en liefde voor Indië te bevorderen en te wekken. In zijn groote rede: 'Wat mag Indië van Nederland verwachten'⁵, op 30 Augustus 1910 uitgesproken op het XXXI^{ste} Nederl. Taal- en Letterkundig Congres te Maastricht, gaf B. een overzicht van de koloniale geschiedenis tijdens de O.I.C., waarin hij vooral opkwam tegen de neiging, om de groote daden onzer voorgangers in Indië te verkleinen en waarin hij trachtte de drijfveeren en de handelingen dier mannen uit den geest des tijds te verklaren. Met onverholen blijdschap echter begroette hij de nieuwe opvattingen, die in den loop der 19de eeuw veld gewonnen hadden. Toch was B. geen voorstander van de algeheele gelijkstelling van den Inlander met den Europeaan. Hij keurde

1 Zie K.T., p. 67 en 69.

2 Id., p. 206-209.

3 Id., p. 1585.

4 Id., p. 510-515.

5 Opgenomen in het Kol. Weekblad v.O. en W., d.d. 5, 12 en 19 Januari 1911.

het af dat in Indië alles op Europeeschen voet geschoeid zou worden, de nijverheid, de landbouw, de politie, het onderwijs. Ook de aanschrijvingen om zich met de Inlandsche Hoofden zooveel mogelijk in het Nederlandsch te onderhouden waren hem niet sympathiek, want hij zag daarin het gevaar, dat de Europeesche ambtenaren daardoor minder werk zouden maken van de inlandsche talen en dan tevens van de bevolking zouden vervreemden.

Niettemin dacht B. ruim genoeg om diegenen onder de Inlanders, die naar ontwikkeling in Westerschen trant dorstten, tot het bereiken daarvan in de gelegenheid te stellen. 'Den inlander wiens inborst, aard en omstandigheden hem drijven naar andere wegen dan zijne vaders hebben bewandeld; den inlander, die streeft naar hoogere ontwikkeling, hem reike men de hand, behoede hem voor struikelen, opene voor hem de poort, die toegang geeft tot hetgeen in ons oog 's menschen geluk op aarde is, maar men dringe hem niet met geweld die poort binnen'.

Hiermede is B.'s standpunt in 1910, t.o.v. de nieuwe opvattingen in zake de gelijkstelling van den Inlander met den Europeaan geteekend. Toch is het mogelijk dat hij in latere jaren, wellicht onbewust, wat verder met den stroom is medegegaan. Uit het slot van zijn huldebetoon aan Coen, 'Despereert niet'¹ waarmede het Juni nummer 1919 van Neerlandia geopend werd, zou immers af te leiden zijn, dat B. zich *toen* bij het verschijnsel dat de Oosterling steeds meer als gelijkwaardige door den Westerling werd beschouwd, had neergelegd. Wellicht is ook de toestand in Europa, tijdens en na den grooten oorlog, van invloed geweest op zijn inzicht in deze en is hij gaan gevoelen² dat Nederland juist door de voortgaande ontwikkeling van het Aziatische volk, een waardige, krachtige plaats in het Oosten zou kunnen blijven vervullen. Zelfs zag B. toen in een vriendschappelijke aansluiting bij Japan een middel om de bevolking van onzen Indischen Archipel tot geestelike en stoffelike verheffing te brengen, 'opdat zich daar vorme een eerbied en ontzag afdwingend gebied, dat als de gewaardeerde bondgenoot worde beschouwd van een Rijk als Japan bij de opleving van Azië, welk werelddeel eenmaal nog het zichzelf ten endergang richtend Europa naar de kroon zal steken'. Niet onmogelijk echter is 't, dat hier de oorlogsneurose aan B. parten heeft gespeeld.

Warm gevoelend Nederlander als B. was, is het te verklaren, dat in het Algemeen Nederlandsch Verbond een hem passende plaats werd ingeruimd. In Mei 1910, door de Indische Groep gekozen, verkreeg hij zitting in het Hoofdbestuur, naast de andere

1 Coen schreef 'Dispereert niet'.

2 Zie B.'s artikel 'Wat staat Nederland te wachten?' in de Groene van 30 Maart 1918.

afgevaardigden uit die groep en nam hij tot in 1922 een voor zijn medeleden niet gaarne te missen aandeel aan de besprekingen in de vergaderingen. Van zijn bijzondere werkzaamheden in het belang of in opdracht van het Verbond geven een zestal kleine stukken in eenige Neerlandia nummers blijk¹.

Dat het Max Havelaarfonds B. onder zijn bestuursleden opnam, bewijst dat ook van die zijde werd begrepen dat de studie en de belangen van Indische jongelieden, die in Nederland worden opgeleid, in hem een warm voorstander vonden.

Was B. nog tijdens zijn verblijf in Indië, in Juli 1903 door de Indische Regeering benoemd tot Lid van het Bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederl. Indië, van 1907 tot 1913 zat hij als Lid in het Bestuur der Haagsche afdeeling van den Nederlandschen Protestantenvbond, waarvan hij van 1913 tot 1916 Voorzitter was. Hieruit blijkt, dat hij ook op religieus gebied geen onverschillige was. Hij hield den godsdienst hoog en achtte dien meer dan ooit onmisbaar voor onzen tijd, zooals Mr. H. Hesse, zijn opvolger als Voorzitter, in zijn rede bij B.'s ter aardebestelling het zoo juist uitdrukte. B.'s vriendschap met Ds. A.S. Carpentier Alting geeft mede eene aanwijzing voor zijne religieuze neigingen.

Leggen die verschillende lidmaatschappen getuigenis af van B.'s medeleven in de maatschappij, in de eerste jaren na zijn terugkeer uit Indië, verleende hij ook zijne medewerking aan enkele tijdschriften. Zoo wordt in den Indischen Gids van 1907² eene aankondiging van zijne hand aangetroffen, betreffende 'De Asoera in de Doergavoorstelling van de Hindoebeeldhouwkunst op Java' en van eenige 'uit het Javaansch navertelde legenden' van J. Knebel. Bij die aankondiging werd tevens een overzicht gegeven van het vele werk door Knebel op wetenschappelijk gebied geleverd.

De Indische Gids van 1908³ bevat eene aankondiging van de rapporten der Commissie in N.I. voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera over de jaren 1905 en 1906.

Over 'Decentralisatie' schreef hij een artikel in het Kol. Weekblad van 3 October 1907.

Als oud-Directeur van Financiën door de Vereeniging Moederland en Koleniën daartoe aangezocht, gaf B. in dier Orgaan tweemaal (zie 7de jaar, I, p. 23-29 en 8ste jaar, VI, p. 39-53) 'Aanteekeningen op de begrooting van N.I.' opv. voor 1907 en 1909; in het tweede stuk vond B. gelegenheid nog eens te wijzen op het gebrek aan vertrouwen van de zijde der Regeering, in de ambtenaren B.B., die (Hooft aanhalende) 'de gemoederen der

1 Zie: Nov. 1911, p. 1. (241); Mei 1912, p. 1. (97); April 1913, p. 1. (73); Febr. 1914, p. 28; Augustus 1916, p. 169; Aug. 1919, p. 108.

2 Ind. Gids, I, p. 267-272.

3 Idem, I, p. 362-366.

menighte zullen weten te mennen' ook bij invoering van belastingen. Omstreeks denzelfden tijd uitte B. zijne vreugde over de indiening, door Minister Fock, van de twee wetsontwerpen tot nadere wijziging en aanvulling van de Ind. Comptab. Wet en van het R.R., in een geschrift: 'De meerderjarigheidsverklaring van Nederlandsch Oost-Indië'.

In het Kol. Tijdschrift van 1912¹ werd opgenomen: eene bespreking van de voorstellen, vervat in de brochure 'De reorganisatie van het bestuur in N.I.' door S. Ritzema van Eck, voornamelijk voor wat betreft de 'Instelling van Gouverneurs bij het B.B.'. B., die veel goeds in die voorstellen vindt, is het niet eens met den schrijver op het punt van de personen uit wie eene keuze tot G.G. moet worden gedaan. R.v.E. wil daarvoor een Nederlandsch Staatsman aangewezen zien, B. wil juist de Nederlandsche politiek verre houden van het bestuur over Indië. In het zelfde tijdschrift² spreekt B. in een Naschrift op een artikel 'China' door Asiaticus, er zijn spijt over uit, dat de Regeering niet tijdig voorzien heeft in de behoefte aan goed onderwijs voor de Chineesche jeugd en niet meer gelet heeft op de gunstige stemming, die er bij de Chineezzen in Indië, een tiental jaren geleden, voor de Nederl. Indische Regeering bestond. Voorts³ gaf B. onder den titel 'De particuliere landerijen in en om Batavia' eene aankondiging van de brochure van Dr. R. Broersma, 'De Pamanoean- en Tjiassem Landen, bijdrage tot de kennis van het particulier landbezit op Java'. Tevens bevatte die aankondiging een beknopt overzicht van wat al zoo over die particuliere landerijen geschreven was. Nogmaals, steeds in den zelfden jaargang van het Kol. Tijdschrift⁴, gaf B. een kort verslag van de vergaderingen door de Vereeniging van Inlandsche Ambtenaren 'Mangoenhardjo', gedurende 1911 en aanvang 1912 te Semarang gehouden. Eindelijk in het Kol. Tijdschrift van 1913⁵ gaf hij een overzicht van het praeadvies door Mr. J.H. Abendanon opgesteld voor de in 1913 gehouden vergadering van het Institut Colonial International, betreffende 'de deelneming van de inheemsche bevolking aan het bestuur der koloniën'. Uit dat stuk blijkt opnieuw, dat B. voorzichtigheid bepleit bij de 'ontvoogding' van den Inlander.

Hoewel het mogelijk is dat, behalve de evengenoemde artikelen, die alleen met een B. geteekend zijn, nog enkele andere van zijn hand, al of niet voluit geteekend, in maand- of weekbladen voorkomen, uit het voorgaande is het reeds voldoende duidelijk, welke Indische belangen en onderwerpen zijn belangstelling hadden en hoe hij daarover dacht. Er is reden te veronderstellen dat B. als Voorzitter der Vereeniging van de ambtenaren van B.B.. het

1 K.T., p. 769-773.

2 K.T. (1912), p. 797-800.

3 K.T. (1912), p. 801-808.

4 Idem, p. 809-813.

5 Idem (1913), p. 1400-1404.

onder de auspiciën dier Vereeniging in 1912 opgerichte Kol. Tijdschrift, in den aanvang vooral, door zijne medewerking heeft willen steunen, wat later niet meer zoo noodig scheen.

Wanneer een beroep werd gedaan op zijn werkkraft, was B. bijna altijd bereid om daaraan gehoor te geven. Toen in 1909 het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl. Indië een penningmeester noodig had, vond het hem genegen om die functie op zich te nemen en tot 1920 te blijven vervullen. En toen het Hoofdbestuur van het Alg. Ned. Verbond, in 1911, zijn secretaris-penningmeester zag heengaan, was het alweder B., die gedurende een half jaar dien veelomvattenden werkring waarnam.

Zoo was B. in veel en velerlei opzicht steeds nuttig werkzaam, waardoor echter de literaire verstrooiingen op den achtergrond raakten. Hij was te goedhartig om iets te weigeren. Maar toch, als hij eenmaal iets op zich genomen had, dan gaf hij zich daaraan geheel, en waar hij het woord te voeren had, deed hij dit in goed verzorgde taal.

Had B. zooals hierboven in het licht gesteld werd, steeds een open oog voor de algemeene belangen, inzonderheid voor hetgeen Indië aanging, niet minder bleef hij ook steeds wakker op den uitkijk, waar het de nagedachtenis van zijn Vader betrof. Reeds in zijn brief van 6 Mei 1872 aan Potgieter beklagde hij zich over het zonderlinge oordeel dat Zimmerman in de Gids over zijn Vader 'dien Z. niet genoeg gekend had', uitgesproken had; en op de weinig vriendelijke uiting van Kneppelhout in de Gids over zijn Vader, gaf B. in de Nederl. Spectator van 31 Mei 1879 op waardige wijze lucht aan zijn verontwaardiging daarover.

Zeer spoedig na zijn terugkeer uit Indië moet B. zich in betrekking hebben gesteld met Mr. S. Muller Fzn., den uitgever van de briefwisseling van B.'s Vader met zijn vrienden. Het portret bij de uitgave, in boekvorm, dier brieven is door B. daarvoor afgestaan. Uit de nagelaten papieren blijkt verder dat B. sedert met Muller in persoonlijke aanraking en briefwisseling is gebleven; dat deze laatste hem herhaaldelijk geraadpleegd heeft voor de latere uitgave der brieven van den Vader en van Julie Simon, door B. en zijn zuster Julie gerangschikt en aangevuld en door de Scharthen-Antink's bezorgd.

Tot in zijn laatste levensmaanden, toen zijn geest reeds beneveld scheen en het gezichtsvermogen sterk verminderd was, bleek de belangstelling van B. voor het werk zijns Vaders nog niet te zijn uitgedoofd. Bij het hooren voorlezen in November '22 van een brief van Mr. S. Muller, waarin deze aan B. mededeelde, dat nu eindelijk de eerste vellen waren afgedrukt en aan hem (B) waren toegezonden van de 'Correspondance française de Marguerite d'Autriche, Duchesse de Parme avec Philippe II', een werk dat door den Vader reeds tijdens zijn ballingschap, in de Weenske archieven was voorbereid, verhelderde het oog van den

zieke. Zeer zeker is die mededeeling over zijn Vaders levenswerk nog tot den zoon doorgedrongen.

De vermindering van levenskracht, waarop zoo even gedoeld werd, is zich in de tweede helft van B.'s verblijf te Rijswijk, waar hij van 1917 tot medio 1922 gewoond heeft, gaan openbaren. Gaandeweg trok hij zich dan ook uit alles terug.

12 Mei 1923 kwam het einde in zijn laatste woning in de Goudsbloemlaan te 's Gravenhage.

15 Mei werd hij op Nieuw Eik en Duinen ter aarde besteld.

Uit de vele schoone woorden hem gewijd bij zijn graf, of in nieuws- en maandbladen, moge hier aangehaald worden de treffende uitspraak van Dr. H.J. Kiewiet de Jonge, opgenomen in *Neerlandia* (Juni 1923) 'hij was iets heel bijzonders, een man om nooit te vergeten en altijd, ook na zijn dood nog, met vereering lief te hebben'.

Februari 1924.

H.D.H. BOSBOOM.

Levensbericht van Dr. H.E.J.M. van der Velden.

Agricola ‘had het beloofde land van het Humanisme mogen aanschouwen, nu was zijn dood nabij, dichterbij dan iemand had vermoed.’

v.d. Velden, Rodolphus Agricola, blz. 350-51.

Toen ik in den vorigen herfst, ter voorbereiding van mijn college over het ontstaan en den voortgang der Hervorming, nog eens de dissertatie overlas van mijn dierbaren vriend, wiens levensschets ik hier zal pogen te geven, troffen mij deze woorden als een tragisch vervulde voorspelling. Nog slechts kort geleden, in Juli, was hij ons komen te ontvallen en midden in het leven was hij in den dood. Midden in het leven, dat hij zichzelf zoo schoon en harmonisch had gemaakt, zoo wel had besteed. Hij had het land van belofte, een ruime gelegenheid tot beoefening der wetenschap voor zijn geloofsgenooten, als van een anderen berg Nebo mogen aanschouwen; hij had er niet mogen binnengaan. Toch zal, in de moeilijke uren voor zijn zaligen dood, toen hij moest scheiden van allen die hem lief waren en van veel, waarvoor hij geleefd had, de voldoening hem zijn bijgebleven, dat bereikt was een land van belofte, waar - om een andere uitdrukking van den overledene te gebruiken - ‘een katholiek, verre van eenige belemmering te kennen voor de beoefening der historie, menige gave op anderen vooruit heeft, om de teekenen van het verleden te verstaan’¹.

Want deze is de leidende gedachte geweest in heel het leven van v.d. Velden: ‘geen echte strijdigheid kan bestaan tusschen geloof en wetenschap, want beide hebben God tot beginsel’².

Henricus Eduardus Josephus Maria van der Velden werd den

1 De Beoefening der Geschiedenis onder de Nederlandsche Katholieken, blz. 22. Voor nadere aanduiding van plaats, tijd en wijze van uitgave, zie de lijst der geschriften.

2 Katholieke Universiteit of bijzondere professoren, blz. 362.

10^{den} April van het jaar 1883 te Eindhoven geboren, als vijfde kind van Hubertus Wilhelmus van der Velden en Josina Maria Elizabeth Visser. Na hem werden nog twee jongens geboren. Zijn oudste broer op één na kwam in zijn tegenwoordigheid door een ongeluk bij het schaatsenrijden om. Dat ongeluk was trouwens de eerste beproeving niet in het vrome en waardige huisgezin. Terwijl de kinderen nog jong waren, rukte de dood den Vader weg en liet de Moeder voor de taak van de opvoeding harer jongens alléén. Maar wat een Moeder! Wijs was ze en van den overvloed van haar diepe wijsheid schijnt zij aan haar kinderen, vooral aan Henri te hebben meegedeeld; zij was sterk en als haar jongens blijken gaven van liever eigen wil dan de leiding van verstand en redelijkheid te willen volgen, wist zij dien eigen wil te buigen: Henri, misschien de koppigste, de wildste en driftigste, heeft hier, onder het straffend maar ook beloonend moederlijk oog, zijn te groote opbruiscendheid in energie leeren vastleggen en zijn drift zóó beheerschen, dat er later vrienden waren, die hem van nature zachtmoedig waanden. Zij was ook vroom; haar taak als moeder vatte zij op als door God haar opgelegd; voor God zou zij haar kinderen groot brengen. En van haar vroomheid heeft zij Henri ruimschoots meegegeven: hij werd een man, wiens vroomheid niet tot de ure des gebeds beperkt bleef, maar die als bij voortdoring in Gods tegenwoordigheid wandelde.

Die voortreffelijke Moeder begreep ook, dat voor de vorming van karakters de gelegenheid tot zelfstandig optreden moet worden geboden. Zoo greep zij de kans, die zich voordeed, om haar jongens vroeg fransch te leeren, gretig aan en zond Henri met zijn jongeren broer Eduard, op den leeftijd van ongeveer 13 jaar, alleen en zonder geleide naar Rijssel, om er eenige weken door te brengen. Die proef slaagde zoo goed, dat ze het jaar daarop werd herhaald; aldus nam wellicht de aanleg voor het spreken van vreemde talen in hem toe.

Maar de tijd van leiding door moederhand, spoedde ten einde; Mevr. v.d. Velden begreep, dat, zoo haar kinderen talent hadden en niet in den handel wilden gaan, zij moesten studeeren. En dat inzicht was omstreeks 1895, toen zij, na korten woontijd in Amsterdam en Rotterdam, sinds drie jaar in Roermond was gevestigd, verre van algemeen. Henri zou dan het bisschoppelijke gymnasium aldaar bezoeken. Ik weet niet, of v.d. Velden op de lagere school reeds teekenen van bijzondere bekwaamheid heeft gegeven; zeker heeft hij er van den punctueelen Meester Frenken die accuratesse en plichtsbetrachting geleerd, die zich later ook openbaarde in zijn bijzondere gesoigneerdheid, waarmee hij tegen te grove brabantische gemoedelijkheid reageerde. Op het gymnasium trok hij al spoedig de aandacht van leeraren en leerlingen door zijn uitstekend geheugen, helder verstand en een bizonderen aanleg voor declamatie. Maar zijn makkers, die

dit alles waardeerden, zagen in hem toch meer den gezelligen, sportieven en eerlijken kameraad, die altijd bereid was mee te doen, en wien alle achterbakschheid tegenstond.

De geest van het humanistisch gymnasium, waarvan onze huidige instellingen van dien naam misschien alleen nog maar de herinnering hebben bewaard, was op vele katholieke inrichtingen en vooral te Roermond blijven leven. Trouwens Limburg, hoezeer ook vooruitstrevend in materieel opzicht, heeft den eerbied voor de overlevering niet ingeboet en alles in het bisschoppelijk College, herinnert aan een verleden, dat tot Lindanus en over dien heen, tot het eerste nederlandsche humanisme teruggaat. Was het niet in Roermond, dat Gozewijn van Halen, Agricola's biograaf - merkwaardige overeenkomst met v.d. Velden - zijn eerste onderricht in de klassieke talen ontving? En was het niet eveneens Roermond, waar Murmellius het levenslicht zag?

Niet alleen betrad v.d. Velden in Roermond humanistischen bodem; hij vond er gidsen, die hem den weg in het land der schoonheid zouden wijzen, zij het niet met even groot enthousiasme als Agricola of Hegius, dan toch met rijpere ervaring als erfenis van eeuwen praktijk.

In Roermond is hij in aanraking gekomen met en heeft hij de leiding genoten van Schrijnen, die toen juist als jong doctor van Leuven de hoogste klassen der Roermondsche humaniora tot een ware geestdrift voor de studie wist te bezielen. Van der Velden mocht weldra meer dan anderen van dien gunstigen invloed genieten; hier werd een vriendschap voor het leven gesloten - wat Schrijnen aan wijsheid en kennis in die dagen aan v.d. Velden geschonken heeft, heeft deze hem later in menig trouw vriendschapsbetoon dankbaar vergolden. En nadat in de huiselijke opvoeding de Moeder alles gedaan had, om het te spontaan-opwellende te kalmeeren, viel er allengs over dat zich vormende karakter een glans van fraaie evenredigheid, die het hem mogelijk maakte, in de moeilijkste oogenblikken van zijn leven in volmaakte beheersching en voorname kalmte, den indruk van onverstoorbare bescheidenheid te vestigen. Zijn vrienden weten, dat zijn gymnasiumjaren de vroolijkste en vrijste van zijn leven geweest zijn; zij kenden hem als den wildebras bij wien altijd leute was, maar zij hebben, zonder zich er rekenschap van te geven ongetwijfeld, toch de waardeering gehad voor den ernst in de vorming van dat karakter, waarop zoo goed het humanistisch adagium van toepassing zou zijn:

‘Arte probus, probitate pius, pietate beatus’.

Roermond heeft aan v.d. Velden nog gelegenheid tot een andere kennismaking geboden: hij zag en hoorde er Dr. Cuypers. Ik kan mij levendig voorstellen, hoezeer hem die omgang moet hebben aangegrepen, als ik mij herinner, welchen indruk hij van Harnack meenam, toen deze in later jaren een voordracht te Leiden gehouden had. Van reserve in de algemeen-hoogge-

stemde waardeering wilde hij bijna niet hooren; hij zag toen slechts licht en geen schaduwzijde. Zoo zal het ook bij kennismaking met Cuypers geweest zijn, dien hij als vroom christen leerde hoogschatten, van wien hij het gebruik van Guérenger's 'Année liturgique' overnam. Het was de tijd, waarin hij zoo stichtend leerde misdienen; waarin die innige devotie tot het H. Sacrament begon te groeien, die hem later sierde; waarin hij er ernstig over dacht, priester te worden. Wellicht heeft Cuypers in zijn ziel ook de kiem gelegd van waardeering, neen bewondering voor de middeleeuwen, waarvoor aan een gymnasium anders zoo weinig plaats is. Zeker is, dat zijn humanistische neigingen zijn liefde voor de middeleeuwen niet in den weg hebben gestaan en dat hij, op achttienjarigen leeftijd besloten, niet naar het Seminarie, maar naar Leiden te gaan, voor de middeleeuwsche letteren en geschiedenis een groote belangstelling koesterde.

De Moeder vergezelde haar kinderen van Roermond naar Voorburg bij den Haag, van waaruit Henri dagelijks met het hijgend en kuchend trammetje, dat bij het Noordeinde aankwam, op en neer ging. Op een college bij Verdam was het, dat ik hem voor het eerst ontmoette. Hij maakte toen een ietwat schuchteren indruk: een natuurlijke eigenschap, die hij later in de deugd van echte bescheidenheid zou vervolmaken. Trouwens, de Leidsche Alma Mater wist te imponeeren - niet door klatergoud of klinkklank, maar door echte degelijkheid en groote geleerdheid. Daar waren Verdam, Uhlenbeck en Blok, later ook Kalff en Bussemaker, die aan groote kennis de gave paarden, studenten te leeren werken. Vooral de eerste had het in die kunst ver gebracht.

Van der Velden, nog onder den verschen indruk van Poelhekke's 'Tekort', een jaar te voren verschenen, en vol ijver, tot de aanvulling van dat tekort - zijn levenstaak - bij te dragen; met de idealen aangaande karakter- en wilsvorming aan 'Het Land der Zon' van denzelfden schrijver ontleend, v.d. Velden maakte bij deze hooggeleerden, voor wie hij een groot en innig respect had en hield, een heel goed figuur. Zijn nauwkeurigheid en paraatheid van kennis bezorgde hem bij Verdam menig schitterende responsie. Tot de vergelijkende grammatika, zooals die te Leiden toen door Uhlenbeck werd gedoceerd, voelde hij zich minder getrokken. Wel heeft hij langen tijd gearzeld tusschen Middelnederlandsch en Geschiedenis en ik geloof, dat het niet zoozeer grootere bekwaamheid of aanleg voor de laatste dan voor het eerste als wel de invloed van Muller en Blok geweest is, die hem de Geschiedenis als levensvak heeft doen aannemen. P.L. Muller was toen ziekelijk en den dood nabij; maar in het zwakke lichaam woonde nog altijd de groote geest en zijn ziekelijkheid deed geen nadeel aan zijn zachtheid en beminnelijkheid. Zijn voordracht was verre van volmaakt, maar er ging overtuiging van hem uit en een groote eerbied voor de waarheid. Blok was reeds in zijn grooten tijd. De verschillende deelen van

zijn Geschiedenis volgden elkaar met snelheid op; hij imponeerde op de colleges door zijn vlotte voordracht en trok studenten door zijn aangename wijze van omgaan. Zeer spoedig was v.d. Velden onder zijn invloed, misschien al op het eindexamen te Roermond, waar Blok gecommitteerde was en hij is er onder gebleven. Ook Kalff telde hem later onder zijn vereerders, en vooral Bussemaker, voor wien hij groote sympathie voelde en aan wiens omgang hij veel te danken had.

Aan het studentenleven nam hij deel, voorzoover zijn spoorstudentschap dit in het eerste jaar toeliet. In 1902 verhuisde Mevr. v.d. Velden naar Leiden. Toen werd hij een der ijverigste leden van de R.K. Studentenvereniging St. Augustinus, waarvan hij van 1903-5 praeses, van 1905-8 vice-praeses was. Van 1904-5 was hij ook lid van de Hoofdredactie van het *Annuaarium der R.K. Studenten in Nederland*. In deze functies toonde hij al spoedig het groote talent voor het leiden van vergaderingen, dat hem later als voorzitter van zoo vele vereenigingen zoo uitstekend zou te pas komen. Het was toen een roezige tijd voor jonge Roomsche koppen. Namen als Schell en Foggazzaro hadden klank en weinig-orthodoxe leuzen deden opgeld. Van der Velden had ook zijn moeilijkheden, maar hij wist den weg naar hen die ze konden oplossen; naar Beysens in Warmond en v. Oppenraay in Katwijk. Zij zullen hem de nuchtere klaarheid van de Roomsche leer tegenover het vage van het modernisme hebben aangetoond. En van Warmond of Katwijk keerde hij naar zijn geliefd Leiden terug met die groeiende zekerheid, dat er tusschen geloof en ware wetenschap geen strijd zijn kan.

Hoe hij over Leiden en de studie aldaar dacht, moge blijken uit het Jaarverslag van St. Augustinus, dat hij in 'Hooimaand' 1904 als praeses uitbracht¹. 'Leidens Hoogeschool' zoo heet het daar, schijnt bij Neerlands katholieken niet geliefd te wezen. Is het een vage vrees voor dweperijgeest? Is het een gang-uit-gewoonte naar zaliger-geprezen oorden? Of is het: onbekend dus onbemind? Indien de stemming van die er wèl studeeren, ten opzichte hunner Hoogeschool mag worden aangemerkt en hun gevoelen van 'ik begrijp niet waarom er hier niet méér komen' mag worden meegerekend - dan zeker omdat men over veel zeer onjuist oordeelt. Neerlands oudste Universiteit verdient niet door de Roomschen te worden genegeerd.

Inmiddels was de tijd voor het candidaatsexamen gekomen, waarna hij zich definitief op de studie der geschiedenis toeleigde. Toen kwam hij ook in nauwere aanraking met Molhuysen, tegenwoordig directeur der Koninklijke Bibliotheek, van wien op verschillende tijdgenooten van v.d. Velden een zoo gunstige wetenschappelijke invloed uitging. Nochtans, Blok bleef de leider, die hem in de richting van het humanisme bracht en hem zijn

¹ *Annuaarium der R.K. Studenten*, A^o 1904-5, blz. 121-22

steun verleende in het verkrijgen van een ‘onbekrompen stipendium’¹ van de zijde van het Fruinfonds, voor een studiereis in Italië (1908). Zijn ‘Roomsche reize’, later herhaald, waarvan hij telkens gaarne sprak, toen reeds met die ietwat overdreven taalvereering, die hem het woord bibliotheek in gemaakt purisme door boekerij deed vervangen en uit een soort historisme deed zoeken naar oud-klinkende woorden en uitdrukkingen: als ‘Hooimaand’, die Roomsche reize is voor hem van groote beteekenis geweest. Hij leerde kennen bibliotheken en archieven, waaruit hij veel putte, was het al niet voor de geschiedenis van Agricola, wiens leven en werken hij tot onderwerp van zijn dissertatie had gekozen, dan toch voor zijn algemeene ontwikkeling, daar de geschiedenis van het humanisme zijn levensvak was geworden. Maar niet alleen bibliotheken: hij reisde in gezelschap van Dr. H.T. Oberman, tegenwoordig predikant te Rotterdam, met wien hij een blijvende vriendschap sloot en te Rome kwam hij in aanraking met den directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut, Dr. Gisbert Brom. Het kan niet anders, of de grondige kenner van Rome, vooral van Rome's boeken- en handschriftencollecties, moet een vormende kracht op v.d. Velden hebben uitgeoefend, al meenen wij dan ook te weten, dat Brom, in vele opzichten juist het tegenbeeld van den uiterst voorzichtigen en bedachtzamen jongen geleerde, zich wel eens kon ergeren, over wat men in wetenschappelijke kringen later diens langzaamheid en vormelijkheid noemde, maar juister wetenschappelijke en maatschappelijke nauwkeurigheid had moeten heeten.

Het jaar 1908 is dus voor v.d. Velden van groot gewicht geworden. Hij heeft in Italië bewondering gegaard voor de monumenten van den klassieken tijd; zijn levensbeschouwing heeft er zich verdiept door het wonen in de stad der Pausen; maar bovenal is toen over hem gekomen de bekoring van het humanisme, waarvan zijn held: Agricola een der beste vertegenwoordigers was, van dat eerste humanisme, dat in de studie der klassieken niet alleen niets strijdigs zag met de leer van het Christendom, maar integendeel een middel, om door de volmaking van den natuurlijke mensch en de harmonie van een goedgeordend leven de volle rijpheid van het menschzijn te bereiken in het licht van de geopenbaarde waarheid.

Voor Agricola, zoo citeer ik uit v.d. Velden's dissertatie², is het ‘een genot, woord voor woord te wikken en te wegen, de volle beteekenis te doorgronden, de kracht der termen in het oog te vatten, het vernuft en de geleerdheid, die er in uitkomt, te allen kant en van zoo dichtbij als maar mogelijk is, te beschouwen’ wanneer hij de brieven van Anton Vrije van Soest leest. ‘Frank en vrij en door geen grenzen weerhouden’ aldus wederom Agricola³, neemt het edele verstand van den geleerde

1 Agricola, blz. II.

2 Blz. 70.

3 Blz. 96.

zijn weg - en zweeft rond, zooverre de natuur zich uitstrekt.... En zeker, de studiën, het ijverig nasporen naar de wijsheid - brengen ze niet met zich soberheid, spaarzaamheid, ingetogenheid en gematigdheid in alle begeerten, en maken zij, beslag leggend op den geheelen mensch, den geest niet bezadigd en rustig, verre houdende wat hem ontstelt en troebel maakt? Geen toorn zweept hem op, geen haat vermagert hem, hem verschroeit geen liefde, hem verteert geen afgunst, hem, die los van de wankele dingen, zich aan het streven naar waarheid heeft toegewijd en zijn geheiligde gedachten doet samengaan in gezelschap en gemeenschap met het hemelsche; en het booze behoeft hij niet te temmen, hij wordt er immers ternauwernood door aangeraakt, maar, als uit den hooge erop neerziend, hoont en versmaadt hij het'. En elders¹ 'het leven naar bepaalden vorm te plooiën, zijn handelingen te regelen naar het voorschrift der deugd, dat is iets wat ons aangaat, - en niets is zoozeer een kenmerkende eigenschap van den mensch, dan wat des menschen is door en door te kennen'. Dat is alles van den nog jongen Agricola, maar - volgens een historisch parallellisme, waarop hijzelf bij Caesar, Karel den Groote en Napoleon wees - het kan haast als een levensbeeld van den jongen v.d. Velden heeten. Vinden wij bij hem ook niet dat wikken en wegen, niet alleen in woord maar vooral in daad; dien diepen eerbied voor vernuft en wetenschap, die hem menschen, die hem persoonlijk tegenstonden, toch heeft doen hoogachten en eeren; was zijn leuze ook niet: de wetenschap is vrij, zoolang zij maar de waarheid en die alleen dient; was ook zijn streven niet gericht op die ingetogenheid en gematigdheid van alle begeerten en zijn deel: de bezadigde rust, die alle ontsteltenis en troebelheid verre hield? Zijn later leven kende geen haat, wel liefde, die trouw zou zijn tot den dood; geen afgunst en geen leugen of geveinsdheid, maar wel een vertrouwden omgang met het hemelsche, die hem het scheiden van de wankele dingen zoo heeft vergemakkelijkt. En op het lage, niet op de lagen, heeft hij met hooge verachting neergezien. Maar vooral, wat zijn Moeder hem in zijn jeugd al had geleerd, zich te plooiën naar de voorschriften der deugd, dat is de praktijk van zijn leven en daaraan heeft hij weten te paren, al op jeugdigen leeftijd: wat des menschen is, door en door te kennen. Dat alles was van den jongen Agricola, maar de jonge v.d. Velden heeft er zich beter aan gehouden dan zijn vijftiend' eeuwsch voorbeeld. Hij werd, nadat hij in 1909 te Zwolle aan de R.H.B.S. was aangesteld en daar, zooals wij allen, ook leergeld had moeten betalen, een ideaal leeraar en opvoeder.

Agricola daarentegen had altijd tegenzin tegen het onderwijs gehad en gehouden. Van der Velden's leerlingen hebben hem weten te waardeeren. Zij waren meest niet-Roomsch, daar er in

1 Blz. 98.

Nijmegen, waar hij in 1914 aan het gymnasium werd aangesteld als leeraar in de Geschiedenis, ook een katholiek gymnasium bestond. Een delicate taak derhalve voor iemand van zulke hechte overtuiging. Maar hij heeft die taak met fijn idealisme opgevat en met grooten takt vervuld. Nooit heeft hij zijn leerlingen gestooten, maar hun ook nooit de waarheid onthouden: zij hebben leeren inzien, dat geloovig katholiek en wetenschappelijk man niet tegenstrijdig zijn. En zoo goed is hij er in geslaagd, de sympathie en dankbaarheid van zijn leerlingen te winnen, dat hij hun aller vriend werd en hun droefheid bij zijn overlijden gemeend was. En nog in een ander opzicht was hij de meerdere van zijn humanistisch model. Agricola werd bij het klimmen der jaren - ook hij is door den dood te vroeg weggerukt - moroos en luimig; men zou hem zelfs een querulant hebben kunnen noemen. Bij v.d. Velden van dit alles geen spoor. Overstelt met bezigheden: zijn lessen, die hij tot het laatst met de grootste nauwgezetheid heeft blijven voorbereiden, zijn werk aan de Openbare Leeszaal, waarvan hij de onversaagde en onvermoeide stichter en voorzitter was, zijn secretariaat, later voorzitterschap van de Volksuniversiteit, mede door hem opgericht en eindelijk de zorgen voor de Roomsche-Katholieke Universiteit waarvan hij niet alleen de eerste bibliotheekaris, maar ook een der groote drijfkrachten bleek, bleef hij toch altijd de glimlachende en welwillende verschijning, de geduldige aanhoorder van menschen, die kwamen solliciteeren naar den post van assistent en adjunctbibliotheekaris, de zelfvergeten vriend, die uren overhad, tot diep tot in den nacht, voor wie van zijn kostbaren tijd gebruik wilde maken, de teedere maar ook krachtige echtgenoot, de opofferende vader voor zijn drie kinderen. Wel kon het hem soms te veel worden en een oogenblik verontwaardiging over tegenwerking, of wrevel over opzettelijke miskennis van een goede bedoeling hem een woord van afkeuring over de lippen lokken; maar in hoe milden vorm uitte zich, hoe kort duurde die ontstemming, want hem was de gave beschoren, door Agricola zoo juist als het kenmerk van den ware wijze genoemd: het booze niet te hoeven temmen, omdat hij er ternauwernood door werd aangeraakt. Zoo is het: Hij heeft een leven geleid, zoo rein en zoo harmonisch, dat het den schijn moest hebben, alsof het kwaad voor hem niet bestond.

Hij zag het zelfs niet in anderen. Van der Velden heeft, als alle sterke karakters, hevige sympathieën, maar ook hevige antipathieën gewekt. Zijn breede opvatting, volgens welke er tusschen geloof en ware wetenschap geen tegenstelling kon bestaan, niet, omdat zij op geheel verschillend terrein zouden liggen, maar omdat zij beide voortkwamen van denzelfden Vader des lichts, bracht hem er toe, de wallen der voorzichtigheid zoo ruim mogelijk om de stad der wetenschap op te richten. Ook hij wenschte wachters op die wallen en wakers aan de poorten, maar van loos

alarm en bedompte bemoeizucht bleef hij wars. In zijn vereering voor het menschelijk verstand, verwachtte hij niet op de eerste plaats afdwalingen en in zijn waardeering voor de menselijke goedheid op de laatste plaats perversen wil. Hij was een heerlijk optimist in de beoordeeling van zijn medemenschen; tot zijn groote droefheid moest hij ervaren van velen, die niet zoo ruim van opvatting, niet zoo breed van gedachte waren, vooral aan het eind van zijn leven, toen in Nijmegen de storm tegen de Universiteit opstak, dat hij te gunstig had geoordeeld. Maar ook dan en ook hen, die eens zijn vrienden waren en hem verlieten om een beuzeling, wilde hij niet veroordeelen, wel beklagen.

Wij zijn intusschen, zijn levensgang onderbrekend, ineens veel gebeurtenissen voorbijgegaan, die voor v.d. Velden toch van het grootste belang geweest zijn. Zijn promotie in December 1911. Drie jaar heeft hij, vooral met het materiaal, dat hij in Duitschland op zijn terugreis uit Italië had verzameld, terwijl hij in Zwolle leeraar was, aan zijn dissertatie gewerkt. Onder dat werken werd het hem duidelijk, dat hij te veel stof had bijeengebracht voor één dissertatie en zoo werd het een boek, van groote waarde ongetwijfeld en sindsdien met eere genoemd en geciteerd, maar waarvan het tweede deel op zich liet wachten en helaas nooit verschenen is. In zijn dissertatie gaat v.d. Velden met groote nauwkeurigheid het leven van zijn held, Agricola, na. Hij bepaalt den datum van zijn geboorte, hij maakt uit, dat Gozewijn van Halen de schrijver van de *Vita Agricolae anonyma* is, door Kan uitgegeven, hij toont aan, dat Agricola geen priesterzoon mag worden genoemd. Hij volgt hem van Baflo bij Groningen, zijn geboorteplaats, naar de Universiteit van Heidelberg, later naar Keulen en Leuven, terwijl hij zijn bizonderen aanleg voor muziek en teekenen niet voorbijgaat. Dan ziet hij hem naar Italië gaan, Pavia en Ferrara worden oefenscholen voor Agricola's humanistischen geest. Hij ziet hem beurtelings in gezelschap der van Pleningens, van Occo, Dalberg, Reuchlin, Hegius en later aan de Aduardsche 'Universiteit', van Wessel Gansfort. Hij schildert hem op den tweesprong, voor de keus tusschen Antwerpen en Heidelberg en volgt hem eindelijk, reeds als zijn dagen ten einde spoeden naar de universiteit der laatste plaats. Hij bespreekt zijn werken, wijdt innige aandacht aan zijn idealen en staat treurend aan zijn sterfbed.

Het aantal nieuwe gegevens of uitkomsten in deze dissertatie is wellicht gering. Maar er staat tegenover, dat Agricola's leven een mooi boek is geworden in een taal, waarvan de beeldspraak opvallend veel aan het licht ontleent, goed geschreven, wat van niet veel eerstelingswerk gezegd kan worden en vooral een boek, dat van medeleven getuigt. De schrijver is in het leven en de bewondering voor zijn held opgegaan. Van der Velden heeft ongetwijfeld het recht gehad, veel van zijn promotie te verhoppen; dat hem het praedikaat 'cum laude' niet werd toegekend, mis-

schien, volgens een toenmalige Leidsche gewoonte, omdat hij het ook bij zijn doctoraal niet had verkregen, zal hem zwaar zijn gevallen.

Spoedig volgde nu zijn huwelijk, waarin hij het toppunt van zijn geluk heeft bereikt. Zwolle lag hem en zijn vrouw, die eveneens uit Eindhoven kwam, te ver naar het Noorden en toen in 1914 er te Nijmegen een plaats voor geschiedenis aan het gymnasium open kwam, was zijn keus gauw gemaakt. Zijn humanistische voorkeur liet hem geen oogenblik in het onzekere en de oude stad van Keizer Karel telde hem onder haar burgers.

En onder haar ijverigste burgers. Er was in Nijmegen onder de Katholieken nog weinig opgewekt wetenschappelijk leven. Wij mogen gerust zeggen, dat v.d. Velden's komst daarin een belangrijke verandering ten goede heeft gebracht. Zijn eerste streven ging uit naar de stichting van een Openbare Leeszaal. Zijn ideaal zou geweest zijn: een leeszaal, waarin alle klassen der Nijmeegsche maatschappij, zonder onderscheid van katholiek of protestant, geloovig of ongeloovig, rijk of arm met gelijke rechten zouden zijn vertegenwoordigd, behoudens het recht der Katholieken, om te weren, wat schadelijk was voor de zuiverheid van hun leer. Maar het wantrouwen van niet-Katholieke zijde - een eerste ontgoocheling, die hem evenwel niets van zijn optimisme heeft geroofd, - verhinderde de uitvoering van dit plan. In het type leeszaal, dat v.d. Velden toen, met medewerking van katholieke Maecenaten, en goede vrienden heeft gesticht, is altijd de herinnering aan dien eersten opzet bewaard. Hij vermeed den naam: Rooms-Katholiek, omdat hij aan de verlangens der anderen, in wie hij geen vijanden zien wilde, zoo veel mogelijk wilde tegemoetkomen. Hij wilde van zijn leeszaal een wetenschappelijk instituut maken, dat niet direkt de belangen van den godsdienst zou dienen, maar de Nijmegenaars, of zij katholiek waren of niet, den weg wijzen naar studie en kennis. Hij koos daarom den naam: Openbare Leeszaal en Boekerij op R.K. grondslag, omdat hij daarin zuiverder de verhouding tusschen geloof en wetenschap zag uitgedrukt en meer vrijheid vond, ook de belangen der anderen te behartigen. Hij verzette zich mede met kracht tegen het verlagen dier bibliotheek tot een arsenaal van romans, omdat hij haar wetenschappelijk karakter hoog wilde houden. Zijn inzicht blijkt het juiste geweest te zijn. Want zijn leeszaal werd werkelijk zeer goed en later ook kweekschool voor leeszaalpersoneel en de acht jaren, die er sinds de stichting van de Leeszaal zijn verlopen, hebben haar in bloei zien toenemen en naast haar is er in Nijmegen geen andere leeszaal opgericht.

De leeszaalbeweging in het land werd op den voet gevolgd door die van de volksuniversiteiten. Het zou wel verwonderlijk geweest zijn, zoo v.d. Velden, die ontwikkeling en vermeerdering van kennis naar alle zijden voorstond, zich hierin onbetuigd had gelaten. Aanvankelijk, zoo weinig was hij afgeschrikt

door de ervaring bij de Leeszaal opgedaan, dacht hij wederom aan samenwerking tussen katholiek en niet-katholiek. Maar omstandigheden buiten hem traden ook hier belemmerend in den weg. In den zomer van 1920 werden de voorbereidende werkzaamheden verricht: een comité van oprichting kwam bijeen en een Volksuniversiteit op R.K. Grondslag, volgens het model van de Leeszaal werd ontworpen, die haar lessen in Januari van het volgende jaar begon. Van der Velden was van deze vereeniging secretaris; hij zal aan de omvangrijke werkzaamheden zeker niet minder tijd hebben besteed, dan aan het voorzitterschap van de O.L.

Onder al die bedrijven, die zoo uitstekend bij zijn aanleg pasten - hij toonde immers zijn talent als voorzitter en hij kreeg volop gelegenheid te midden van verschillende gevoelens, de instellingen, waarvoor hij ijverde in rechte baan te houden - werd hij in 1921 Voorzitter van den Algemeenen Bond van R.K. Leeszaalen in Nederland en bestuurslid van de Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszaalen. Beide functies en de inrichting van cursussen voor leeszaalpersoneel, waarvan de eerste, op bescheiden schaal reeds in 1917, de tweede meer uitgebreid in 1919-20 en beide in samenwerking met Dr. Schoengen uit Zwolle te Nijmegen werden gehouden, terwijl Nijmegen in 1922 werd aangewezen als plaats, waar regelmatig leeszaalpersoneel zou worden opgeleid, vermeerderden zijn werkzaamheden op haast dreigende wijze. Voeg daarbij, dat hij sinds 1920 een groot deel van zijn zomervacantie als lid der Staatscommissie voor het toelatingsexamen tot de universiteit moest offeren; dat hij van 1914-18 secretaris en van 1918-22 voorzitter was van de letterkundige afdeling van de Katholiek-Wetenschappelijke Vereeniging; dat hij met zijn hoogvereerden Poelhekke in 1920 ook nog een academische kring te Nijmegen stichtte; dat hij zeer actief werkzaam was voor de oprichting van het nieuwe R.K. Ziekenhuis, waarbij hem evenmin teleurstellingen gespaard werden; dat hij veel tijd besteedde aan de samenstelling van de 'Lijst der Geschriften' van de Leden der R.K. Wetenschappelijke Vereeniging, dan begrijpt men, dat er niet veel tijd voor het voltooien van zijn Agricola overbleef. Wel slaagde hij er nog in, zooals uit de lijst van zijn geschriften blijkt, in kranten en tijdschriften nu en dan en altijd zeer goed-leesbare artikelen te plaatsen, maar dit was toch betrekkelijk weinig. In dit soort organiseerend werk was hij volkomen op dreef, zelfs voortvarend en viel de langzaamheid, die hem gevraagde besprekingen en wetenschappelijke bijdragen soms 'nonum in annum' deed wenden en keeren, van hem af. Er was nog een andere oorzaak, waarom zijn schrijversprestatie niet zoo groot was, als zijn vrienden wel van hem hadden gewenscht.

Het verlangen naar een eigen, R.K. Universiteit groeide immers onder het Katholieke Nederlandsche volk. Hoewel Nijmegen in den beginne nauwelijks als zetelstad dier universiteit genoemd

werd, was er toch van het gemeentebestuur reeds in 1911 een voorstel naar de St. Radboudstichting gegaan, waarin de stad zich bereid verklaarde, groote offers ter verkrijging van de Universiteit te willen brengen, mits zij binnen hare muren werd gevestigd. Toen nu van hooger hand het verlangen naar die oprichting niet alleen niet werd tegengewerkt, maar zelfs aangemoedigd, meende v.d. Velden in deze zaak niet werkloos te mogen blijven.

Men had inderdaad recht, hierin van zijn zijde actie te verwachten en velen zal het bevreemd hebben, dat die actie vóór en niet tegen de oprichting van een R.K. Universiteit gericht was. Wat was toch het geval? In het *Annuaire* der R.K. Studenten van 1906, kort na den tijd derhalve, dat hij zoo warm voor de Leidsche Alma Mater pleitte, had hij een artikel geplaatst onder den titel: Katholieke Universiteit of Bijzondere Leerstoelen, waarin hij tegen de opportuniteit van een Katholieke Hoogeschool opkwam. Hij kwam namelijk¹ tot deze conclusie: 'laten wij met bijzondere professoraten beginnen.... Zouden in het vervolg van tijd de omstandigheden essentieel veranderen, zouden de resultaten niet aan de verwachting voldoen of zouden de Katholieken, als zij het slaande bewijs gebracht hebben, gelijkwaardige talenten in hun midden te tellen, tòch blijven achteruitgezet aan de openbare Hoogescholen, dan zal, even vast en onwrikbaar als thans, mijn besluit klinken: liever een vrije Universiteit.'

Men had allengs dit artikel opgevat als een principieele bestrijding van een katholieke universiteit, terwijl het toch inderdaad niets anders was, dan een blijk van voorkeur voor de bijzondere leerstoelen. Toch hadden, geloof ik, zij gelijk, die meenden, dat v.d. Velden geen voorstander van de bijzondere universiteit was. Uit zijn nooit gedaalde hoogachting voor Leiden, uit zijn mooi optimisme in het beoordeelen van anderen, uit zijn humanistisch quietisme, dat zich vermeide in het staan boven het booze, zal men dit al hebben kunnen opmaken. Maar bovendien: de toon van heel het artikel was zóó waardeerend voor de openbare universiteit, aangevuld met bijzondere hoogleeraren, dat er minstens voor 1906 géén twijfel overblijft, aan welke zijde v.d. Velden's eigenlijke sympathie stond.

En, naar ik meen, altijd is blijven staan. Nog in Mei 1918 uit een geruchtmakend artikel in de *Beiaard*, waarboven de titel 'Hoogeschoolallures' stond en waarin hij opkwam tegen sommige gedragingen van de R.K. Leergangen, die bezig schenen, 'langs een zigzag te willen opstijgen tot de roomsch-katholieke Hoogeschool, de instelling, door velen om principieele redenen gewenscht, door veel anderen om practische redenen afgekeurd'² blijkt, dat de schrijver niet tot de eerste categorie behoort. Dat in de

1 Blz. 387.

2 Hoogeschoolallures, blz. 1.

twaalf jaar, die er verlopen waren, sinds hij zijn 'Bijzondere leerstoelen' enz. schreef, geen noemenswaardige vooruitgang was te boeken in hun achterstand aan de openbare Hoogeschoolen, waarover hij toch in 1906 klaagde, ontkent hij niet. Maar vrij naïef meent hij¹, dat 'wie voor het lidmaatschap in aanmerking kwamen, zich waarlijk niet meer over een geest van uitsluiting bij onze algemeene wetenschappelijke vereenigingen te beklagen gehad' hebben.

Toegegeven dus, dat v.d. Velden's sympathie tot in en na 1918 voor de bijzondere leerstoelen is gebleven, mag men daaruit nog niet besluiten, dat hij een bestrijder van de R.K. Universiteit zou moeten geweest zijn. En daarom kon hij, zonder inconsequent te zijn, voor die universiteit gaan ijveren, omdat hij wel wist dat het betere - volgens zijn inzicht - de vijand van het goede kan zijn.

Nijmegen deed in 1918 een tweeden stap, om de Universiteit te verkrijgen: een Nijmeegsche Universiteitscommissie (N.U.C.) werd benoemd en v.d. Velden aanvaardde het lidmaatschap dezer commissie. En zooals alles, waarvan hij de zorg op zich nam: met heeler harte. En men wordt voor alles, wat men ernstig ter harte neemt, op den duur sympathiek gestemd. Het kan heel goed zijn dat op den bodem van zijn ziel de oude liefde voor de openbare universiteit bleef leven, dat er zelfs een zekere treurnis bleef wonen, een droefheid over de aanstaande scheiding, die ik ook uit Krabbe's rede bij de feestelijke opening der Universiteit heb meenen te beluisteren; de practische resultaten, die de N.U.C. vooral met v.d. Velden's raad en voorlichting begon te bereiken, de diepe indruk ook, die v. Ginnekens voorbijgaan te Amsterdam op hem gemaakt heeft en bovenal de uitdrukkelijke wensch van de kerkelijke overheid, die zich voor de oprichting uitsprak, zullen die liefde en die treurnis op den achtergrond hebben gedrongen. En wij mogen gerust zeggen: de Universiteit werd voor hem het beloofde land, waarnaar hij de laatste jaren van zijn leven heeft verlangd; hij zag aan de kim een nieuwe wereld, waarin ruime gelegenheid tot beoefening der wetenschap voor zijn geloofsgenooten, en om hen die wereld binnen te leiden heeft hij zich alle opofferingen getroost, heeft hij gestreden, geleden en gebeden.

Want de vestiging van de Universiteit te Nijmegen en haar opening in 1923 zijn niet zonder strijd verkregen. De benoeming van v.d. Velden tot lid van de N.U.C. werd weldra gevolgd door die tot lid van de bisschoppelijke commissie, die de mogelijkheid van de oprichting eener R.K. Universiteit moest overwegen. Zoo werd hij het verbindend lid tusschen Utrecht, den zetel van de Radboudstichting en Nijmegen. De geschiedenis van beide commissies kan nog niet geschreven worden, maar ik twijfel

1 Hoogeschoolallures, blz. 7.

er niet aan, of v.d. Velden heeft, op de hem eigen, hoffelijke wijze in beide heel wat te strijden gehad. Want er waren meeningen tegen Nijmegen, tegen de spoedige opening en tegen elke opening.

Leed bleef hem evenmin bespaard, zooals het ieder gaat, die als bemiddelaar optreedt: hij ontvangt de stooten van beide zijden; zooals het ieder gaat, die een goed-gevestigde meening, tegen wier uitvoering evenwel vooral praktische bezwaren rijzen, door beleid weet te doen aannemen. Leed en ontgoocheling zijn hem vooral niet gespaard van de zijde van de Nijmeegsche bestrijders der Universiteit die hij voor onbevangener had gehouden. De bezigheden, waardoor v.d. Velden toch reeds in beslag werd genomen, kregen in de voorbereidingsperiode der Universiteit een enorme uitbreiding. En toen, te laat helaas, de benoeming tot bibliothekaris, die immers, onafhankelijk van de plaats der vestiging en van den tijd der opening, reeds jaren te voren had kunnen geschieden, afkwam, was de drukte niet meer te overzien, zelfs niet meer met de hulp eener secretaresse, die hem het werk veel wist te verlichten. Zijn gezondheid ging achteruit. Een vorig jaar had hij, op reis in Duitschland, al een lichte pneumonie gehad. In het begin van Juli greep een hevige longontsteking hem aan en vond hem, door lang nachtwaken oververmoeid, niet in staat, voldoende weerstand te bieden.

Hij kreeg een smartelijk ziekbed. En terwijl het lichaam zienderoogen afnam, bleef de geest helder en de wil om te leven krachtig. In zijn laatste dagen, toen zijn ademhaling al moeilijk was geworden en hij nauwelijks kon spreken, verzamelde hij nu en dan al zijn kracht, om aan zijn vrouw te zeggen: ik geef den kamp niet op. Eerst den laatsten dag, toen een operatie, ter lediging van een empyeem, niet de gewenschte gevolgen had gehad, zag hij, dat het leven hem ontvlood en gaf hij den strijd op.

Op ruim veertigjarigen leeftijd - als Agricola - gaf hij, in volle onderwerping aan den wil des Heeren en voorzien van de H.H. Sacramenten, den 25sten Juli 1923 den geest.

Hij had het beloofde land hierbeneden niet mogen aanschouwen. Hij vond het hierboven.

W. MULDER S.J.

Lijst der geschriften.

Beleven. Biekorf, 1904, 227-232.

Katholieke Universiteit of bijzondere Professoren. Annuarium der R.K. Studenten in Nederland, 1906, 359-387.

Belgische Archieven en de Nederlandsche Geschiedenis, de Tijd, 1909, 7 Mei.

Hendrik van Amersfoort, Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, 1911, I, 114.

Johannes Murmellius, Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. 1911, I, 1348-51.

Rodolphus Agricola (Roelof Huusman); Een nederlandsch Humanist der 15^e eeuw. Leiden, Sijthoff. (262 blz. 8°) 1911. Diss.

De Beoefening der Geschiedenis onder de nederlandsche Katholieken. Verleden en Toekomst. In 'Kath. Nederl. 1813-1913.' II, 171-197. Nijmegen, Malmberg, 1913.

De 'Görresgesellschaft' en de Geschiedenis van het Concilie van Trente. Van Onzen Tijd, 1913, XIII, 533-34 en 552.

(Bespreking van) Quelques pièces relatives à la vie de Louis I, duc d'Orléans etc. Museum, 1914, XXI, 338-341.

Zwart, Wit, Rood in Treub's belastingontwerp. Van Onzen Tijd, 1915, XVI, 49.

De Brief der belgische Bisschoppen aan het duitsche Episcopaat, een geschiedenisstuk van hooge waarde. De Amsterdammer, 1916, 19 Maart.

De Vulgata-Uitgave. Beiaard, 1916, I, 290-292.

Lijkverbranding of Lijkbegroefing? (Samen met Prof. dr. Schrijnen) Leiden, Théonville, 1916. (47 blz. 8°) Uitg. der Kath. Wetensch. Ver.

Erasmiana, Beiaard, 1916, I, 493-494.

Hoogeschool-Allures, Beiaard, 1918, III, 92-100.

Staatssteun voor de Wetenschap. Beiaard, 1920, IV, 489-491.

Een academische Kring te Nijmegen, Roomsche Studentenblad, 1920, XI, 9, 67-68.

(Bespr. v.) P.C.A. Geyl, Christofforo Suriano. Museum, 1920, XXVIII, 37-41.

(Bespr. v.) Dr. S.A. Waller Zeper, J.v. Henegouwen etc. Mus. 1921, XXVIII, 158-162.

Keulen, Leuven en ... Beiaard, 1921, VI, 290-299.

Lijst van Geschriften van Leden der Vereeniging (tot het Bevorderen van de Beoefening der Wetenschap onder de Katholieken in Nederland). Leiden, Théonville, 1922 (VIII en 222).

Levensbericht van Jacob Theodoor Cremer 30 Juni 1847-14 Augustus 1923.

Wie den bekenden doodenakker 'Westerveld' nabij Santpoort bezoekt en daar vertoeft te midden der graven van vele uitnemende Nederlanders, vindt, indien zijn pad in Noordelijke richting voert, al spoedig ter linkerzijde een eenvoudig grafmonument. Het is een wit marmeren obelisk, aangebracht aan het bovineinde van een grafsteen en scherp afstekend tegen een donkere groep coniferen.

In het midden van dezen obelisk is en bas-relief de afbeelding van het gelaat aangebracht van den man, wiens stoffelijk overschot onder de zerk rust en onder dit beeldhouwwerk leest men de woorden:

Aan Jacob Theodoor Cremer
een man van groote bedrijve, besogne, memorie en directie, ja,
singulier in alles,
is dit gedenkteecken toegewijd door het dankbare Deli.

Het gedenkteecken staat er zoo eenvoudig, doch wijd verkondigen de woorden, immers eenmaal neergeschreven ter kenschetsing van de grootheid van een der eersten uit onze landshistorie, de voortreffelijkheid van aanleg, geest en gemoed van den man, dien wij in Augustus van het vorige jaar ten grave hebben gebracht. Van aanleg zeker, want het werk, door hem ter hand genomen en voleindigd, de veelheid van functies door hem bekleed, hadden een levenstaak voor velen kunnen beduiden, doch ook van geest en gemoed, want noch de maatschappelijke hoogte waartoe hij het gebracht heeft, noch het groote fortuin dat zijn arbeid hem opgeleverd heeft, konden verhinderen dat Cremer bleef die hij was: de gemoedelijke figuur, die belangstelde in het geluk, en medeleed in dagen van tegenspoed, van hen die hem omringden. Dat hij grafwaarts werd gedragen door de eenvoudige arbeiders van Duin en Kruidberg had in dit opzicht voor mij een diepe beteekenis.

Het aantal personen en ondernemingen, dat door Cremer's

initiatief en werklust gebaat is, kan bezwaarlijk geschat worden. Toch is het goed dat 'het dankbare Deli' in de eerste en voornaamste plaats uiting heeft gegeven aan zijne gevoelens. Want voor alles was Cremer Deliaan. Cremer en Deli zijn adhaerente begrippen geworden, zoodat in dit levensbericht een voorname plaats aan zijn arbeid aan de Oostkust van Sumatra zal worden ingeruimd en toch valt het op, dat hij nog geen tien jaar daar ter plaatse vertoefd heeft en dat deze jaren vielen in het tijdperk zijns levens, toen hij zelf nog voor velerlei indrukken vatbaar moet zijn geweest. Dat hij desondanks het werk van Nienhuys daar heeft voortgezet op een wijze, die Deli aan de spits bracht van de tabaklanden, vermeerdert den eerbied, dien wij voor dezen grooten doode koesteren.

Toen Cremer, na zijn opleiding te hebben genoten op de School tot Nut van 't Algemeen te Zwolle (waar zijn vader controleur van het kadaster en de directe belastingen was), te Oosterbeek en aan het Instituut Vethake te Arnhem, op 16-jarigen leeftijd 'in den handel' ging, zullen er weinigen geweest zijn, die in hem reeds de figuur van later jaren zagen. De omgeving toch, waarin de zestienjarige zich geplaatst zag, was er niet eene, die wat men noemt veel 'perspectief' bevatte, al blijkt uit dit voorbeeld weer eens, hoe weinig schijnbaar ongunstige omstandigheden den standvastigen, ernstig willenden mensch beïnvloeden. Intusschen, veelbelovend was de arbeid, waarmede Cremer's loopbaan begon, niet. Als jongste bediende op het kantoor van den Heer C. Balck, expediteur en agent van de Kölner en Düsseldorfer Dampfschiffahrt Gesellschaft en van de Arnheemsche Stoombootrederij, was zijn voornaamste werk vrachtbrieven rond te brengen en te trachten de menschen te bewegen zijn firma opdracht te geven de goederen in te klaren. De vrije tijd, die hem in dit bedrijf, waarin perioden van groote drukte afwisselden met tijden van zoo goed als geen arbeid, restte, werd gebruikt voor privaattlessen in vreemde talen en wiskunde.

Nog geen twee jaar bleef Cremer op het Arnheemsche expeditiekantoor. Hij gevoelde, dat zijn leerschool elders diende gezocht te worden en keek dus uit of Rotterdam hem geen betrekking kon aanbieden, dit in verband met het feit, dat hij in deze stad familie had. Dit pogen werd met goeden uitslag bekroond door zijn plaatsing op het kantoor bij de firma A. Ellerman, een commissiehandel in Oost-Indische producten met daaraan verbonden groothandel in vlas en lijnzaad met Ierland. Hier viel uitteraard meer te leeren dan te Arnhem en evenals in Arnhem werden de vrije uren wederom voor de studie gereserveerd, ten einde over eenigen tijd te kunnen deelnemen aan het vergelijkend examen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Want zooveel had de jongeling wel gezien en gehoord, om met reden te bevroeden dat, wilde hij het verder brengen dan tot bediende op een handelskantoor, zijn toekomst in Indië lag. Dus werd met

vlijt de studie voor dat examen begonnen. En de weinige oogenblikken, die nog overbleven na kantoor- en studietijd, werden besteed met liefhebberij-studies in Oud-Nederlandsche literatuur en geschiedenis, van welke beide vakken Cremer tot zijn dood een ware liefhebber en beoefenaar is gebleven.

Eindelijk werd hij voor het examen opgeroepen. Een en twintig candidaten bleken er aanwezig en Cremer sloeg zijn twintig rivalen en werd als N°. 1 door de Nederlandsche Handel-Maatschappij uitgezonden. Op 31 Maart 1867 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij anderhalf jaar werkzaam was ten kantore der Nederlandsche Handel-Maatschappij, totdat in 1868 zijn overplaatsing naar Nederlandsch-Indië volgde.

Drie jaar is Cremer employé der Nederlandsche Handel-Maatschappij in Indië geweest. Toen, in 1871, trad hij uit haar dienst, om op haar verzoek over te gaan in dien van de Deli-Maatschappij, waarbij de Nederlandsche Handel-Maatschappij groot belang had.

Wie den naam Deli-Maatschappij uitspreekt denkt, onwillekeurig aan dat weelderige gedeelte van Sumatra's Oostkust, aan Deli, waar de Deli-Maatschappij hare schitterende resultaten behaalde en nog behaalt en de namen Langkat, Deli, Serdang en andere komen in herinnering. Deli - onze jongens leeren het op de schoolbanken - behoort tot de belangrijkste gebieden van onzen Indischen Archipel.

Vijftig jaar geleden was de toestand hier anders. De tabak was in haar opkomst. De suiker had haar grooten tijd gehad en de tabak was nog niet aan de beurt gekomen. Wel hadden eenige particulieren en ondernemingen land op Oost-Sumatra in cultuur gebracht, maar vooralsnog was er nog te weinig rust, te veel tegenwerking, om deze cultuur zoo intensief te maken als noodig was. Zoo werkten de ondernemingen wel niet met verlies, maar de schitterende resultaten die in later jaren zouden blijken, neen, daarvan was vooralsnog geen sprake.

Daar was allereerst de omstandigheid, dat Deli grensde aan opstandig gebied, die menigeen weerhield, zich aan Deli-ondernemingen te verbinden. En wie er eenmaal werkzaam was ondervond voortdurend de grootste moeilijkheden met het arbeiderspersoneel. Het land lag geïsoleerd, want slechts eenmaal per week legde een Engelsche boot aan, de klacht werd vernomen, dat het landsbestuur zich weinig aan Deli gelegen liet, kortom, Deli was een land met een kostelijke toekomst in den schoot maar met weinig aantrekkelijkheden. Voor de helft waren het dan ook niet-Nederlanders, die er leidende functies bekleedden.

Wat valt ons nu het meest op in het werk van Cremer tusschen de jaren 1871 en 1881? Waaraan dankt hij zijn schitterend succes in dit tot zijn komst zoo moeilijk te exploreeren gebied? Mij dunkt: in de allereerste plaats hieraan, dat Cremer begrepen heeft, dat de zaak van Deli ook de zaak van de Deli-Maatschappij was, met andere woorden, dat hij zich niet alleen

beijverd heeft, de belangen zijner onderneming te behartigen, maar door zijn onverflauwde belangstelling voor *alle* vraagstukken, Deli betreffende, ook al stonden die in verwijderd verband met de Deli-Maatschappij. Deli moest eerst gecultiveerd worden, dan zou de tabakskultuur daar in de eerste plaats de zegenrijke gevolgen van ondervinden.

Dit is de groote verdienste van Cremer gedurende zijn Indische jaren, dat hij, Deli-Maatschappij-employé zijnde, zich heeft getoond: voorganger en leidsman op maatschappelijk gebied, econoom, politicus, organisator, propagandist. Deli vooruit te stuwen was zijn levenstaak geworden, het algemeen belang voorop te stellen zijn beginsel. En wie dit beginsel weet toe te passen zóó, dat zijn pogen door resultaat wordt bekroond, maakt een goede kans de weerspiegeling daarvan in zijn onmiddellijke omgeving te bespeuren.

Cremer heeft dit ervaren. Terecht staat hij voor het nageslacht aangemerkt als 'singulier in alles'.

Deli had in de jaren van Cremer's komst allereerst noodig: verbetering van de bepalingen, regelend de verhouding tusschen werkgevers en werklieden, de zekerheid, dat uitvoerrechten niet zouden worden geheven of verhoogd, zorg voor verkeersmiddelen, zorg voor het justitiewezen en nog enkele zaken, waarover in het vervolg van dit artikel wellicht nog iets wordt opgemerkt.

Aan de tot stand koming van dit alles heeft hij zich met hart en ziel gewijd. Wie uit ervaring weet, hoe stevig er in Indië gewerkt wordt, respecteert dit nog te meer in den jongen administrateur, die o.m. dadelijk bij zijn komst belast werd met de moeilijke taak de boeken en administratie in orde te brengen om te komen tot een duidelijke, maandelijksche geldelijke verantwoording, waarbij het zuiver functionneeren der rekeningcourant, welke de Deli-Maatschappij met iederen arbeider onderhield, een eerste eisch was. Dat aan deze organisatie menige nachtrust ten offer is gebracht kan ons waarlijk niet verwonderen. Doch, als gezegd, in weerwil van zijn drukke bezigheden als administrateur zette hij zich aan de verbetering van de toestanden in Deli.

Daar was dan in de eerste plaats de verhouding tusschen werkgever en werknemer. De laatste kwam over het algemeen van verre en verlangde handgeld en voorschot, om de reis te bekostigen en voor zijn verwanten iets achter te laten. De wervingsarbeid diende gehonoreerd, zoodat iedere arbeider de Maatschappij op *f* 75.- à *f* 125.- kwam, nog voordat hij een patjol in de hand had genomen. Op zichzelf was dit nu niet zulk een groot bezwaar, maar bedenkelijker werd het, dat heel wat dezer arbeiders, die zoo goed als niets te verliezen hadden, òf een blauwen Maandag werkten en dan de beenen namen, òf dat ze zich te zelfder tijd voor andere ondernemingen lieten werven en dus verschillende premies opstreken. Practisch was daar niets aan te

doen en de toestand kon nog neteliger worden, wanneer in tijden van weinig aanbod de ondernemingen trachtten, elkander de werklieden voor den neus weg te kapen, waartoe sommige elementen natuurlijk niet moeilijk over te halen waren.

Natuurlijk was dit vraagstuk ook van gouvernementszijde onder het oog gezien en men meende in 1872 reeds een goed eind gevorderd te zijn, toen in een 'Algemeen Politierglement voor Inlanders' de arbeiders werden strafbaar gesteld die zonder aannemelijke redenen binnen den loopenden huurtijd zonder toestemming van den werkgever diens dienst verlieten of weigerden te arbeiden.

Drie jaren later evenwel werd in de Tweede Kamer bij de Regeering er op aangedrongen, contractbreuk door inlanders niet langer strafbaar te stellen en het behoeft geen betoog, dat in een landstreek als Deli met zorg de tijd tegemoet werd gezien, waarin, als voor drie jaren, de meest wanordelijke toestanden het gevolg zouden zijn van lijdelijk toezien op contractbreuk en andere misbruiken.

Toen zette Cremer zich aan zijn schrijftafel en schreef een brochure 'Een woord uit Deli tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal', waarin hij met klem het verzachten of het verwijderen der strafbepalingen in verband met contractbreuk ontraadde.

In hetzelfde jaar, 1876, diende hij een verzoekschrift in bij den Gouverneur-Generaal tot het doen ontwerpen van een 'Koelieordonnantie' voor Sumatra's Oostkust, waartoe de ondervinding, opgedaan op een studiereis naar China in verband met immigratieaangelegenheden, hem dreef. Vier jaar later is zulk een regeling, in hoofdzaak overeenkomende met het bij het verzoekschrift gevoegd ontwerp, inderdaad in werking gesteld en heeft tot voor zeer korten tijd gefunctionneerd.

Intusschen bleef de berechting der schuldigen nog altijd een groot bezwaar, daar dit te Batavia moest plaats hebben. Vier dagen heen en vier dagen terug was men met zulk een geval kwijt, zoodat, wanneer dit maar even mogelijk was, de Justitie niet te hulp geroepen werd. Het was eerst in de ministersjaren van Cremer, dat de locale justitie-ambtenaren het recht kregen, vonnis te wijzen; wat de jonge administrateur noodig achtte heeft de Minister aangebracht.

Zoo was hij ook reeds weer in het Moederland teruggekeerd, toen er verbetering ten goede kwam in de verkeersmiddelen van Deli. Ook hier bleek, dat Cremer altijd een warme belangstelling voor Deli metterdaad getoond heeft.

Dit alles toont Cremer's zorg voor het wel en wee van de geheele landstreek. Zij werd geëvenaard door zijn zorg voor de belangen der planterswereld. De oprichting van de Deli Plantersvereniging in 1879 legde er getuigenis van af, evenals de planters-overeenkomsten, die in 1877 en 1878 aangegaan waren, een en ander op zijn initiatief.

In 1880 repatrieerde hij om gezondheidsredenen. Van den vrijen tijd aan boord profiteerde hij, om een werkje te schrijven over 'De toekomst van Deli', waarin hij het verkeer aan een grondige bespreking onderwierp en zich tegenstander toonde van de 'batig slot' politiek, blijkende uit de zinsnede: 'Slechts wanneer ons volk van het besef doordrongen is en zonder smart afstand doet van de Indische baten, zal er duurzame verbetering komen ten voordeele van alle klassen in Indië'.

Een jaar na dezen arbeid verscheen een andere brochure, waarin Cremer met klem de noodzakelijkheid bepleitte, een voor zijn taak berekend Europeesch personeel te kweken voor Indië. Zoo was Cremer's werk wel sterk organisatorisch: De planters vereenigde hij in de Plantersvereeniging, die zoo machtig werd, dat zij meer dan eens zorgde voor de middelen, noodig voor sociale doeleinden, als de Regeering geen credieten of subsidiën wenschte te voteeren. Den Nederlanders in het Moederland wist hij belangstelling bij te brengen voor de Indische zaak, de aandacht der Regeering te vestigen op leemten in het bestuur.

Wel keerde hij naar Indië terug, maar niet voor langen tijd. In 1883 verliet hij Insulinde weer, thans om er geruimen tijd niet meer terug te komen. Zijn werkzame geest zou arbeid te over vinden, die in Europa gedaan moest worden.

Maar Deli had in den betrekkelijk korten tijd van tien jaren zijn liefde gekregen en behouden, en hoe nobel een figuur hij zich tegenover elk die hem ontmoette ook betoonde, een Deliaan had een schreefje voor en in later jaren gebeurde het menigmaal, dat de Minister of de President der Nederlandsche Handel-Maatschappij joviaal aanschoof bij een clubje uit Deli gerepatrieerden en praatte over of luisterde naar herinneringen uit den tijd, toen Cremer en de zijnen daar in Oost-Sumatra hun pionierswerk verrichtten.

Cremer kwam dus in Nederland terug. Zooals wij gezien hebben had hij verbetering van het verkeerswezen een onafwijsbare voorwaarde genoemd voor de welvaart van Deli. Thans was de tijd rijp om die overtuiging in daden om te zetten. Hij was een der oprichters van de Deli-Spoorweg-Maatschappij en werd tevens haar eerste directeur. Meer dan eens had hij er op gewezen, dat het Rijk behoorde te voorzien in een voldoende verkeer in Deli, doch de bezwaren, van gouvernementszijde geopperd, bleken niet te overkomen, totdat Cremer, zóó uit Indië terug en alleen in Amsterdam werkend terwijl zijn familie in Gelderland verblijf hield, het particulier initiatief aanwendde en met behulp van Nederlandsche financiers en gesteund door de technische voorlichting van den ingenieur Tromp, de Deli-Spoorweg-Maatschappij creëerde.

Het was in 1884, dat zijn hulp noodig bleek om de gevaren af te wenden, die Indië bedreigden door de suiker crisis van dien tijd. Een débacle in de suikerindustrie scheen niet te vermijden

en veel welvaart zoowel in Indië als hier te lande scheen in ellende te zullen verkeerren. Doch hier trad Cremer naar voren. Mede door zijn bezieling en initiatief ontstond de Nederlandsch-Indische Landbouw-Maatschappij, waarvan de stichting door menig Nederlandsch koopman en menig ondernemer in Indië met een zucht van verlichting zal zijn vernomen. Het ridderkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw vertolkte de erkenning van deze verdienstelijke daad.

Dit zijn twee sterk sprekende voorbeelden, hoe de Indische industrie en de Indische welvaart Cremer ter harte gingen. Doch in dat opzicht stond hij even welwillend tegenover de vaderlandsche behoeften, wat ondubbelzinnig bleek, toen de Amsterdamsche 'Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen' in financieele moeilijkheden geraakte en een nationaal bedrijf, bron van het bestaan van honderden arbeiders, verloren dreigde te gaan. Het was alweer Cremer, die zijn sterke schouders onder de moeilijkheden zette en in 1891 de 'Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel, genaamd Werkspoor' wist te scheppen.

Doch eenmaal aan deze reconstructie bezig speurde zijn nimmer rustende geest een nieuwe mogelijkheid, die gerealiseerd werd door de oprichting in 1894 van de 'Nederlandsche Scheepsbouw-Maatschappij', zooals men weet gelegen naast 'Werkspoor'. Zie, na dit alles behoeft het geen verwondering meer te baren, dat de naam Cremer op de Amsterdamsche 'Eilanden' nog altijd een gevoel van dankbaarheid opwekt en dat de latere Minister van Koloniën tweemaal naar Amsterdam kwam, om in een loods op 'Kattenburg' een lezing voor een gehoor van fabrieksarbeiders te houden over havenverbetering en schepenbouw.

Met de opsomming van de vier genoemde ondernemingen moge worden volstaan, doch vele andere ondernemingen zouden kunnen worden genoemd, waaronder niet te vergeten de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij, ten bewijze, dat Cremer tot zijn verscheiden zijn toewijding en zijn kapitaal heeft willen beschikbaar stellen om plannen, berustend op verstand en energie, de grootst mogelijke kans van slagen te geven.

Van iemand, die als Cremer zoozeer in het volle leven stond kan het geen verwondering wekken, dat hij ook tot de politiek zich aangetrokken gevoelde, beter gezegd, zich van de hem opgelegde plichten voortreffelijk kweet, toen de politiek beslag op hem had gelegd. Wat al spoedig na zijn terugkeer in 1881 plaats had. Te Amsterdam bestond destijds de kiesvereniging 'Burgerplicht' die het oog op Cremer gevestigd had. Hij werd uitgenoodigd, zich candidaat voor de Tweede Kamer te laten stellen en toen hij daarin bewilligde werd hij naast de aftredende leden De Beaufort, Dirks, Gleichman, Kist en Rutgers van Rozenburg gecandidateerd en uitgenoodigd, een uitzetting van zijn politieke zienswijze te geven.

Hij hield dus een redevoering, die aanleiding werd, dat hij met nog meer stemmen dan de aftredende leden op het lijstje van 'Burgerplicht' werd geplaatst en dan ook als afgevaardigde naar de Tweede Kamer werd gekozen.

Dertien jaren heeft hij het Kamerlidmaatschap bekleed. Veel of bijzonder lange redevoeringen heeft hij nimmer gehouden, wel wist hij op het juiste oogenblik tot uiting te brengen wat hij te zeggen had en het is duidelijk, dat daartoe het meest aanleiding was, wanneer een koloniaal onderwerp aan de orde was.

Twee zijner redevoeringen werden in 1891 door de 'Liberale Unie' onder den titel 'Koloniaal Politiek' in druk uitgegeven.

In 1897 begon een zeer belangrijk gedeelte zijner carrière, toen namelijk Pierson hem uitnoodigde, in diens Kabinet de portefeuile van Koloniën te aanvaarden. Inderdaad zeer belangrijk, want wat hij als dienaar van de Deli-Maatschappij als wenschelijk voor Indië had aangemerkt en als afgevaardigde had mogen bepleiten, kon hij nu tot een belangrijke hoogte verwezenlijken. Het zijn dan ook in den waren zin des woords werkjaren voor hem geweest, vier jaren, waarin op allerlei gebied zegenrijk werk is verricht. Werkjaren, die intusschen voor Cremer de onvoordeeligste in zijn geheelen loopbaan waren, want wel gevoelende, dat men den Minister van Koloniën zou vereenzelvigen met den leider van zoo menige Indische onderneming of tenminste als belanghebbende, ontdeed hij zich van alle aandeelen in maatschappijen die werkten op door de Indische Regeering uitgegeven concessies of met die Regeering contracten hadden gesloten. Aldus kon hij zoo onbevooroordeeld mogelijk zijn arbeid aanvangen.

Daartoe behoorde in de eerste plaats de overneming door het Rijk van een particuliere maatschappij van den Bataviaschen Oosterspoorweg, met als gevolg een rechtstreeksche en betere verbinding tusschen Tandjong Priok en Batavia met Oost-Java. Even later kwam de wettelijke regeling der Opiumregie tot stand en werd het uitvoerrecht op suiker in Indië afgeschaft, terwijl de Gouvernements-koffiecultuur in Menado werd opgeheven.

Het volgend jaar - 1899 - zag een Mijnwet voor Indië aangenomen, het muntwezen werd gereorganiseerd en Minister Cremer verzekerde ons land van Japan's erkentelijkheid door Japanners en Europeanen op voet van gelijkheid inzake vrijwel alle rechten en verplichtingen te brengen, wat ons voor internationale moeilijkheden, die zich anders niet onwaarschijnlijk hadden voorgedaan, gespaard deed blijven. In 1900 kreeg Soerabaja een op Rijkskosten aangelegde waterleiding en werd een stoomtramdienst langs de Atjehsche Noord- en Oostkust door het Rijk ingesteld, terwijl de groote werken in dat jaar besloten werden met belangrijke uitbreidingen van het telegraafnet in Nederlandsch-Indië, dat daardoor op internationaal telegrafisch gebied volkomen onafhankelijk werd van Engelsche telegraafmaatschappijen.

Ten slotte, in het laatste jaar van zijn Ministerschap, werd

verruiming gebracht in het kiesrecht van de bevolking van Suriname en Curaçao en meer elasticiteit in de Oost-Indische rechtspleging. Vele zelfs belangrijke resultaten van zijn bewind moeten hier ongenoemd blijven. Intusschen is het hier genoemde voldoende, om de waarheid van de bewering, dat zijn Ministerschap een werkperiode is geweest, te bewijzen.

Men schreef 1899. Sedert enkele jaren was de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië, bezig den Indischen bodem te exploreeren en reeds viel voor den scherpsten opmerker waar te nemen, welk een macht deze onderneming mettertijd zou kunnen ontplooien. Toch, zoover was het nog niet. Wel was de leiding der Maatschappij reeds in handen gelegd van den Heer Deterding, maar de tijden moesten nog aanbreken, waarin deze de 'Koninklijke' tot een wereldconcern zou uitbouwen.

Niet alleen de in Indië gevestigde Maatschappijen zagen met vrees en beven den machtigen concurrent verschijnen, doch een gevaarlijker vijand, de Amerikaansche petroleum-industrie, maakte zich tot den aanval gereed, een aanval, hierin bestaande, dat een der belangrijkste Indische petroleum-ondernemingen, de 'Moeara Enim' zou worden gekocht, wat menschenlijkerwijs gesproken den ondergang van de 'Koninklijke' zou beteekenen en de vestiging van Amerikaanschen invloed in de Indische petroleum-industrie.

Doch Minister Cremer waakte. Met zijn scherpsten blik begreep hij onmiddellijk de consequenties van den voorgenomen verkoop der 'Moeara Enim' en in overleg met hare Directie wist hij de vervreemding te voorkomen.

Wanneer wij thans nagaan, wat het bedrijf der 'Koninklijke' in de laatste kwarteeuw voor Nederland en zijn overzeesche gewesten is geweest, hoeveel nationale welvaart middellijk en onmiddellijk deze onderneming gebracht heeft, maar bovenal wanneer wij bedenken tot welk een bedenkelijke machtsverplaatsing op internationaal gebied de voorgenomen transactie had kunnen leiden, dan kan ik niet ontkomen aan de overtuiging, dat Minister Cremer het land het meest aan zich verplicht heeft toen hij de Nederlandsche petroleum-industrie tegen een overmachtig mededinger in bescherming heeft genomen.

In 1901 liep zijn ministerieele arbeid ten einde. Hij werd ambteloos burger, wat voor hem beteekende, dat hij zich weer bezig hield met die maatschappijen, waarmede de dagelijksche aanraking sinds het begin van zijn departementalen arbeid was verbroken. En zoo was hij al dra weer betrokken in de Deli-Maatschappij, de Medan Tabak-Maatschappij, de Senembah-Maatschappij, de Paketvaart, de Deli-Spoorweg-Maatschappij, Werkspoor, de Scheepsbouw-Maatschappij en andere. Maar daarnaast werd iederen dag zijn belangstelling gevraagd - en meestal ook andere dan moreele steun - voor de meest uiteenloopende onderwerpen. Nieuwe plannen werden hem voorgelegd, advies

inzake vraagstukken van socialen of economischen aard werd hem verzocht, de liefdadigheid wist, dat hij zoo eenigszins mogelijk de behulpzame hand reikte. De ambtelooze burger had in die dagen een zeer groot deel van den dag noodig, om met behulp van zijn secretaris door zijn werk heen te komen. Voegt men daarbij, dat hij van 1901-1905 weer lid van de Tweede Kamer was, dan wordt het nog duidelijker, dat de emeritus-minister een dikwijls overladen werk-agenda had.

In 1905 werd het verlangen, om nog eens zijn geliefd Deli te zien, hem te machtig en tot 1907 vertoefde hij voor de derde maal in Indië. Het werkje 'Per automobiel naar de Batakvlakte' is een herinnering aan dat verblijf.

Teruggekeerd in het Vaderland werd hij benoemd tot President der Nederlandsche Handel-Maatschappij. Met zijn groote kennis van cultuurzaken in Nederlandsch Oost-Indië, gevoegd bij zijne koopmanstalenten, heeft hij in de vijf jaren gedurende welke hij de Nederlandsche Handel-Maatschappij heeft geleid, deze instelling groote diensten bewezen. In den geest van zijn voorganger Heldring zocht hij naar die expansie, welke voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij noodig was gebleken. En ook hier verbaasde hij door het verzetten van een hoeveelheid arbeid, grooter dan men ooit zou vermoeden dat één mensch volbrengen kan. Het eenvoudig geheim intusschen was, dat hij zich geheel en ten volle aan zijn werk gaf met een eenvoud en een toewijding, die geen plaats liet voor noodeloos oponthoud. Prikkelde dit zijn omgeving in niet geringe mate om zich in den arbeid eveneens tot het uiterste te geven, Cremer's zonnig gelaat en zijn optimisme maakte het werken in zijn omgeving tot een genot.

Tot 1913 heeft hij het ambt van President der Nederlandsche Handel-Maatschappij vervuld. In deze periode was hij - in 1909 - vertegenwoordiger van de Nederlandsche Regeering bij de Hudson-Fulton viering te New-York, bij welke gelegenheid relaties tot stand zijn gekomen, die tien jaar later van groote waarde zouden blijken te zijn.

In den nazomer van hetzelfde jaar kon het buitenverblijf 'Duin en Kruidberg', zijn nieuwe woning, wellicht het fraaiste landjuweel van Kennemerland, worden betrokken. Bij die gelegenheid had een bezoek plaats van Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden met de leden van het Internationaal Koloniaal Instituut, dat in den Haag onder presidium van den Prins vergaderde. Menigmaal zijn daarna nog de afgevaardigden op verschillende congressen de gasten van den bewoner van 'Duin en Kruidberg' geweest. Over de gastvrijheid, daar betoond, behoef ik niet te schrijven. Die was door het geheele land, veilig kan men zeggen, door geheel Europa bekend.

Het stemt droef, te moeten bedenken, hoe Cremer's gade, Mevrouw Cremer-Hogan, ook al niet meer tot de levenden behoort. Nog geen jaar na den dood van Cremer zelf hebben zijn

vrienden zich opnieuw op 'Westerveld' vereenigd om haar, die lange jaren zijn krachtige steun is geweest, de laatste eer te bewijzen.

Cremer was dus weder ambteloos burger geworden, wat evenals in de jaren 1901-1907 gansch niet beteekende, dat hij den tijd van rusten aangebroken achtte. Wederom werd zijn advies, zijn belangstelling, zijn steun alom gevraagd. Daar was o.m. de arbeid, verbonden aan de stichting van het Koloniaal Instituut, waarvoor de plannen, door hem en Dr. H.F.R. Hubrecht opgemaakt, in 1910 vasten vorm hadden aangenomen. Ook het Parlement had een beroep op hem gedaan. Sinds 1 Juli 1912 immers was hij lid der Eerste Kamer geworden, waar hij zich meermalen liet hooren om te adviseeren in zaken van economischen of financieelen of kolonialen aard.

In 1913 heeft hij wederom een reis naar Indië gemaakt. Toen het volgende jaar de wereldoorlog uitbrak, bleek al spoedig met welk een diepe belangstelling hij het gebeuren gadesloeg en hoezeer hij bij voortdoring zich afvroeg, welke de gevolgen ervan voor Nederland zouden zijn. Als steeds toonde zijn belangstelling zich door daden, waarvan een op 'Duin en Kruidberg' ingericht nood-hospitaal getuigde, toen 26 November 1914 de bemanning van drie getorpedeerde Engelsche kruisers te IJmuiden landde. En toen op 22 Maart 1918 Minister Cort van der Linden in een 'vlammend protest' den oorlogvoerenden hun willekeur en machtsmisbruik verweet, klonk in de Eerste Kamer uit Cremer's mond een bittere klacht over het onrecht, dat vroegere vrienden ons land en volk aandeden. Het was nog in den oorlogstijd, op 30 Juni 1917, dat Cremer zijn 70sten verjaardag vierde. Levendig herinner ik mij nog de grootsche huldebetuyging, hem dien dag gebracht door de eerste vertegenwoordigers van het Staatsbestuur en uit de kringen van scheepvaart handel en industrie. 'Vijftig jaren zegenrijke arbeid voor de welvaart van Nederland en Indië' was het opschrift op den gedenkpenning, die de Heer S.P. van Eeghen hem, als vertegenwoordigende een groot aantal ondernemingen, aanbood. Onnoodig te zeggen, dat Deli in de hulde niet achterbleef.

Zeventig jaar. Vijftig jaar zegenrijke arbeid nog was de maat zijner prestaties niet vol. Nog zou Cremer eenmaal Nederland dienen op een wijze, die hem stelt onder de beste zonen van ons Vaderland.

De wereldoorlog had zijn hoogtepunt bereikt en duister, zeer duister was de toekomst, toen het noodig bleek, den Nederlander te vinden, waardig onze Regeering te vertegenwoordigen te Washington. Een geweldige taak, nu Amerika naar het scheen ten nauwste betrokken zou worden bij de reconstructie van Europa.

Wederom werd de thans 71-jarige bereid gevonden, deze zoo verantwoordelijke taak op zijn schouders te nemen. Veel sympathie voor het neutraal gebleven Holland vond hij in Amerika

niet en de Belgische annexatiebeweging dreigde in Amerika een maar al te gunstig gehoor te krijgen.

Het is de onvergankelijke roem van Cremer, dat hij er in geslaagd is, de stemming in Amerika te doen verkeerden in een vriendschappelijke relatie. Het kostte moeite. Er moest materiaal verspreid worden, kaarten worden gemaakt waaruit Nederland's goed recht bleek, conferenties met vooraanstaande staatslieden bleken noodig, de publieke opinie diende bewerkt, doch het einde kroonde den arbeid. In Amerika werd een pro-Nederlandsche sfeer geschapen, hetgeen zoowel in Frankrijk als in Engeland een grooten invloed uitoefende. Zoo was het Cremer in Washington, die bijdroeg tot de oplossing van een geschil, dat niet onwaarschijnlijk anders tot een twistpunt tusschen beide buurnaties ware uitgegroeid.

Wat Zijne Excellentie Minister Colijn aan de groeve sprak zal dan ook door ieder, die op de hoogte der gebeurtenissen is geweest, beaamd worden.

‘Wat hij in Amerika verricht heeft’ - aldus deze Staatsman - ‘is slechts aan weinigen bekend, maar ik wensch te getuigen, dat hij daar misschien den grootsten dienst aan den lande heeft bewezen, dien hij bewijzen kon. In die moeilijke periode, volgende op het sluiten van den wapenstilstand, is hij er in geslaagd het volk aan de overzijde van den Oceaan te doordringen van het besef, dat Nederland's recht onomstootelijk vaststaat’.

Een zware ziekte wierp Cremer in het begin van 1920 terneer en men vreesde zeer voor het leven van den grijzen gezant. Doch deze wilde zich niet laten terneerslaan en trachtte alles te doen wat bevorderlijk aan zijn gestel kon worden geacht. Zelfs onderwierp hij zich aan een gevaarlijke operatie, die zijn genezing mocht bewerkstelligen. Zoo kon hij in Mei 1920 naar het Vaderland terugkeeren tot herstel van zijn gezondheid. Een pijnlijke teleurstelling was het voor hem, toen zijn medicus na zijn volledig herstel hem verbood, weer naar Washington te vertrekken, zoodat hij ontheffing van zijn ambt moest aanvragen, welk ontslag hem verleend werd onder dankbetuiging voor de uitnemende diensten, den lande bewezen.

Hij vestigde zich dus wederom te Santpoort en was weldra opnieuw door tal van werkzaamheden in beslag genomen. Het lidmaatschap der Eerste Kamer stelde hem in staat een actief aandeel te nemen in het openbare leven, totdat hij in 1922, op 75-jarigen leeftijd deze functie heeft neergelegd.

Zijn 75sten verjaardag heeft hij onder zeer vele blijken van belangstelling nog mogen vieren, evenals zijn gouden bruiloft in het begin van 1923, doch al spoedig openbaarde zich weer de kwaal, die hem in Washington aan den rand van het graf had gebracht. Wel scheen het, alsof de levenskrachtige man ook dezen aanval zou weerstaan, maar deze hoop bleek ijdel. Een plotselinge verergering van den toestand maakte zijn opneming

in de Boerhaavekliniek te Amsterdam noodig, waar hij op 14 Augustus 1923 overleed.

Wanneer uit deze regelen de persoon van Jacob Theodoor Cremer eenigermate nader is gebracht tot hen, die niet het voorrecht hebben gehad, hem te ontmoeten, dan is daarmee het doel van dit stukje bereikt. Een levensbericht, waaruit, aan de hand van het beschikbare materiaal, al hetgeen Cremer in zijn vijftigjarigen loopbaan heeft tot stand gebracht blijkt, zou een ruimte vergen, belangrijk grooter dan mij hier is toegemeten. De wensch zij uitgesproken, dat de figuur van Cremer ons moge worden beschreven op de wijze, als hij verdient gekend te zijn, een wijze, die het mogelijk maakt, zijn levensgeschiedenis van jaar tot jaar op den voet te volgen.

Dit nu was hier niet mogelijk. Op deze weinige bladzijden is getracht Cremer te schetsen als man van de daad, van de rustige bezinning, het weloverwogen initiatief, de doeltreffende uitvoering.

Cremer heeft in zijn rusteloos bestaan af en toe nog tijd gevonden, iets voor de drukpers gereed te maken. De pittige schetsen in 'Eigen Haard', het bekende weekblad, voorkomende in de jaargangen 1888, 1889 en 1890 behooren daartoe, evenals de correspondenties in de Arnheemsche Courant in 1871. Dit werk, gevoegd bij de schetsen 'Per automobiel naar de Batakvlakte' en 'Ons land van onbegrensde mogelijkheden', beide met een belletristisch karakter, vormen de voortbrengselen van Cremer's pen, die in populaireren trant gehouden zijn. Voorts 'De lotgevallen van Jacob Theodoor Cremer (zijn vader. v.A.) als garde d'honneur onder Napoleon in 1813 en 1814', een dagboekbewerking, later in den handel verschenen met veranderden naam. Voor het overige is het studie-literatuur, waarnaar de mannen van het vak nog dikwijls grijpen.

Veel gelegenheid om te schrijven had Cremer nimmer. Toch deed hij het gaarne, omdat hij zijn taak liefhad en er belang in stelde. Erkend zij, dat zijn werken eenen uitstekenden stylist verrieden, die op even aangename als bondige wijze zijn betoog wist voor te dragen.

Hierachter is een lijst van zijn publicaties opgenomen. Zij geven een denkbeeld van de uitgestrektheid van het terrein, waarover Cremer's zoekende geest zich bewoog. Had hem meer tijd ter beschikking gestaan, gewis zoude de reeks verhandelingen, hier opgesomd, belangrijk grooter zijn geweest.

Maar slechts een enkel snipperuur kon daarvoor worden uitgetrokken. Belangrijker arbeid vroeg zijn aandacht en ziende naar de resultaten van zijn optreden hier en in de Overzeesche Gewesten getroosten wij ons het gemis aan meer producten van zijn vlotte pen, hoe gaarne wij ook door lezing van zijn geschriften doordringen in dit zoo welbesteede leven.

En in gedachten vertoevend in het zoo gastvrije Duin en

Kruidberg, waarmede thans voor Cremer's vrienden zich de herinnering aan het aangrenzende Westerveld vereenzelvigt, loven wij de omstandigheden, die ons met Jacob Theodoor Cremer in aanraking brachten en erkennen de waarheid van het woord dat hem aanmerkt als geweest te zijn een man, 'singulier in alles'.

C.J.K. VAN AALST.

Geschriften van J.T. Cremer.

Correspondentie uit Batavia aan de Arnhemsche courant in 1871.

(Een inhoudsopgaaf van deze naamloos verschenen brieven over actualiteiten, waarbij een over het jonge gewest Deli, is opgenomen achter de autobiografie in het Haagsch Maandblad, April 1924, bladzijde 490, in den overdruk aan het slot).

Een woord uit Deli tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

35 bladzijden. Gedrukt bij G. van Tyen en Zonen te Amsterdam, 1876. (Nagedrukt in 1916, Drukkerij Plantijn, Amsterdam). Niet in den handel.

Opmerkingen over de figuratieve kaart van Deli, Langkat, Serdang, met aanteekeningen der uitgegeven contracten, samengesteld door F.G. Steck, 1878.

Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap III (1879) bladzijde 345.

De toekomst van Deli. Eenige Opmerkingen.

Leiden, Gualth. Kolff. 1881. Gr. 8°.

Emigratie van Hindu's naar Sumatra's Oostkust.

Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, 1885, II, bladzijde 205.

Delische Schetsen.

Met veel illustraties. Eigen Haard 1888, bladzijden 534, 588; 1889, bladzijden 356, 261; 1890, bladzijden 564, 587, 675.

Redevoering in de Tweede Kamer over decentralisatie van het Bestuur in Nederlandsch-Indië.

(Bij de behandeling der Indische begrooting van 1891). Indische Gids 1891, bladzijde 237.

Lezing in een vergadering der Kiesvereeniging 'Burgerplicht' te Amsterdam over de Koloniale Politiek (Overzicht).

Indische Gids 1891, II, bladzijden 1248-1255.

Politique coloniale en Hollande (Overzicht van een redevoering van het Kamerlid J.T. Cremer).

Annales de l'Etrême Orient et de l'Afrique XV (1891) bladzijde 353.

Koloniale politiek. Twee redevoeringen, uitgegeven door de Liberale Unie.

Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zonen, 1891. Gr. 8°.

De ontwikkeling van het Stoomvaartverkeer in den Oost-Indischen Archipel.

(Lezing te Haarlem 26 Mei 1894) Indische Mercur 1894 N°. 23.

De ontwikkeling van het Stoomvaartverkeer in den Nederlandsch-Indischen Archipel en andere opstellen.

1894. Bulletin van het Koloniaal Museum N°. 8.

Mr. Willem Karel baron van Dedem (1839-1895). Met portret.

Eigen Haard 1895, bladzijde 229.

Het gedenkteeken te Calcutta op het graf van Mr. Willem Karel baron van Dedem (waarbij een tekening van Dr. P.J.H. Cuypers, den ontwerper van het grafmonument).

Eigen Haard 1897, bladzijde 756.

Engeland en de irrigatie in Egypte.

Indische Gids 1902, II, bladzijde 1329.

Lotgevallen van Jacob Theodoor Cremer als garde d'honneur onder Napoleon in 1813 en 1814.

Met portretten en platen. Naar het dagboek gedrukt en opgedragen 'Aan mijne kinderen'. (Niet in den handel), 1906. Hiernaar is verschenen, met verandering van den familienaam in dien van Kramer, als een verhaal voor jongens: F.H.N. Bloemink, De lotgevallen van een garde d'honneur 1813-1814. Bewerkt uit een familiearchief. Met teekeningen van J. Hoyneck van Papendrecht. Gouda, G.B. van Goor en Zonen 1912. Daarna nog twee drukken.

Per automobiel door de Batakvlakte.

Met illustraties. Eigen Haard 1907, bladzijde 245.

Havenbedrijf in Nederlandsch-Indië.

Overzicht van een artikel in Het Vaderland van 13 Juni 1907. Indische Gids 1907, II, bladzijde 1244.

Antwoord aan A. Sol op diens artikelen in Het Vaderland van 18 en 19 Mei 1907 (Indische Gids 1907, bladzijde 1079) over 'Havens en Scheepvaartregeling op Atjeh' in Het Vaderland van 30 Juni 1907 (Indische Gids 1907, bladzijde 1421).

Een eigen Muntverslag voor Nederlandsch-Indië.

(Overzicht der redevoeringen van de Heeren Cremer en Van Nierop bij de behandeling in de Eerste Kamer van het Wetsontwerp tot wijziging en aanvulling van de Muntwet van 1901).

Indische Gids 1912, bladzijde 1684.

Rede van den Heer Cremer in de Eerste Kamer bij de behandeling van de Indische Begrooting voor 1913.

Indische Mercur 1913, bladzijde 115. Zie ook Indische Gids 1913, I, bladzijde 508.

Ons land van onbeperkte mogelijkheden (Deli).

Reisschetsen met illustraties. In den vorm van een oblong boekje, verschenen als bijvoegsel van Het Nieuws van den Dag van 1 Juli 1914.

H.C. van den Honert, Directeur van de Deli-Maatschappij.

(Levensschets met portret). Eigen Haard 1916, bladzijde 117.

De belangengemeenschap onzer Spoorweg-Maatschappijen.

(Rede gehouden als Voorzitter van Commissarissen van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen in hare algemeene vergadering van 25 November 1916). De Economist jr. 65 (1916) bladzijden 414-421.

Het Koloniaal Instituut te Amsterdam.

(Ontleend aan 'De Jonge Man', orgaan der Amsterdamsche Jonge-Mannen-Vereeniging).

De Hollandsche Revue 1917, bladzijde 251.

Een interview met Oud-Minister Cremer over de toekomst van Indië.

Indische Gids 1917, II, bladzijde 1077.

De regeling van in- en uitvoer van Nederlandsch-Indië.

Economische Statistische Berichten 3 (1918) 415. Antwoord op dit artikel door H. Colijn. Ibid. 3 (1918) 443.

Repliek door J.T. Cremer, Ibid. 3 (1918) 467. Dupliek door H. Colijn met naschrift van de Redactie. Ibid. 3 (1918), 500, 501. Opmerkingen naar aanleiding van bovenstaande polemiek door P.C. Hoyneck van Papendrecht, met naschrift door Mr. Dr. H.K. van Gybland Oosterhoff. Ibid. 3 (1918) 594, 596.

Parlementaire redevoeringen in de Handelingen van de Staten-Generaal (Tweede Kamer 1884-1897; van de beide Kamers gedurende het Ministerschap 1897-1901; van de Tweede Kamer 1901-1905; van de Eerste Kamer 1912-1918 en 1921-1922.

Jeugd en jongelingsjaren van Jacob Theodoor Cremer.

Autobiografie met een voorrede van J.F.L. de Balbian Verster. H.P.

Leopold's Uitgevers-Maatschappij 1924 (Reeds vroeger in hetzelfde jaar verschenen in het Haagsch Maandblad).

Levensbericht van Johann Joseph Aloys Frantzen. 18 Juli 1853-15 November 1923.

't Is nu al bijna een halve eeuw geleden, dat Frantzen benoemd werd tot secretaris-bibliothecaris der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Het geschiedde in de jaarvergadering van 20 Juni 1878. Er was een dubbele vacature: Dr. J. Verdam had het secretariaat neergelegd tengevolge van zijn benoeming als hoogleeraar aan de kortelings tot universiteit verheven inrichting voor hooger onderwijs te Amsterdam; Dr. H.C. Rogge was als bibliothecaris afgetreden, daar hij de betrekking van bibliothecaris der Universiteit der hoofdstad had aanvaard. Doordat het jaar te voren de boekerij der Maatschappij van Letterkunde met de Rijksuniversiteitsbibliotheek te Leiden was vereenigd, waren de werkzaamheden van den bibliothecaris dermate verminderd, dat de combinatie van het bibliothecariaat met het ambt van secretaris mogelijk en wenschelijk scheen.

De vijftwintigjarige jonge man, aan wien het vertrouwen der Maatschappij deze dubbele functie opdroeg, bekleedde er sinds enkele jaren de betrekking van leeraar in het Duitsch aan 't gymnasium. Frantzen heeft dit eerste eere-ambt met dezelfde toewijding vervuld, waarmee hij in latere jaren voor zoo velerlei werkzaamheden naast zijn hoofdbetrekking bereid zou worden gevonden. De woorden, hem door den Voorzitter der Maatschappij toegesproken, toen hij, Leiden verlatende, genoopt was deze bestuursfuncties op te geven, leggen daarvan getuigenis af.

'Met leedwezen zagen wij hem heengaan' - aldus Prof. Kern op de jaarvergadering van 1886 - 'hem, die gedurende acht jaren een alles behalve dankbare taak met ijver en nauwgezetheid vervuld had. Men moet met de eindelooze schrijverij, aan 't secretariaat onzer Maatschappij verbonden, van nabij bekend zijn om ten volle de toewijding te kunnen waardeeren, waarmede Frantzen zich van zijn plichten kweet. Ons Bestuur is dan ook niet in gebreke gebleven hem bij zijn vertrek dank te betuigen voor de door hem bewezen diensten, en het verheugt mij, dat hij door zijn tegenwoordigheid te dezer vergadering ons in de gelegenheid stelt dien dank hier openlijk te herhalen en hem

toe te wenschen, dat hij in zijn nieuwen werkkring steeds voorspoed moge ondervinden en dat de waardeering waarop hij aanspraak kan maken hem in toenemende mate ten deel valle'.

Het klinkt als een profetie. De feiten hebben het juiste inzicht van Frantzen's leermeester bevestigd. In toenemende mate is waardeering en vereering zijn deel geworden. Zijn carrière te Amsterdam verschafte den docent de bewondering en vriendschap van tal van leerlingen en oud-leerlingen, voerde den geleerde op tot steeds grondiger en telkens meer omvattende wetenschappelijkheid; het professoraat te Utrecht bekroonde het leven van dezen self-made-man, die een kunstenaar was in de wetenschap en haar vereerde als een godsdienst.

De hieronder volgende levensschets moge de ontwikkeling van dezen merkwaardigen geest in enkele hoofdtrekken vastleggen als een bijdrage tot de geschiedenis der neo-philologie in den jongsten tijd, als uitbeelding van een leven, in jongere jaren geleid, in latere, moeilijke, tijden geschraagd door wetenschappelijk idealisme, als kwijting van een plicht van erkentelijkheid vanwege iemand, die Frantzen niet zijn leermeester heeft mogen noemen, maar zich niettemin bewust is, aan zijn voorbeeld, zijn vruchtbare belangstelling en bezielende vriendschap blijvende verplichting te hebben.

Toen de wet van Thorbecke op het middelbaar onderwijs allerwege de behoefte aan doceerend middelbaar personeel deed gevoelen en het met name voor de moderne talen, die door deze wet een zooveel belangrijker plaats in het onderwijsstelsel hadden gekregen, uiterst moeilijk bleek, de gecreëerde betrekkingen passend te vervullen, werden talrijke buitenlanders of inheemsche vreemdelingen belast met het onderricht in Fransch, Duitsch of Engelsch. Voor den vader van Frantzen, die bij het onderwijs te Kleef werkzaam was, opende zich daarmee de gelegenheid, zijn vaderland, waar het Pruisisch regiem op hem als op vele Rijnlanders drukte, met het naburige Holland te verwisselen. Hij werd benoemd tot leeraar in de Hoogduitsche taal en letterkunde aan de Rijks hogere burgerschool met vijfjarigen cursus 'Willem II' te Tilburg.

Voor zijn zoontje Joseph, den dertienjarigen gymnasiast, betekende deze verandering van woonplaats een ingrijpende levenswijziging. Het aanleeren van de nieuwe landstaal vormde daarbij wel een der geringste moeilijkheden. Het natuurlijke talen-talent, dat Frantzen altijd eigen is gebleven, de routine om gemakkelijk uit de eene taal in de andere over te gaan, die hij, kind uit een tweetalig huwelijk, zich reeds zeer jong had verworven, de verwantschap eindelijk van het Kleefsche dialect met onze volkstaal maakten, dat hij weldra het Nederlandsch sprak, alsof hij aan deze zijde der landgrens geboren was.

Moeilijker viel het hem, zich in het nieuwe onderwijsstelsel, dat der jonge hogere burgerschool met vijfjarigen cursus, te schikken. Ik meen mij althans te herinneren, dat Frantzen bij een der zeldzame gelegenheden, dat hij over zich zelf sprak, mij eens verteld heeft, dat de wiskunde hem moeilijk was gevallen. Is deze herinnering juist, dan heeft men in hem een van die gevallen te zien, waar een scherp en exact oordeelend verstand toch niet tot een gunstigen grondslag voor wiskundig denken wordt, wellicht omdat een zeer sterke begaafdheid naar andere zijde - in dit geval een phenomenaar geheugen, virtuositeit van talen-beheersching en een letterkundige aanleg - de belangstelling in een bepaalde richting absorbeert.

Frantzen liep de school regelmatig af en deed op achttienjarigen leeftijd eindexamen. Zijn vader had hem voor het onderwijs bestemd. Het lag eenigszins voor de hand, dat hij de taal van zijn vaderland tot studie-terrein koos: op 4 Juni 1873, nog vóór de te Kleef geboren jonge man zijn twintigste levensjaar had bereikt, deed hij met goed gevolg middelbaar examen voor de Hoogduitsche taal en letterkunde en was dientengevolge benoembaar aan hogere burgerscholen en gymnasia. Daarnaast verwierf hij zich de algemeene bevoegdheid voor lager onderwijs: op 23 April van datzelfde examenjaar 1873 was hij geslaagd als huisonderwijzer, op 2 October daarna behaalde hij de acte als hulponderwijzer.

Onder Frantzen's nagelaten papieren bevindt zich het concept van een curriculum vitae, blijkbaar bestemd en zonder twijfel ook gebruikt voor zijn promotie aan de Kaiser-Wilhelms-Universität te Straatsburg (1892). Men leest daarin, hoe zwaar het hem viel, zijn ideaal van een academische studie wegens financieele redenen te moeten prijsgeven. Het is een uitkomst, als dan de eerste leeraarsbetrekking, waartoe hij op zeer jeugdigen leeftijd wordt geroepen, hem plaatst in een universitair milieu: 'sic exoptatam occasionem studiorum persequendorum nactus, ea uti conatus est, quoad per munera ceteraque negotia licebat'. De Leidsche magistraat droeg den jeugdigen docent in 1875 het onderwijs in het Duitsch aan het gymnasium op, later ook dat in het Fransch. Zonder twijfel heeft Frantzen ook deze taal toen reeds met volkomen beheersching gesproken; 't was immers de taal van zijn moeder. Het was gewenscht ook hiervoor een bevoegdheid te verwerven: op 25 October 1882 legde hij met goed gevolg examen af voor de Fransche taal middelbaar onderwijs B.

Dit examen voor het Fransch had een ander karakter, rustte op een anderen grondslag dan dat, hetwelk hij negen jaren te voren voor het Duitsch had afgelegd. In dien tusschentijd was namelijk de wettelijke regeling tot stand gekomen, die de examenstudie voor de moderne talen beheerscht heeft, tot voor enkele jaren het nieuwe Academisch Statuut van 15 Juni 1921 een nieuwen toestand schiep.

Frantzen's bevoegdheid voor het Duitsch was ontleend aan het oude, ongesplitste middelbaar examen, dat werd afgelegd voor een commissie, die niet alleen bevoegdheden voor de moderne talen, maar ook voor het Nederlandsch, de Geschiedenis, Staathuishoudkunde, Handelswetenschappen en het Schoonschrijven uitreikte. De wet van 25 April 1879 bepaalde, dat voortaan voor de vreemde talen twee afzonderlijke akten van bekwaamheid verkrijgbaar zouden worden gesteld, een akte A met beperkte onderwijsbevoegdheid en, op grond van een meer omvattend examen, een akte B. Het koninklijk besluit van 9 Augustus 1879 bevatte daarvoor de programma's.

Uiteraard was deze omschrijving vrij summier, zoodat dan ook ruimte voor twijfel en onzekerheid ten aanzien der interpretatie overbleef. De tijdschriften van die jaren geven daarvan blijk. 'Es ist allerdings sehr schwierig', schrijft Frantzen in die dagen: 'sich aus einer solchen allgemein gehaltenen Vorschrift eine klar abgegrenzte Vorstellung von dem darin angedeuteten Wissensgebiete zu bilden. Vergleichen wir aber das vorliegende Programm mit dem früheren, so haben wir immerhin einen Fortschritt zu constatieren. Während letzteres sich mit der allgemeinsten Bezeichnung 'grondige kennis' begnügte, wobei natürlich der Begriff der Gründlichkeit gänzlich dem Ermessen des Examinators anheimgestellt blieb, so spricht dieses zum ersten Male unumwunden offiziell aus, dass der Candidat sich mit der Methode und den Errungenschaften der historischen Schule bekannt gemacht haben soll. Zwar hatte sich schon seit Jahren in der Praxis der Gebrauch festgesetzt, historische Grammatik zu examinieren, indessen hing dies ganz von der Persönlichkeit des Examinators ab'.

Wij vinden deze uiteenzetting als antwoord op een vraag van een abonné in het tijdschrift *Taalstudie*, dat sinds het jaar der nieuwe wettelijke regeling was beginnen te verschijnen en geschikt leek aan de studie der moderne talen op den nieuwen grondslag leiding te geven. Vanaf den tweeden jaargang redigeerde Frantzen dit jonge tijdschrift, gemeenschappelijk met C. Stoffel (voor het Engelsch) en F.J. Rode, later L.M. Baale (voor het Fransch). De eerste aflevering van den tweeden jaargang onthult Frantzen's werkprogram: 'Unsere Zeitschrift will allen, die sich zu Unterrichtszwecken auf deutsche Sprache verlegen, bei ihren Studien förderlich und behilflich sein'. Evenals in bovenaangehaalde uiteenzetting over den te verwachten examenvorm legt Frantzen ook in zijn werkprogram den nadruk op de historische grammatica. Hij wijst er op, dat sinds Jacob Grimm met zijn *Deutsche Grammatik* den grondslag legde voor de wetenschappelijke beoefening der Duitsche spraakkunst, geen samenvattende behandeling dezer materie volgens den stand der wetenschap verschenen is. 'So lange ein solches Werk fehlt, werden wir vorzugsweise bemüht sein, diesem Mangel möglichst abzuhefen; es ist dies freilich

eine heikle Aufgabe, und wir unterschätzen die mit derselben verknüpften Schwierigkeiten keineswegs, so wenig wie wir unsere eigenen Kräfte überschätzen'. Onder dit gezichtspunt moeten de voortreffelijke studies worden beschouwd, die Frantzen op het gebied der Deutsche grammatica, eerst in dit tijdschrift, later ook in andere organen, heeft doen verschijnen. Zij strekken zich vrijwel over het geheele gebied uit. Van het begin af heeft het moeilijke hoofdstuk van den Deutschen conjunctivus zijn bijzondere belangstelling: in het jaar 1881 geeft hij 'einige Bemerkungen', een jaar of tien later een hoogst origineele samenvattende behandeling, die gedurende een dertigtal jaren een zoo grooten invloed in onze docentenwereld heeft uitgeoefend, dat hij enkele jaren voor zijn dood zich genoopt voelde, aan den op hem geoeffenden aandrang gevolg te geven, om zijn behandeling van de jaren 1890 vlgg. in het tijdschrift *De Drie Talen* te herhalen. Het pleit voor de intuïtieve juistheid van Frantzen's opvatting van deze crux der Deutsche syntaxis, dat hij na meer dan een kwarteeuw, waarin Behaghel's voortreffelijk onderzoek over het gebruik der 'Zeitformen im conjunktivischen Nebensatz' (1899) en Wilmanns' doorwrochte flexie-leer (deel III der 'Deutsche Grammatik', 1906) waren verschenen, den opzet van zijn verhandeling in hoofdzaak kon overnemen. In detail werd uiteraard heel wat gewijzigd, ook in verband met de ontwikkeling, die de taal zelve intusschen had doorgemaakt. De oude opstellen verschenen aldus in nieuwe inkleeding in den jaargang 1919, in 't jaar daarop als zelfstandig werk: 'Über den Gebrauch des Konjunktivs in Deutschen'. Hoe geheel anders dan men zou verwachten, voltrekt zich dikwijls de ontplooiing van een wetenschappelijk leven. In het bovenaangehaald L.S. uit den tweeden jaargang van *Taalstudie* had Frantzen de hoop uitgesproken, dat Eduard Sievers de zoo gewenschte Deutsche grammatica zou schrijven: 'Vielleicht wird der ausgezeichnete Germanist Sievers in Jena eine solche fertig stellen'. Sievers is andere wegen gegaan en zal vermoedelijk bij het nageslacht in de eerste plaats bekend blijven als de geniale grondlegger van een physiologische vers- en taalbeschouwing, die, heftig bestreden en uitbundig vereerd, ook in de toekomst als probleem de aandacht zal blijven vragen. Wie Frantzen's opstellen in de eerste jaargangen van *Taalstudie* en *De Drie Talen* bestudeerde, zal van hem de Deutsche grammatica voor Nederlanders gewenscht hebben, die nog steeds een desideratum is. In plaats daarvan dreven voorkeur en levensomstandigheden hem tot een vruchtbare studie der middeleeuwsche lyriek en werd hij een der autoriteiten op het gebied der middellatijnsche literatuur.

Als mede-redacteur van *Taalstudie* was Frantzen dus geroepen om voorlichting bij de studie van het Duitsch, in het bijzonder de examenstudie, te geven. Wij treffen dan ook reeds spoedig daarin een uitvoerige uiteenzetting over de nieuwe examens aan. In de laatste maanden van 1881 waren ze voor het eerst onder

de vigueur der nieuwe bepalingen afgenomen; in de voor het Duitsch benoemde commissie had ook Frantzen zitting.

Reeds op 4 Januari 1882 had hij zijn opstel 'Zur Examenfrage' gereed. Het toont tevredenheid met den nieuwen toestand. Hij verdedigt de nieuwe regeling tegen critiek, waaraan ze blootstond: 'Waarvoor al die geleerdheid? Als de candidaten hun Fransch, Duitsch of Engelsch goed kennen, is dat dan niet voldoende? Moeten onze kinderen op gymnasium of hogere burgerschool dan met Gotisch, Oud-Fransch of Angelsaksisch worden geplaagd?'

In een goed betoog ontwikkelt Frantzen de argumenten daartegen. Hij wijst op de waarde van een meer wetenschappelijke vorming der docenten in moderne talen voor het gehalte van het onderwijs, voor de verhouding van de docenten in Fransch, Duitsch of Engelsch tegenover hun ambtgenooten in andere vakken. Hij eischt voor de studie der moderne talen gelijke waarborg en gelijke rechten met die der klassieke. 'Überhaupt' - zoo drukt hij zich uit - 'bricht sich mehr und mehr die Erkenntnis Bahn, dass die modernen Sprachen und Literaturen gleichen Anspruch auf Berücksichtigung von Seiten der Wissenschaft haben, wie die vorhin ausschliesslich das Gebiet der Philologie beherrschenden altklassischen Sprachen. Es ist eine unbegreifliche Verblendung, dass noch so viele Philologen mit vornehmer Geringschätzung auf germanistische und romanistische Studien herabblicken, und dieselben nicht für universitätsfähig halten. Dass man in der Zopfzeit so dachte, ist erklärlich; seit Jahrzehnten aber hat das historische Studium neuerer Sprachen so glänzende Resultate zu verzeichnen, dass es sich vollberechtigt neben die altklassische Philologie stellen kann'.

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat de man, die zoo schreef, in de tien jaren, die hem van zijn burgerschool-eindexamen scheidde, een belangrijke innerlijke ontwikkeling moet hebben doorgemaakt. Zijn degelijke studies over klank- en vormleer, die op de nieuwste onderzoekingen (Scherer, Sievers, Kluge, Brugmann, De Saussure, Paul) steunen, zijn mede daarvan het bewijs. Naast hen, wier geschriften op Frantzen invloed uitoefenden, mogen niet minder de namen van hen worden genoemd, die door hun omgang en onderwijs den ontvankelijken geest van den jeugdigen geleerde tot rijper ontwikkeling brachten. De rector van het Leidsche gymnasium Van der Mey was hem behulpzaam bij de studie der klassieke talen, bij Cosijn volgde hij colleges, terwijl het bovenaangehaalde curriculum vitae met bijzondere waardeering de privatissima gedenkt van den 'wegens zijn beminnelijkheid niet minder dan om zijn geleerdheid hooggeroemden' Kern.

Iemand van Frantzen's begaafdheid en studiezijn moest ook in het maatschappelijk leven carrière maken. Op drieëndertigjarigen leeftijd werd hij benoemd tot leeraar aan het gymnasium der

hoofdstad. De twintig beste jaren van zijn leven heeft hij aan deze inrichting gegeven. Zijn onderwijs, zoowel voor het Fransch als voor het Duitsch, werd hoog geroemd. Velen, die in hun later leven een vooraanstaande plaats in de maatschappij of in de wetenschap hebben veroverd, gedenken met dankbaarheid de lessen, als Amsterdamsch gymnasiast van Frantzen ontvangen. Het zij mij vergund een oordeel van een hunner te citeeren. Prof. A.G. van Hamel, Frantzen's leerling op het gymnasium en zijn opvolger aan de universiteit, schreef in het Weekblad De Amsterdammer van 24 November 1923: 'Zijn geleerdheid was ontzaglijk groot, maar ze was bij hem iets natuurlijks, niet een uitwendige last, maar een innerlijke schat, waaruit hij vrijelijk aan anderen mededeelde. De jongens op school begonnen met een schroomvol ontzag, als ze bespeurden wat voor man in Frantzen voor hen stond. Allengs ging dat dan over in een eerbiedige kameraadschappelijkheid: die geleerdheid was óók van hen. Later nog eens over die dingen nadenkende, komt men tot het inzicht, dat één ding nog verwonderlijker was dan die geleerdheid: de volkomen onbewuste en altijd zekere tact, waarmede hij uit alles, wat hij las en bestudeerde, juist datgene opnam, dat van blijvende waarde voor hem en zijn werk was'.

Frantzen's werkkracht moet in die jaren enorm geweest zijn. Zij stelde hem in staat, naast zijn werkzaamheid als docent, voor eigen vorming, voor de wetenschap, voor tal van leerlingen buiten het gymnasium, tijd en belangstelling te reserveeren. Wat hij voor eigen vorming deed, blijkt o.a. uit zijn promotie. Op 9 Mei 1892 behaalde hij te Straatsburg den graad van doctor philosophiae op grond van een proefschrift, getiteld: 'Kritische Bemerkungen zu Fischarts Übersetzung von Rabelais' Gargantua', gelijktijdig ook verschenen als derde deel der 'Alsatische Studien' (Straatsburg, K.J. Trübner, 1892). Hij kwam daarbij op een gebied, waar een destijds beroemd man was voorgegaan. Ludwig Ganghofer, de romanschrijver, had zich in jonge jaren met 'Fischart und seiner Verdeutschung des Rabelais' beziggehouden, om den doctorstitel te verwerven. Beter geoutilleerd dan deze, met name beter thuis in het moeilijke idioom van Rabelais, kon Frantzen dieper in het probleem doordringen en daarbij aantoonen, hoe de afwijkingen bij Fischart voor een deel op misvattingen, voor een ander deel op drukfouten in de door hem gebruikte uitgave van het origineel, voor een groot deel ten slotte op willekeur berusten.

Betekende dit proefschrift een belangrijke aanwinst voor de literatuurgeschiedenis der zestiende eeuw, van verder strekkend gevolg was de volgende schrede op het pad der wetenschap, zijn aanvraag om de venia docendi bij de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Gedurende zestien jaar is Frantzen als privaat-docent werkzaam geweest; van zijn colleges ging een roep uit over het geheele land; tal-

loozen stroomden op de Zaterdagmiddagen te zamen om te profiteeren van zijn onderwijs; zeer velen onder hen, die thans aan hoogere burgerscholen en gymnasia Duitsch onderwijzen, herdenken met dankbaarheid de studie-leiding van den Amsterdamschen privaot-docent. Ook nog in ander opzicht is deze zijn werkzaamheid van beteekenis. Er bleek te Amsterdam een zoo vruchtbare belangstelling voor de studie van het Duitsch te bestaan, dat niet alleen voor andere talen zijn voorbeeld spoedig navolging vond, maar dat ook door zijn werk de grondslag werd gelegd voor de afdeeling der moderne talen in de faculteit, die numeriek een zoo belangrijk onderdeel der Universiteit vormt.

Frantzen's openbare les als privaot-docent bestaat alleen in manuscript. Zij begint met een karakteristieke misvatting omtrent eigen persoonlijkheid. Nadat hij zich verantwoord heeft, dat hij deze openbare les in het Duitsch, 'der Sprache meiner ersten Heimat', uitspreekt, verontschuldigt hij zich over het feit, dat hij zijn nieuwe werkzaamheid met een publieke redevoering opent: 'Mir persönlich sagt ein derartiges öffentliches Auftreten wenig zu, schon darum weil mir zu einem Redner - das weiss ich recht wohl - die meisten Erfordernisse, zunächst die Stimme, fehlen'. Het is waar, Frantzen's geaardheid bracht mee, dat hij de openbaarheid niet zocht. Ook was het geen valsche bescheidenheid, die hem er toe bracht, dit oordeel over zich uit te spreken. En toch is het, naar ik op grond van herhaalde waarneming mag verzekeren, onjuist. Frantzen was stellig een redenaar, zijn woord had een bijzonder suggestieve kracht; ook kon hij met zijn stem, al was ze klein, een talrijk auditorium beheerschen. Tengevolge van de souplesse zijner spreekorganen, bevorderd door fonetische oefeningen in verschillende talen, had hij in dit opzicht een virtuositeit bereikt, die op een acoustisch geschoold publiek haar uitwerking nimmer miste. Op philologen-congressen bijvoorbeeld was Frantzen een bij uitstek gewaardeerd spreker; het was een genot, hem moeilijke citaten uit velerhand dialecten met speelsch behagen kwistig te hooren rondstrooien. Drie keer heeft hij zich voor een dergelijke congres-rede laten vinden, daarmee bewijs gevende van zijn bereidvaardigheid om de resultaten van zijn studie aan anderen mede te deelen.

Reeds de eerste dezer redevoeringen, die op het congres van 1898, houdt zich bezig met het gebied, waartoe Frantzen zich bijzonder voelde aangetrokken en waarvoor hij zoo geheel eigen gaven bezat, dat der middeleeuwsche lyriek. In deze studie over 'Aard en oorsprong der oudste Deutsche lyriek' teekent zich de lijn af, die zich voortzet in zijn inaugureele redevoering als hoogleeraar over den 'Ontwikkelingsgang der erotische lyriek bij de Germaansche volken', zijn redevoering als lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen over 'Middeleeuwsche school- en volkspoëzie', en haar hoogtepunt bereikt in drie Neophilologusopstellen over 'Vagantendichtung', over den 'Archipoeta' en

over den 'Einfluss der mittellateinischen Litteratur auf die französische und deutsche Poesie des Mittelalters'. Deze studies hebben de aandacht getrokken, de bewondering gewekt tot ver over de grenzen van ons vaderland en hebben op dit gebied van wetenschap Frantzen gemaakt tot een autoriteit van blijvende beteekenis.

Stelt men de vraag, welke bijzondere gaven het waren, die hem voor dit studie-terrein zoo bij uitstek geschikt maakten, dan dient men in de eerste plaats het kunstzinnige en het veelzijdige van zijn wezen in 't oog te vatten. Het was hem eigen, tegenover uitingen van woordkunst terstond in een persoonlijke verhouding te staan; in de poëzie boeide hem de levensuiting niet minder dan de schoonheidsvorm. Voor de eerste bracht hij een innerlijke, steeds levendige belangstelling mee, voor den laatsten een gevoelig oor, een vaardig herscheppingstalent en een bijzonder geheugen. Wat zijn veelzijdigheid betreft, zij er op gewezen, dat zijn kracht lag in synthese. Uit de veelheid van verschijnselen een samenhang op te bouwen, ver uiteenliggende gebieden door lijnen van eigen constructie te verbinden, achter de verscheidenheid der uitingen de eenheid der kunst op te sporen, was voor hem bekoring der wetenschap. Een voorbeeld zij mij vergund. In een onvoltooid opstel over 'Romantische Erotik', waarvan alleen het stuk 'Heinrich von Kleist' verschenen is, komt hij tot een 'überraschende Parallele' tusschen het liefdesprobleem in het zoo bij uitstek modern aanvoelende drama 'Käthchen von Heilbronn' en dat in den middeleeuwschen Lancelot-roman van Chrétien de Troyes: 'zwischen beiden gähnt eine unüberbrückbare Kluft, deren Weite wir chronologisch messen, deren Tiefe, wir nur ahnen können, denn wie wenig wissen wir eigentlich von dem Innenleben jener Menschen, für welche Christian seine bizarre Dichtung geschrieben was wir mit dieser Vergleichung bezweckten, war zu zeigen, wie gewisse eigentliche Züge der deutschen Romantik, welche man mit dem Hang der Zeit zum Okkultismus in Zusammenhang bringt, fast sämtlich schon in mittelalterlicher Dichtung auftreten, und offenbar auf allgemein menschlichen psycho-physischen Vorgängen beruhen'.

Het synthetisch karakter van Frantzen's wetenschappelijke persoonlijkheid laat zich in zijn 'openbare les' als privaat-docent reeds onderscheiden. Zelfs na herhaalde bestudeering valt het moeilijk er een titel voor te vinden. 'Zweierlei wollte ich Ihnen darlegen: zunächst das Wesen und die Bedeutung der modernen Philologie, speziell der deutschen, und die Stellung, welche sie an der Universität beanspruchen darf, sodann die Beweggründe, die mich zu dem Versuch bestimmt haben, ob es mir trotz unzulänglicher Kräfte und beschränkter Zeit gelingen möchte, zur Pflege dieses Studienfaches an unserer Hochschule anzuregen'. De voorbeelden voor zijn betoog ontleent hij aan de meest verschillende talen en dialecten, aan de middeleeuwsche, zeventiende-eeuwsche, klassieke en allernieuwste literatuur; naast linguïstische en let-

terkundige problemen raakt hij aan methodologische en wetgevendorganiseerende. En met dat al ontbreekt de eenheid niet; zij ligt in zijn persoon. Daarmee komen wij tot een derde essentiële eigenschap van zijn wetenschappelijke persoonlijkheid, zijn subjectivisme. Ook hier een voorbeeld. Uitgangspunt is het pleit voor een betere waardeering der neo-philologie. 'Ich kann Ihnen die Lage, in welcher angehende Neuphilologen sich damals bei uns befanden, nicht besser vergegenwärtigen, als wenn ich Ihnen eigene Erfahrung mitteile. Sie entschuldigen also, dass ich einen Augenblick von meiner Wenigkeit rede. Im Jahre 1875 trat ich als ziemlich grüner Junge - es herrschte damals grosser Lehrermangel - meine erste Stellung am Gymnasium zu Leiden an. Meine Kenntnisse waren, ehrlich gestanden, recht lückenhaft, trotz des bestandenen Staatsexamens, das freilich auch nicht viel bedeutete. Ich hatte also alle Ursache, meinen Stern zu segnen, der mich in die berühmte alte Universitätsstadt, den Mittelpunkt des geistigen Lebens, führte, während andere irgendwohin - in der Provinz herum - verschlagen wurden, wo mehr als einer dem Fluch der Verbauerung verfiel. Und in mancher Hinsicht fand ich dort mehr, als ich erwarten durfte: freundlichstes Entgegenkommen, die grösste Liebenswürdigeit und Leutseligkeit von Seiten hervorragender Männer, eine auserlesene geistige Atmosphäre, deren Wert kaum hoch genug anzuschlagen ist. Was aber mein neusprachliches Studium betrifft, so war und blieb ich fast ganz auf mich selbst angewiesen. Hätte sich nicht der verehrte Meister Kern, dessen Namen ich nie ohne Dankbarkeit aussprechen kann, meiner angenommen, ich glaube, ich hätte mich im Überdruß von diesem elenden Fache abgewandt, auf das jeder Akademiker naserümpfend herabblickte'

Het subjectieve van Frantzen's wetenschappelijk werk vormt er een bijzondere bekooring van. Dit werd mogelijk door een van zijn meest geprononceerde karaktereigenschappen, zijn eerlijke, innige bescheidenheid. Zij had kunnen voortspruiten uit het afhankelijkheidsgevoel tegenover het Eeuwige, dat zich als religieuze ootmoed openbaart. Frantzen sprak over deze dingen weinig. Het dogmatische was hem antipathiek. Van den godsdienst van 't ouderlijk huis, het katholicisme, heeft hij zich losgemaakt. Maar zijn vereering van de wetenschap schijnt mij aan godsdienstige vroomheid nauw verwant. Het zoeken naar het ware was hem een heilige zaak. Ook hierover sprak hij weinig. Maar, waar hij op onwaarheid stiet, waar, met name in het wetenschappelijke, bij-oogmerken en onzuivere bedoelingen zijn weg kruisten, ontvonkte in dezen zachtmoedigen, vriendelijken man een verontwaardiging, die toonde, dat hij zich in een heilige overtuiging gekwetst voelde. Eerlijkheid van overtuiging en de vrijheid voor een ieder, voor deze eerlijke overtuiging op te komen, was een hoofdeisch, dien hij aan de samenleving stelde.

Daarnaast echter was Frantzen een vredelievend, een bemin-

nelijk man. Geen wonder, dat de wereldoorlog hem psychisch ter neer wierp. Duitsland en Frankrijk, het land van zijn vader en dat van zijn moeder, stonden ter vernietiging tegenover elkaar. Hijzelf had uit het Rijnland meegenomen een gevoel van verzet tegen het Pruisische regeeringsstelsel. Zijn literaire sympathieën richtten zich op beide landen gelijkelijk. Zoo ontstond een gemoedstoestand, te gecompliceerd, om met een etiket van pro of anti te worden afgedaan, maar schrijnend van verdriet, vooral omdat hij zich in zijn vaderland teleurgesteld voelde. Een schriftelijke uiting uit een der eerste oorlogsmaanden moge hier ter karakteriseering een plaats vinden: 'Besten Dank für Ihre eingehende Antwort auf mein 'Klagelied eines enttäuschten Deutschen'. Ihre freundlichen Worte könnten mich trösten, wenn nicht die Angst wäre vor dem, was Deutschland noch tun könnte, wenn es in dieser Raserei weiter lebte, und in der Lage wäre, als Sieger den Besiegten die Bedingungen zu diktieren. Andererseits wünsche ich ihm natürlich keinen 'schmählichen' Frieden; ich weiss nicht, was ich wünschen soll; das ist eben das Verzweifelte'. Vooral de laatste woorden kenschetsen de tragiek van zijn zielstoestand.

Ook in lichamelijk opzicht kan men bij Frantzen van levenstragiek spreken. Reeds in zijn Amsterdamschen tijd beroofde lichamelijk lijden hem van menige levensgenieting, die hij, gezellig als hij was, moet hebben gemist, dempte voortdurende pijnlijkheid elke meer uitbundige levensuiting, al wist hij door zijn geestelijke elasticiteit, gesteund door een lichamelijke bewegelijkheid, zijn jeugdige contenance te bewaren. Later, toen toenemend lijden ook zijn werkkraft begon aan te tasten, was het de vergeestelijking van zijn bestaan, die hem het leven, ondanks ondragelijke pijnen, tot het einde toe als een goed van hooge waarde deed waardeeren.

De hoofdbeteekenis van dit leven echter lag voor hem, naar het mij voorkomt, in onvermoeide werkzaamheid. De lijst van zijn geschriften toont de veelzijdigheid van zijn kennis en belangstelling. Sinds den tijd van zijn promotie nemen daarbij beoordeelingen van de meest uiteenloopende boeken een voorname plaats in. Voor Frantzen schijnt mij dit karakteristiek. Zich uit wetenschappelijk egoïsme te onttrekken aan het tijdroovende en niet steeds vruchtdragende recensie-werk kwam nauwelijks in hem op. Wat om der wetenschap wille van hem gevraagd werd, kon hij niet weigeren, hetzij het een boekbeoordeeling, een redevoering, het lidmaatschap van de een of andere commissie was. Daar kwam bij, dat het in-zich-opnemen van elk nieuw boek voor hem een genieting beteekende. Zijn omvattende kennis en gemakkelijke intuïtie stelden hem in staat op allerhand gebied aanvullingen en verbeteringen te geven. Zijn oordeel, in jongere jaren weleens scherp - ik wijs hier op een beoordeeling, in de lijst der geschriften vermeld onder het jaar 1889, - kenmerkte

zich bij toeneming door hoffelijkheid van vorm. Voor de onderwerpen van zijn belangstelling moge naar de literatuurlijst worden verwezen.

Deze boekbeoordelingen naast zijn artikelen over Duitsche grammatica en zijn proefschrift, zijn werkzaamheid als privatdocent naast particuliere vorming van aanstaande docenten voor het Duitsch, zijn zeer opmerkelijke redevowering op het eerste Nederlandsche Philologencongres hadden Frantzen's naam als geleerde allengs gevestigd. Steun vond deze vermaardheid in zijn positie in verschillende examencommissies voor het Duitsch. Frantzen's examens kenmerkten zich door de eigenschappen van al zijn wetenschappelijk werk: uitgebreidheid en gemakkelijker van beheersching der stof, virtuositeit van uitdrukking en leiding, onbekrompenheid en clementie van beoordeeling. De schrijver van dit levensbericht herinnert zich de beide keeren, dat hij door Frantzen geestelijk werd gewogen, als momenten van diep ontzag en levenwekkende verheugenis. Ruim dertig jaren heeft Frantzen aan deze examens zijn krachten gewijd. Moeilijkheden, die in den boezem der Commissie waren gerezen, maakten hem in 1913 de verdere samenwerking met den Voorzitter der Commissie onmogelijk.

Hij was in den loop dier jaren ook vrijer tegenover het onderwijs in het Duitsch komen te staan, daar hem sinds 1908 als eerste taak de vorming van neerlandici was opgedragen. Toen namelijk door het overlijden van Prof. Gallée te Utrecht de leerstoel voor germanistiek vacant was geworden, werd Frantzen benoemd. Hij zou onderwijs geven in de oudgermaansche dialecten, daarnaast ook een enkel college voor de studenten in het Duitsch. Gedurende de laatste vijftien jaren van zijn leven heeft Frantzen met groote toewijding deze veelomvattende taak vervuld. Zoowel door zijn leerlingen voor de examens in de Nederlandsche taal- en letterkunde als door zijn studenten in het Duitsch werd hij vereerd. Dissertaties op beiderlei gebied leggen getuigenis af van zijn vruchtdragende leiding. Het zij mij vergund ook deze periode in het oordeel van een zijner leerlingen te karakteriseeren. 'Op zijn best' - schrijft de Heer Gombert, litt. theod. doct., in het Utrechtsche studentenweekblad *Vox Studiosorum* - 'was Frantzen in de gehoorzaal; dan was niet slechts z'n geest in actie, - z'n gehele lichaam leefde mee. Nooit was iets droog - aan elk probleem wist hij een ziel te geven, omdat het voor hem geen bloot verstandswerk was, maar het hem zelf door de ziel gegaan was. Al het schoolmeesterachtige lag hem verre, maar daarom eiste hij niet minder veel van z'n studenten en menigeen heeft een ogenblik gesidderd onder z'n scherp afkeurende woorden. Want Frantzen kon striemen, als hij het nodig oordeelde. Maar we aanvaardden dat, omdat we gevoelden, hoe z'n verontwaardiging voortkwam uit teleurstelling over onze tekortkomingen en uit de eerlike heerlike

drang, toch maar zo spoedig mogelijk over de beginselen heen te komen tot de grote belangrijke vraagstukken der wetenschap. En dan - Frantzen kon ook waarden, hogelijk waarden het zwakste vleugje van intellect, het geringste bewijs van eigen zelfstandig oordeel. Met z'n ongeëvenaard talent zich in te leven - in personen en in zaken - wist hij in z'n hoorders bewondering te wekken, en geestdrift, en afkeer van alle Banausentum. En ook na de universiteitsjaren bleef Frantzen de steeds bereidvaardige raadsman en vriend. Dan eerst recht voelde men, hoe hij ze allen, z'n vrienden en z'n leerlingen, een plaats gunde in z'n grote echtmenselijke hart. Zoals hij ons in gedachten samenhiel, zo dragen wij allen zijn beeld met ons mede: een stille gemeente van Frantzen-vrienden. Waar ze elkaar ontmoeten, daar tintelt het oog, daar is de handdruk steviger, daar is zijn geest, daar is een gemeenschap'.

Ook als hoogleeraar behield Frantzen zijn belangstelling voor het onderwijs in zijn verschillende geledingen: hij was curator van het Utrechtsch gymnasium, terwijl hij telken jare als gecommiteerde der Regeering deelnam aan de gymnasiale eindexamens; hij was gedurende vele jaren lid van de commissie van toezicht op het lager onderwijs en voorzitter van de afdeeling Utrecht van de vereeniging 'Volksonderwijs' en verrichtte in deze functies veel werk ten dienste der lagere school; ook was hij vele jaren lid van de commissie tot voorbereiding van de aanwijzing van candidaat-Indische ambtenaren en toonde daardoor zijn belangstelling in de resultaten van het onderwijs aan verschillende hogere burgerscholen en gymnasia. Wat het universitair onderwijs betreft, beperkte hij zich niet tot Utrecht, maar gaf hij herhaaldelijk blijk van onverzwakte aanhankelijkheid aan de Universiteit, waar hij zijn academische werkzaamheid was begonnen. Al was het aan de Universiteit van Amsterdam niet gelukt, hem bij de oprichting der leerstoelen voor moderne talen als hoogleeraar aan zich te verbinden, meer dan eens gaf hij gevolg aan uitnodigingen van studenten of hoogleeraren, om in voordrachten van zijn wetenschap te schenken. Toen in oorlogstijd het onderwijs in het Oud-Fransch in het gedrang raakte, werd hij bereid gevonden een reeks colleges te geven over Chrétien de Troyes. Hij gaf deze colleges in het Fransch, blijk gevende, dat ook deze taal als voertuig van onderwijs hem even dienstbaar was als Duitsch of Nederlandsch.

Deze werkzaamheid was aanleiding, dat de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte der Amsterdamsche universiteit in den herfst van 1915 aan den Senaat het voorstel deed, om Frantzen met een eere-doctoraat te bekleeden. Op den dies van het jaar 1916 vond de promotie plaats. Prof. Boer, die bij deze gelegenheid als promotor optrad, roemde in het openbaar zijn fijnen smaak, zijn scherp oordeel, zijn enorme kennis, zijn bereidwilligheid om anderen van zijn gave mede te deelen, die hem wijd

en zijd vrienden verschafte, en legde speciaal den nadruk op de bijzondere rechten, die Amsterdam en zijn Universiteit krachtens de geschiedenis op Frantzen hadden. Ruim zeven jaar later vertolkte dezelfde geleerde aan de geopende groeve zijn gevoelens als vriend, waarbij hij tevens, als fungerend Rector Magnificus der Universiteit, gelegenheid had ook de erkentelijkheid uit te spreken, die de Universiteit van Amsterdam zijn laureatus tot over het graf zou blijven toedragen.

Een nieuw bewijs van waardeering bracht Frantzen's benoeming tot lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij nam, zoolang zijn gezondheid dit toeliet, geregeld deel aan de vergaderingen van dit lichaam en hield er een voordracht over 'Middeleeuwsche school- en volkspoëzie', opgenomen in de Mededeelingen deel 53, serie A, no. 10.

Bij stijgend eerbetoon bleef Frantzen de bescheiden, stille werker, die in de waardebeplating van uiterlijken glans en innerlijke beteekenis zijn standpunt nimmer heeft gewijzigd. Met welk een toewijding vervulde hij tot zijn dood de bijna huiselijk te noemen functie van voorzitter der Centrale Deutsche Bibliotheek. Ook het redacteurschap van het tijdschrift voor moderne talen *Neophilologus* was voor hem in de eerste plaats het middel, om jonge krachten op te voeden, hen in de wetenschap verder te leiden en door de wetenschap gelukkiger te maken. 'Leiding te geven' - zoo karakteriseert de redactie zijn werkzaamheid - 'aan te moedigen zonder het peil van het tijdschrift te verlagen, verbeteringen tot stand te brengen zonder gevoeligheden te zeer te prikkelen, is een nuttige, maar uiterst moeilijke taak. Frantzen bezat daarvoor wel zeer bijzondere gaven. Zijn universeele geleerdheid, zijn talent om intensief deel te nemen aan dat wat anderen belang inboezemde, zijn intuïtief juist oordeel, scherp geconcipieerd maar met zachtheid uitgesproken, het gezag, dat zijn kennis, zijn inzicht en zijn smaak hem gemakkelijk verschaften, en de waardeering, de bewonderende liefde, die door zijn karakter en zijn omgangsvormen gewekt werden, maakten hem tot een mentor, dien onze redactie moeilijk zal kunnen missen. Hij kon een bijdrage afwijzen zonder te kwetsen, kon ze verbeteren met winst voor de persoonlijke verhouding'.

Neophilologus heeft ook Frantzen's werkzaamheid naar buiten bevorderd. Het simpele genoegen om zich gedrukt te zien, bracht hem niet tot publiceeren. Hij schreef, wanneer er een aanleiding voor bestond, indien men het wenschte. Onvermoeid werkzaam, was er een prikkel voor noodig, dat hij de resultaten van die werkzaamheid aan de openbaarheid prijs gaf. Ware in jonger jaren daarop sterker aandrang uitgeoefend, ware hij een kwart-eeuw eerder tot een hoogleeraarsambt geroepen, de roem der vaderlandsche wetenschap zou daarvan de vruchten hebben geplukt. Voor hem zelf, voor zijn innerlijke vorming had hij de publicatie niet noodig. Toch deed hem de waardeering, die zijn werkzaam-

heid voor Neophilologus hem, met name ook in het buitenland, verschafte, goed. Minder evenwel voor zijn persoon, dan voor het tijdschrift en voor de erkenning van het wetenschappelijk werk der Nederlandsche neo-philologen. Ook hieruit blijkt, hoezeer hij zijn nieuwe vaderland liefgekregen had en hoe hem de Nederlandsche wetenschap ter harte ging.

Deze zorg voor de vaderlandsche philologie spreekt ook uit het 'Onuitgesproken afscheidswoord', waarmee hij op 17 Juli 1923 zijn werkzaamheid als academisch docent neerlei. Het was tevens zijn laatste wetenschappelijke daad. Wie deze weemoedige plechtigheid bijwoonde, zal ze nimmer vergeten. Van zijn stem beroofd, door herhaalde operaties misvormd en verzwakt, zat hij te midden van zijn ambtgenooten, leerlingen en vrienden, als een geest van het verleden, sprekende door het orgaan van zijn naasten ambtgenoot met jeugdig optimisme van de toekomst. Men beleefde de zege van den geest over het lichaam. Met zeldzame beheersching van het geheele terrein zijner uitgebreide studie trok hij lijnen, die zich vanuit een halve eeuw van doorleving der moderne philologie projecteerden in een toekomst, die hij voorvoelde in zijn leerlingen. Het essentieele in Frantzen's wetenschappelijke persoonlijkheid, de synthetische veelzijdigheid, de subjectieve kunstzinnigheid, maar vooral de naïeve, steeds jeugdige ontvankelijkheid voor alles wat schoon en waar en goed is, uit zich als een laatste vermaning aan zijn leerlingen: 'sluit U niet af tegen den geest van uw tijd, laat U dragen door den stroom des levens, maar vergeet niet, dat die opgestuwd wordt door den arbeid van geslachten, die aan ons zijn voorafgegaan; laat uw intuïtie steun zoeken bij het ordenende verstand, het zal U jongeren voor menigen dwaalweg behoeden'.

De intuïtie van een kunstenaar met het verstand van een geleerde vormen den grondslag van Frantzen's wetenschappelijk werk. Wie hem kende, waardeerde daarboven de beminnelijkheid, de goedheid, de eerlijkheid van zijn persoon. Vereering en sympathie kenmerkte de atmosfeer van dien weemoedigen en toch verheffenden afscheidsdag. Hijzelf voelde zich dien dag beter dan te voren en daarna. Het was, alsof hij het restant van zijn levenskracht op dien eenen dag had geconcentreerd. Op 15 November is hij gestorven. Zijn lichaam was gesloopt. Maar zijn geest blijft vaardig in wie hem gekend hebben. Het trotsche woord: 'Hij was van ons!' moge ook hier uiting geven aan blijvende dankbaarheid voor de winst, die ons zijn leven bracht.

A m s t e r d a m .

J.H. SCHOLTE.

Lijst van geschriften.

1880. Über Umlaut und Brechung, *Taalstudie I*, p. 121 vlgg.
L.S. (Beim Eintritt in die Redaktion dieser Zeitschrift), *Taalstudie II*, p. 43 vlgg.
Einige Bemerkungen über deutsche Orthographie und Aussprache, *Taalstudie II*, p. 46 vlgg.
1881. Einige Bemerkungen über den Coniunctiv, *Taalstudie II*, p. 49 vlgg.
Über die starken Verben, *Taalstudie II*, p. 174 vlgg., p. 246 vlgg.
Schwankungen im neuhochdeutschen Sprachgebrauch, *Taalstudie II*, p. 258 vlgg., p. 323 vlgg.
Rec. J. Leopold Hz., *Kurzgefasstes Lehrbuch der deutschen Sprache* bearbeitet für niederländische höhere Lehranstalten und zum Selbstunterricht, Breda 1880, *Taalstudie II*, p. 373 vlgg.
1882. Zur Examenfrage, *Taalstudie III*, p. 172 vlgg.
Über die Declination der Substantiva, *Taalstudie III*, p. 181 vlgg., p. 235 vlgg.
1887. Über die deutschen Prüfungen, insbesondere das sogenannte Examen A, *De Drie Talen III*, p. 63 vlgg.
Over de leer van het lidwoord en de methode bij de behandeling daarvan in de Duitsche grammatica, *De Drie Talen III*, p. 174 vlgg., *IV* p. 35 vlgg.
1888. Verklaring van een stuk proza van Goethe (*Dichtung und Wahrheit*, Buch V), *De Drie Talen IV*, p. 105 vlgg.
1889. De invloed der Duitsche letteren op de Nederlandsche (Naar aanleiding van eene bekroonde prijsvraag), *De Gids LIII*, deel 1, p. 29 vlgg.
Toelichting van eenige punten uit de Duitsche grammatica, vooral met het oog op het onderwijs, *De Drie Talen V*, p. 161 vlgg., *VI* p. 7 vlgg., p. 36 vlgg., p. 97 vlgg., p. 129 vlgg.
1890. De leer van den conjunctief in het Hoogduitsch, *De Drie Talen VI*, p. 161 vlgg., *VII* p. 2 vlgg., p. 33 vlgg., p. 65 vlgg.
1892. Kritische Bemerkungen zu Fischarts Übersetzung von Rabelais' Gargantura (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Strassburg), Strassburg, K.J. Trübner, 1892.
Id. (Alsatische Studien, 3. Heft) Id., id., id.
1893. Rec. Nathan de Wijze, Dramatisch Gedicht van G.E. Lessing, metrische vertaling met nieuwe omvangrijke Nathan-studiën door T.H. de Beer, Culemborg 1892, *Museum I*, p. 67 vlgg.
Rec. Bartsch-Golther, *Deutsche Liederdichter des zwölften bis vierzehnten Jahrhunderts*, 3^e Aufl., Stuttgart 1893, *Museum I*, p. 147 vlg.
Rec. *Studien zur Literaturgeschichte*, Michael Bernays gewidmet von Schülern und Freunden, Hamburg und Leipzig 1893, *Museum I*, p. 358 vlgg.
Duitsche lyriek in de middeleeuwen (naar aanleiding van Bartsch-Golther, *Deutsche Liederdichter u.s.w.*), *Nederlandsche Spectator*, 1893, n° 24.

1894. Rec. Goezes Streitschriften gegen Lessing, hersgg. v.E. Schmidt, Stuttgart 1893, Museum II, p. 16 vlg.
 Rec. Thomas Murners Narrenbeschwörung, hersgg. v.M. Spanier, Halle a.S. 1894, Museum II, p. 318 vlg.
 Handleiding voor de beoefening der Hoogduitsche taal ten dienste van eerstbeginnenden, bew. volgens de leerwijze van Gouin, 3 dl., Amsterdam, A. de Lange (later: Groningen, P. Noordhoff) z.j.
 Id., Handboek voor den onderwijzer ten gebruike bij het eerste deeltje der Handleiding enz., id., id. (id. id.) id.
1895. Rec. G. Ellinger, E.T.A. Hoffmann, Sein Leben und seine Werke, Hamburg und Leipzig 1894, Museum III, p. 95 vlgg.
 Rec. K. Borinski, Baltasar Gracian und die Hofliteratur in Deutschland, Halle a.S. 1894, Museum II, p. 393 vlgg.
1896. Rec. M. Bernays, Zur neueren Literaturgeschichte, I, Stuttgart 1895, Museum IV, p. 17 vlgg.
 Rec. Johanna Aleida Nijland, Gedichten uit het Haagsch liederhandschrift, uitgegeven en toegelicht uit de middelhoogduitsche lyriek, diss. Leiden 1896, Taal en Letteren VI, p. 199 vlgg.
1898. Aard en oorsprong der oudste Duitsche lyriek (Rede, gehouden in de sectie der germaansche en romaansche philologie van het Eerste Nederl. Philologen-congres), Handelingen enz., Leiden 1898, p. 146 vlgg.
 Rec. E. Joseph, Die Frühzeit des deutschen Minnesangs, I, Die Lieder des Kürenberger, Strassburg 1896, Museum VI, p. 12 vlgg.
 Rec. M. Bernays, Zur neueren Literaturgeschichte, II, Stuttgart 1898, Museum VI, p. 260 vlgg.
1899. Rec. M. Bernays, Schriften zur Kritik und Literaturgeschichte, III, IV, Leipzig 1899, Museum VII, p. 263 vlgg.
 Rec. H.G. Baints, De opleiding der leeraren in de moderne talen, Amsterdam 1899, Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding II, p. 28 vlgg.
1900. Rec. V. Michels, Mittelhochdeutsches Elementarbuch, Heidelberg 1900, Taal en Letteren X, p. 552 vlgg.
 Rec. E. Stilgebauer, Geschichte des Minnesangs, Weimar 1898, Museum VIII, p. 76 vlgg.
1903. Over eenige spreuken van Walther von der Vogelweide (L. 16, 36; 17, 11; 17, 25; 18, 1; 18, 15; 32, 7; 33, 1; 82, 11), Mélanges Kern, Leiden 1903, p. 309 vlgg.
1905. Rec. J. Bethmann, Untersuchungen über die mhd. Dichtung vom Grafen Rudolf, Berlin 1904, Museum XII, p. 333 vlg.
1906. Rec. Friedrich von Schwaben, hersgg. v.M.H. Jellinek (D. Texte des M.-A. I), Berlin 1904; Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte, I, Die Melker Handschrift, hersgg. v.A. Leitzmann (D. Texte des M.-A. IV), Berlin 1904, Museum XIII, p. 220.
 Rec. R. Sokolowsky, Der altdeutsche Minnesang im Zeitalter der Klassiker und Romantiker, Dortmund 1906, Museum XIV, p. 93 vlgg.
1907. Rec. W. Nickel, Sirventes und Spruchdichtung, Berlin 1907, Museum XV, p. 97 vlgg.

1908. Over den ontwikkelingsgang der erotische lyriek bij de Germaansche volken (Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-universiteit te Utrecht), Leiden, A.H. Adriani, 1908.

1909. Een geschiedkundig gedicht van 1494, Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde XXVIII, p. 314 vlgg.
Die Namen der Goten, Zeitschrift für vgl. Sprachforschung XLII, p. 330 vlg.
Rec. H. von Hesler, Apokalypse, hersgg. v.K. Helm (D. Texte des M.-A. VIII), Berlin 1907; Tilo von Kulm, Von Siben Ingesigeln, hersgg. v.K. Kochendörffer (D. Texte des M.-A. IX), Berlin 1907; Der Grosse Alexander, hersgg. v.G. Guth (D. Texte des M.-A. XIII), Berlin 1908, Museum XVI, p. 295 vlgg.
1910. Over de bron van den Parzival van Wolfram von Eschenbach (Rede, gehouden in de sectie der germaansche en romaansche philologie van het Zesde Nederl. Philologen-congres), Handelingen enz., Leiden 1910, p. 89 vlgg.
Gerhart Hauptmann, Hannele's Hemelvaart (Inleidende rede, uitgesproken ter gelegenheid van de opvoering van 'Hannele's Hemelvaart' door de Nederlandsche Tooneelvereniging), Dramatisch Jaarboek I, p. 267 vlgg.
Rec. S.A. Bacon, The source of Wolfram's Willehalm, Tübingen 1910, Deutsche Literaturzeitung XXXII, p. 3169 vlgg.
Rec. Der sogenannte St. Georgener Prediger, hersgg. v.K. Rieder (D. Texte des M.-A. X), Berlin 1908; Die Meisterlieder des Hans Folz, hersgg. v.A.L. Mayer (D. Texte des M.-A. XII), Berlin 1908; Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte, II, Die Wolfenbüttler Handschrift, hersgg. v.K. Euling (D. Texte des M.-A. XIV), Berlin 1908, Museum XVII, p. 135 vlgg.
Rec. F. Rieser, Des Knaben Wunderhorn und seine Quellen, Dortmund 1907, Museum XVII, p. 215 vlg.
Rec. P. Hagen, Wolfram und Kiôt, Halle a.S., 1906, Museum XVII, p. 255 vlgg.
Rec. W. Golther, Die Gralsage bei Wolfram von Eschenbach, Rostock 1910, Museum XVIII, p. 15 vlgg.
1911. Rec. R.C. Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern, Halle a.S. 1910, Museum XVIII, p. 419 vlgg.
Rec. C.S. Adama van Scheltema, Goethe's Faust, Eerste deel, in Nederlandsche verzen vertaald, Amsterdam 1911, De Amsterdammer, 19 Nov. 1911.
1912. Rec. J.H. Scholte, Probleme der Grimmelshausenforschung, Groningen 1912, Museum XIX, p. 418 vlgg.
Rec. K.H. Griffith, Sir Perceval of Galles, a Study of the Sources of the Legend, Leipzig 1911, Anglia Beiblatt XXIII, p. 260 vlgg.
1913. Friedrich Hebbel, De Amsterdammer, 31 Maart 1913.
Rec. F. Jelinek, Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmens und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz, Heidelberg 1911, Museum XXI, p. 93 vlgg.

1914. Rec. Die Predigten Taulers, hergg. v.F. Vetter (D. Texte des M.-A. XI), Berlin 1910, Museum XXI, p. 137 vlgg.
Rec. Die Lilie, eine mittelfr. Dichtung in Reimprosa und andere geistliche Gedichte, hergg. v.P. Wüst (D. Texte des M.-A. XV), Berlin 1909, Museum XXI, p. 137 vlgg.
Rec. Die heilige Regel für ein vollkommenes Leben, hergg. v.R. Pribsch (D. Texte des M.-A. XVI), Berlin 1909, Museum XXI, p. 137 vlgg.
Rec. Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehr-

- gedichte, Bd. III, Die Heidelberger Hs. cod. Pal. germ. 341, hersgg. v.G. Rosenhagen (D. Texte des M.-A. XVII), Berlin 1909, Museum XXI, p. 137 vlgg.
1915. Zum Waltherfunde (naar aanleiding van H. Degering, Neue Fragmente Walthers von der Vogelweide, Zeitschr. f.D. Altertum LIII, p. 337 vlgg.), Neophilologus I, p. 27 vlgg.
- Goethe und Beaumarchais, Neophilologus I, p. 44 vlgg.
- Zu Faust (Vorspiel auf dem Theater v. 150, Domszene v. 817, Kerker v. 4557), Neophilologus I, p. 71.
- Rec. Gertrud Rickert, Die Anfänge der romanischen Philologie und die deutsche Romantik, Halle a.S. 1914, Neophilologus I, p. 48 vlgg.
- Rec. A. Heusler, Die Heldenrollen im Burgunderuntergang (Sitzungsberichte der Kön. Preuss. Akademie der Wissenschaften 1914, p. 1113 vlgg.), Neophilologus I, p. 73 vlg.
- Rec. G. Roethe, Zu den althochdeutschen Zaubersprüchen (Sitzungsberichte der Kön. Preuss. Akademie der Wissenschaften 1915, p. 278 vlgg.), Neophilologus I, p. 73.
1916. Het Fransch van Wolfram von Eschenbach (Rede, gehouden in de sectie der germaansche en romaansche philologie van het Achtste Nederl. Philologen-congres), Handelingen enz., Leiden 1916, p. 109 vlgg.
- Romantisches in Schillers Dramen, Neophilologus I, p. 111 vlgg.
- Zu Geibels Jugendlyrik, Neophilologus I, p. 149 vlgg.
- Über den Stil der Thidrekssaga, Neophilologus I, p. 196 vlgg., 267 vlgg.
- Halbarbeit (naar aanleiding van Haltbarkeit, concept van een brief van Goethe, Weimarer Ausgabe, Briefe XI, p. 323; vgl. Neophilologus I, p. 36), Neophilologus I, p. 229 vlg.
- Romantische Natursymbolik (Zacharias Werner en Victor Hugo), Neophilologus I, p. 301.
- Die germanische und die hochdeutsche Lautverschiebung (naar aanleiding van S. Feist id., Neophilologus II, p. 20 vlgg., vgl. R.C. Boer, Over den samenhang der klankverschuivingen in de germaansche dialecten, Neophilologus I, p. 103 vlgg.), Neophilologus II, p. 110 vlg.
- Freiligrath als Gelegenheitsdichter, Neophilologus II, p. 115 vlgg.
- Rec. W. Wilmanns, Leben und Dichten Walthers von der Vogelweide, vierte vollst. umgearbeitete Aufl. v.V. Michels, Halle a.S. 1916, Neophilologus II, p. 225 vlgg.
- Maerlant's Martijn, Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde XXXV, p. 95 vlgg.
- Rec. Gundackers von Judenburg Christi Hort, hersgg. v.J. Jaksche (D. Texte des M.-A. XVIII), Berlin 1910, Museum XXIV, p. 64 vlg.
- Rec. Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel, hersgg. v.A. Hübner (D. Texte des M.-A. XIX), Berlin 1911, Museum XXIV, p. 65 vlg.
- Rec. Die mittelhochdeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob, hersgg. v.T.E. Karsten (D. Texte des M.-A. XXI), Berlin 1910, Museum XXIV, p. 65 vlg.
- Rec. Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera, hersgg. v.O. Matthaei (D. Texte des M.-A. XXIII), Berlin 1912, Museum XXIV, p. 66.

1917. Die Signale des Tafelbergs in Freiligraths Löwenritt, *Neophilologus* II, p. 300 vlgg.
 Het alliteratievers (mede naar aanleiding van R.C. Boer, *Studiën over de metriek van het alliteratievers*, Amsterdam 1916), *Neophilologus* III, p. 30 vlgg.
 Wese, gotisch wisi (naar aanleiding van H. Kern, *Wese*, *Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde* XXXVI, p. 160), id. XXXVI p. 285 vlgg.
 Rec. Rudolf von Ems *Weltchronik*, hersgg. v.G. Ehrismann (D. Texte des M.-A. XX), Berlin XXIV, p. 131 vlg.
 Rec. *Das Väterbuch*, hersgg. v.K. Reissenberger (D. Texte des M.-A. XXII), Berlin 1914, *Museum* XXIV, p. 132 vlg.
 Rec. *Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs*, hersgg. v.A. Bömer (D. Texte des M.-A. XXV), Berlin 1915, *Museum* XXIV, p. 133 vlgg.
 Rec. *Mittelhochdeutsche Minnereden I*, hersgg. v.K. Matthaei (D. Texte des M.-A. XXIV), Berlin 1913, *Museum* XXV, p. 12 vlgg.
1918. *Walthers Spruch 8, 28* (Nachschrift zu G.W. Hoornstra, id.), *Neophilologus* III, p. 130 vlg.
 Zu Heines 'Loreley', *Neophilologus* III, p. 131 vlgg.
 Rec. *Lucidarius* hersgg. v.F. Heidlauf (D. Texte des M.-A. XXVIII), Berlin 1915, *Museum* XXV, p. 200.
1919. Voorrede voor B. Heymans, *De Renaissance in Italië gedurende de 15de eeuw benevens levensschets van Da Vinci*, Zutphen W.J. Thieme & Cie 1919.
 Über den Einfluss der mittellateinischen Litteratur auf die französische und deutsche Poesie des Mittelalters, *Neophilologus* IV, p. 358 vlgg.
 Zur Vagantendichtung (naar aanleiding van H. Süßmilch, *Die lateinische Vagantenpoesie des 12. und 13. Jhts. als Kulturerscheinung*, Leipzig und Berlin 1918), *Neophilologus* V, p. 58 vlgg.
 Über den Gebrauch des Konjunktivs im Deutschen, *De Drie Talen* XXXV, p. 33 vlgg.
 Irrealis, Dubitativ, Potentialis, *De Drie Talen* XXXV, p. 129 vlgg.

1920. Über den Gebrauch des Konjunktivs im Deutschen (Overdruk uit De Drie Talen), Groningen, P. Noordhoff 1920.
- (Samen met Dr. A. Hulshof) Drei Kölner Schwankbücher aus dem XV^{sten} Jahrhundert: Stynchyn van der Krone, Der boiffen orden, Marcolphus; Utrecht, A. Oosthoek 1910.
- Die Gedichte des Archipoeta (mede naar aanleiding van M. Manitius, Die Gedichte des Archipoeta, München 1913), Neophilologus V, p. 170 vlgg.
- Nachtrag zur Vagantendichtung (naar aanleiding van Neophilologus V, p. 58 vlgg. en van V, p. 170 vlgg.), id. V, p. 357 vlgg.
- Veldekes 'Springer im Schnee' (MSF. 65, 8), Neophilologus V, p. 368.
- Kleine Beiträge zur Wortkunde (got. intrusgjan, got. ufartrusnjan, got. saua, got. barusnjan, got. manauli, mhd. vimel, mnd. vüste), Neophilologus VI, p. 42 vlgg.
- Rec. C.B. van Haeringen, De germaansche inflexie-verschijnselen ('Umlaut' en 'Breking') phoneties beschouwd, Leiden 1918, Museum XXVII, p. 170 vlgg.
- Rec. F. Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements, Berlin 1919, Museum XXVII, p. 222 vlg.

- Rec. *Paradisus anime intelligentis* (Paradis der fornuftigen sele), nach E. Sievers' Abschrift der Oxforder Hs. hersgg. v. Ph. Strauch (D. Texte des M.-A. XXX), Berlin 1919, Museum XXVIII, p. 12 vlgg.
1921. Ein spätes Zeugnis lateinischer Klerikerdichtung (naar aanleiding van een Duitsch-latijnsch dichtbundeltje van Johann Barba, kapelaan te Aken, omstreeks 1390), *Neophilologus* VI, p. 130 vlgg.
Nederlands hulde aan Dante (naar aanleiding van het Dante-Gedenkboek), *De Gids* LXXXV, dl. 4, p. 500 vlgg.
Prometheus door Carry van Bruggen, Groot-Nederland, Mei 1921.
1922. Over middeleeuwse school- en volkspoëzie (Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, deel LIII, serie A n° 10), Amsterdam 1922.
Romantische Erotik, I, Heinrich von Kleist (het vervolg is niet meer verschenen), *Neophilologus* VII, p. 94 vlgg.
Zu *Neophilologus* VI, 2, 130-136 (t.w. Ein spätes Zeugnis lateinischer Klerikerdichtung), id. VII, p. 93.
Rec. A. Götze, *Frühneuhochdeutsches Glossar*, 2te stark vermehrte Auflage, Bonn 1920, Museum XXIX, p. 180 vlgg.
1923. Nieuwe wegen in taal- en letterkunde (Onuitgesproken afscheidswaard), Utrecht, A. Oosthoek, 1923.

Levensbericht van Dr. Jan Marius Hoogvliet 30 Junie 1860-22 Junie 1924.

In het najaar van 1878 werd te Leiden een voor die tijd biezonder groot getal studenten in de klassieke letteren - ik meen een twaalfstal - voor de eerste maal door de Rector Magnificus ingeschreven. Het was een zeer heterogeen groepje; groot was het verschil in aanleg, in vlijt, in opleiding en in geestdrift voor de beoefening der oude talen zoals men die weldra in Leiden leerde kennen. Op één punt heerste er echter na korte tijd volkomen eenstemmigheid onder die jonge studenten: ver boven de anderen stak uit in begaafdheid Jan Marius Hoogvliet. De jeugd pleegt vlugheid van begrip hoger te stellen dan degelijkheid van kennis, gelukkige invallen waardeert zij meer dan ernstig onderzoek en ze is geneigd om vlijt te beschouwen als een eigenschap van lagere orde. Een eerste-jaars oordeel moet men daarom niet te spoedig vertrouwen, maar indien, gelijk hier 't geval is geweest, de jaren dat oordeel hebben bevestigd en de overlevenden van die haastige rechters na bijna een halve eeuw hun mening niet hebben gewijzigd, dan mag men aannemen dat de eerste indruk juist is gebleken. Geen schijn heeft hier bedrogen, maar met onmiskenbare duidelijkheid sprak het besef dat Hoogvliet een mate van oorspronkelijkheid en denkkraft bezat, waarin geen van zijn jaargenoten en slechts weinigen van zijn medestudenten hem evenaardden. Hier was minder een verschil in graad dan in wezen; hij kon wat de anderen niet konden, en men begreep niet hoe hij het kon; het zo jammerlik misbruikte woord 'geniaal' is ditmaal gepast.

Hoe is het dan te verklaren dat juist deze meestbegaafde nooit een hem bevredigende plaats in de maatschappij heeft verworven, dat zijn geschriften door de meeste vakgenoten eer zonderling dan aantrekkelijk werden gevonden, dat velen voor paradoxen verklaarden wat voor hem heilige ernst was, diepe overtuiging door onvermoeid denken verkregen? Misschien geeft een overzicht van zijn

leven en een schets van zijn persoonlijkheid op die vragen enig antwoord.

De ouders van Hoogvliet droegen beide namen die sedert de achttiende eeuw in de geschiedenis van de vaderlandse wetenschap en van de nederlandse letterkunde met ere bekend zijn; zijn moeder was een dochter van de Leidse hoogleraar in de theologie N.C. Kist. Zijn gelukkige aanleg kon echter alleen in de eerste periode van zijn schooljaren door zijn ouders geleid worden, want noch te Spaarndam (waar zijn vader predikant was, en Jan Marius de 30ste Junie 1860 geboren werd), noch te Monnikendam, de volgende woonplaats van het gezin, bestond gelegenheid voor voortgezet onderwijs. De oudste zoon werd naar Leiden gezonden om er het gymnasium te bezoeken. Vroeg kwam hij dus onder vreemden, vroeg leerde hij op eigen benen staan en de aangeboren onafhankelijkheid van zijn geest is daardoor stellig gestegen tot afkeer van 't gedachteloos volgen der door anderen gebaande wegen. De scheiding van zijn ouders, broeder en zusters werd nog groter en nog pijnliker - want Hoogvliet was zeer biezonder aan zijn familie gehecht - toen zijn vader in 1876 een beroep aannam naar Paramaribo. Zijn moeder zou hij niet weerzien.

Op 't Leidse Gymnasium zag men in Hoogvliet een veelbelovend leerling, maar een gemakkelijke, ijverige jongen was hij niet. Zijn voorliefde voor sommige vakken was even groot als zijn afkeer van andere. Wiskunde was hem lief en taalstudie - mits hij die op zijn wijze kon beoefenen - was zijn hartstocht, maar geschiedenis stuitte hem tegen de borst; hij kon geen regelmaat, nog veel minder wetten bespeuren in de opeenvolging der gebeurtenissen die hij in zijn geheugen moest prenten en zijn geest had behoefte aan volledig begrijpen, dat tot verklaren, liefst stelselmatig verklaren, kon leiden. Eerst op latere leeftijd erkende hij de eenzijdigheid en onjuistheid van zijn oordeel over de wetenschap der geschiedenis, die hij nog als student met geen hogere naam dan als 'onderdeel van menselijke kennis' wilde betitelen. Zulk een leerling vindt licht moeilijkheden op zijn weg. Nog was 't een geluk voor onze vriend dat hij 't Gymnasium van vóór het Eindexamen bezocht! Daar veroorloofde het beperkte programma en de autonomie der inrichting rekening te houden met naturen die zich kwalik in een gareel laten slaan. Leermeesters als de latere hoogleraren Verdam en Hartman begrepen zijn eigenaardigheden, en zij hebben hem ook in zijn volgend leven altijd gesteund, al deelden zij zijn opvattingen niet, maar wat zouden in onze tijd de welwillendste docenten en de zachtmoedigste gekommiteerden vermogen tegenover de formele eisen van het Eindexamen, die nu eenmaal voorschrijven dat een jong man in acht of tien vakken ondervraagd wordt en dat hij 'voldoende' onderlegd blijkt in de meerderheid daarvan?

Voor hij tot de hoogste klasse van het Gymnasium was toegelaten en voor hij nog zijn zeventiende jaar had voltooid, deed Hoogvliet, in Junie 1877, Admissie-examen voor de Universiteit. Natuurlijk slaagde hij: twintig regels zeer eenvoudig Grieks proza, een even gemakkelijk stukje Latijn en enkele wiskunstige voorstellen was alles wat men ter behandeling kreeg.

Het examen was uitsluitend schriftelijk. Wie zijn zaken verstond, kon in een of twee uur alles afhebben.

Een ernstige en langdurige ziekte verhinderde hem reeds in hetzelfde jaar de kolleges te volgen. Zo kwam het dat hij eerst in September 1878 zich als student in de klassieke letteren liet inschrijven.

Voor zelfstandige studie aan de Universiteit was de jonge classicus volkomen rijp; reeds op 't Gymnasium had hij, en tot zijn schade, meer moeite gehad met van anderen te leren dan met het vinden van zijn eigen weg. Zonder hulp had hij zich in verschillende talen bekwaamd, o.a. in het Italiaans, waarin hij als leerling van de derde klasse een brief schreef aan De Amicis, door deze in een vriendelijk en zelfs vleiend schrijven beantwoord. Zijn talenkennis maakt hem al dadelijk in de groentijd bekend en onder zijn vrienden werd hij zelfs beroemd, toen hij aan 't einde van zijn eerste jaar Uhland's *Des Sängers Fluch* in Griekse hexameters vertaalde en de durf had om zijn gedicht aan Cobet te tonen. Onze grote meester maakte een paar aanmerkingen en prees zijn werk; hij vertelde aan een kollega dat 'die Hoogvliet lang niet gek was', een lof die door zijn zeldzaamheid niet alleen in onze ogen van grote betekenis was. Zijn intimi waren niet minder opgetogen dan verbaasd over het stoute stuk: zij wisten dat hij toen niet meer dan drie of vier boeken van Homerus gelezen had, terwijl wij, naarstig de *mos* volgend, Ilias en Odyssee herhaaldelijk doorwerkten, Lehrs boek over Aristarchus bestudeerden, maar geen van allen, geloof ik, kans zagen om een dragelijk Grieks vers samen te stellen, en zelfs onze copia verborum minder groot en vooral veel minder vast was dan de zijne.

Verrassingen als het vertalen van dat Duitse gedicht vertoonde Hoogvliet ons telkens, en het meest toen hij lid was geworden van het dispuut Litteris Sacrum. Nu eens kwam hij met een voordracht over de Hitopadeça, waarbij hij, na een studietijd van een paar maanden, wetenswaardige dingen kon vertellen aan een ouder medelid die reeds twee jaar Sanskrit achter de rug had, dan weer sprak hij over Skandinaviese of Romaanse talen of vergastte hij ons op zijn meestal satyriese gedichten. Wij werden tot scherper denken geprikkeld door de heftigheid en 't cassante van zijn betoogtrant, we genoten van zijn vernuft en zijn geestigheid, we bewonderden zijn knapheid - en moesten ook wel eens glimlachen om zijn eigenaardigheden - maar hoe hij aan zijn kennis kwam, dat bleef ons verborgen. Boeken bezat

hij heel weinig, op de bibliotheek zag men hem zelden, op zijn kamer was hij of niet te vinden of hij zat er, met een enkel boek vóór zich, schijnbaar te dromen. Werkte hij nooit of werkte hij altijd? Het laatste zal wel de waarheid zijn. De elementa die hij van anderen, uit boeken of op kollege, leerde, nam hij met onbegrijpelijke snelheid op en onthield ze voor altijd; wat hem niet interesseerde of waarop hij niet gevoelde zelf te kunnen voortbouwen, gleed langs hem af. Zo was zijn belangstelling op elk gebied. Wat hij leerde en voor bruikbaar hield, vervulde hem dag en nacht; op eenzame wandelingen, met afwisseling van telkens stilstaan en vooruitsnellen, overdacht hij 't gelezene en gehoorde, en hij rustte niet voor hij 't gegroeped had tot een geheel dat hij kon overzien en begrijpen. Dat toonde zich wel 't meest bij zijn lievelingstudie, 't bestuderen van de taal, zoals die leefde of geleefd had in de hersens en in de mond der mensen; de weg die hij zich al vroeg afbakende moest leiden tot het ontwerpen en levenslang verdedigen van een bepaald systeem.

Diktaathouden was voor Hoogvliet een zwaar, misschien een onmogelijk werk. Wat Cobet en Kern, de beide leermeesters die hij zeer hoog vereerde, hem mededeelden, behoefde hij niet op te schrijven; hij vergat het nooit. Maar bij anderen vlotte zijn gehele wijze van studeren niet. Aan de niet onredelijke, maar te uniform gehandhaafde eisen van Cornelissen, de hoogleraar voor het Latijn, kon hij niet voldoen. Indien Cobet, in zijn latere jaren de toegankelijkheid in persoon, zijn enige examinerator was geweest, of indien hij tegenover mannen als de Vries en Kern had gezeten, zouden zijn examens hem geen zorg hebben gebaard. Nu kwam hij in allerlei moeilijkheden. Men verweet hem luiheid en onwil. Lui was hij zeer zeker niet, maar onwillig? ... In 't begin kan zekere onwil of koppigheid in 't spel zijn geweest, doch na verloop van een paar jaren was die mogelijke onwil tot een zeer positief onvermogen geworden om 't voorgeschreven pad te volgen. Intussen, aan al die verdrietelikheden kwam een einde toen hij in 1885, na een studietijd van zeven jaren, tot doctor in de letteren promoveerde op een korte maar verdienstelijke dissertatie, getiteld *Studia Homerica*. Ze is rijk aan fijne onderscheidingen, maar ook aan vermetelege conjecturen.

Er zijn geleerden die de wetenschap bijna uitsluitend beoefenen uit zucht tot onderzoek en die bevredigd zijn als aan hun persoonlijke weetgierigheid is voldaan; of de wereld hun vondsten aanvaardt, is voor hen geen levenskwestie. Geheel anders was Hoogvliet; zijn geestdrift voor taalstudie en voor de beste methode om talen te leren wilde hij door anderen doen delen, ja hij gevoelde zich profeet, en in zoverre was hij een geboren docent; de beste eigenschap van de onderwijzer bezat hij in hoge mate. Een klasse met woelige jongens te regeren, hun de kundigheden in te prenten die de wetgever onmisbaar acht voor elke student en daarbij niet al te ver af te wijken van de leerwijze

der ambtgenoten, dat vereist gaven die hij niet of nauweliks bezat. Men vermoedde het en het viel hem niet gemakkelijk een betrekking als praeceptor te verkrijgen. Toen hij ten slotte benoemd werd aan het Gymnasium te Doetinchem, had hij wel is waar het geluk er kollega's aan te treffen als E.B. Koster en J.A. dèr Mouw die met hem sympathiseerden, maar niettemin bleek hij niet te kunnen volbrengen wat men van hem eiste en wat hij zelf zo vurig hoopte te geven. Na ruim een jaar vroeg hij (in 1887) ontslag. Beter slaagde hij te Wageningen, waar hij aan de Landbouwschool verbonden werd voor 't doceren van Latijn, maar door wijziging van het onderwijs werd deze betrekking opgeheven.

Hij vestigde zich als leraar in zeer verschillende talen, oude en moderne, eerst te Rotterdam, daarna te Amsterdam en ten slotte te 's Gravenhage. Gehuwd is hij niet geweest, maar een groot gedeelte van zijn leven werd verhelderd door het samenwonen met zijn broeder en zijn oudste zuster. In den Haag bleef hij wonen, ook toen hij in 1903 als privaat-docent in de talen van Skandinavië was toegelaten aan de Utrechtse Hogeschool; na een korte ongesteldheid is hij er, 22 Junie 1924, bezweken aan een kwaal die reeds geruime tijd dreigde, doch zijn werkkraft nog niet had verzwakt.

In zijn woonplaats gaf hij zo goed als uitsluitend privaattlessen. Voor een groter gehoor trad hij alleen op bij het akademies onderwijs te Utrecht. Eervol was ongetwijfeld de werkkring die zich hier voor hem opende, maar geldelik voordeel was er niet aan verbonden en invloed op het taalkundig onderwijs - wat hem 't liefst zou zijn geweest - kan een docent wiens kolleges geen examen-vakken behandelen moeilijk uitoefenen. Toch is die invloed niet gering geweest, maar vooral door zijn geschriften, door zijn partikuliere lessen en zijn vriendschappelijke omgang. Ik kom daar later op terug. Eerst wil ik een ogenblik stilstaan bij 't geen hij heeft geschreven.

Drie jaren na zijn promotie, dus in 1888, verscheen het boek dat de wetenschappelijke geloofsbelijdenis behelsde waaraan hij zijn gehele leven onwankelbaar trouw is gebleven. Zijn taalbeschouwing is daarin reeds gegeven als een afgerond geheel, een systeem dat hij later op verschillende talen heeft toegepast, in een uitgebreider werk nader heeft ontvouwd en op enkele punten wat gewijzigd heeft, maar dat in wezen niet is veranderd. De titel luidde: *Proagoon*, eenvoudige handleiding tot de studie der Griekse taal, door Dr. J.M. Hoogvliet, 's Gravenhage, 1888. De schrijver wenste een vooroefening aan de hand te doen, die door 't geven van een helder taalbegrip en 't bekend maken met wat men de denkwijze van een Griekssprekend mens zou kunnen noemen, de leerling kon voorbereiden tot zelfstandige studie van de taal uit de schrijvers; als handboek, eigenlijk als repetitorium van de reeds verklaarde vormen, kon hij dan een gewone spraak-

kunst ter hand nemen. Bij een studie van enige uren daags zou na ongeveer zes weken een volwassene die zonder leiding werkt, de inhoud van de *Proagoon* zo in zich kunnen opnemen dat hij 't boek vaarwel kon zeggen (blz. VII). Een blik in de bibliografie hierachter geplaatst, toont aan dat in de volgende jaren, onder verschillende doch meestal sprekende titels, op soortgelijke wijze de studie van 't Latijn, 't Frans en het Engels door Hoogvliet is gesystematiseerd. Dat alles tot een geheel makend en daarmee zijn methode verheffend tot een leerwijze die op alle talen paste, schreef hij in 1903 zijn hoofdwerk: *Lingua*, leer- en handboek van algemeene en nederlandsche taalkennis (Amsterdam, S.L. van Looy, 1903).

Het bestek en de aard van dit Levensbericht maakt het niet mogelijk, en ook ongewenst, om in den brede de taalbeschouwing van de schrijver uiteen te zetten en na te gaan op welke wijze hij zijn leer- en handboek heeft ingericht. Een paar woorden ter karakterisering mogen volstaan.

Hoogvliet gaat uit van de stelling dat het menselijk brein, onder welke hemelstreek het gevonden worde, bij het tot uiting brengen van gedachten door middel van taal in hoofdzaak op een voor alle tijden en alle individuen gelijke wijze werkt. Bij alle verscheidenheid van talen is er toch zekere eenheid van structuur. Om die bloot te leggen, om het denken op dit punt te analyseren, analyseert hij de taal en vooral het woord. Hij ontleedt het en wil voor een bepaald woord in een bepaalde taal de betekenis vastleggen van de 'wortel', de zetel van de hoofdbetekenis, en van de veranderingen, de voor- en toevoegsels die er bij opgemerkt worden. Die 'woordstukjes' hebben een zich zelf gelijkblijvende en een zelfstandige zin. Begrijpt men die, dan is de voorwaarde vervuld om de gehele taal te leren begrijpen. Maar dan moet men breken met de bestaande en nog steeds gehandhaafde benamingen, die klakkeloos van de oude grammatici zijn overgenomen of vertaald; het gaat niet aan een terminologie te behouden waarvan de onjuistheid voor iedere deskundige vaststaat. De nieuwe terminologie, door de schrijver voorgesteld, kan men verduideliken of verzinneliken door getekende figuren en daardoor het deels bewuste, deels onbewuste proces dat in de hersenen plaats vindt aanschouwelijk maken.

Aan waardering van dit boek, gelijk van zijn *Proagoon* en van zijn kortere geschriften, heeft het de schrijver niet ontbroken. Boven alles prees men de oorspronkelijkheid van zijn gedachten, al betreurde men dat hij door veel te weinig kennis te nemen van 't geen vóór hem was geschreven, dikwels als nieuw voorstelde wat reeds anderen hadden gevonden; hij bracht daar tegen in dat hij gaarne afzag van de aanspraak alles 't eerst te hebben gezien, maar dat men hem dan toch de verdienste moest laten van de verspreide waarheden verenigd te hebben tot een goedsluitend systeem. Doch naast de lof kwam ook kritiek. Als hoofd-

bezwaar werd genoemd zijn eenzijdige beschouwing van de taal als een produkt van 't menselijk denken, de te belangrijke rol die hij aan de logica - ik zou haast zeggen een mystieke logica - toeschreef. En, om ook een enkel punt van meer bijzondere aard aan te wijzen, het toekennen van een zelfstandige, zich zelf gelijkblijvende betekenis aan de 'woordstukjes' had, naar men m.i. terecht kan beweren, de schrijver er toe geleid om de functie van elk onderdeel te zeer los te maken van de samenhang met de omgeving. Dat wreekte zich zowel bij de behandeling van de vormleer als van de syntaxis.

Zulke theoretiese aanmerkingen werden gemaakt door het beperkte aantal dergenen die 't boek ernstig bestudeerden. Veel meer invloed hadden de bezwaren van praktische aard, die vooral na vluchtige kennismaking werden opgeworpen en ten gevolge hadden dat men, in 't algemeen gesproken, niet slechts het systeem verwierp, maar ook de boeken ongelezen liet en daardoor zich zelf beroofde van een groot aantal scherpzinnige opmerkingen, getuigend van een buitengewoon fijn waarnemingsvermogen.

Als leerboeken zijn, ook naar mijn mening, zowel *Lingua* en *Proagoon* als zijn beknoptere werken, zelfs voor volwassen leerlingen slechts bij uitzondering geschikt. Hoogvliet onderstelde als vrij algemeen aanwezig wat feitelijk bij weinigen wordt gevonden: belangstelling in 't eigenlijke taalproces (wel te onderscheiden van behagen in woordaflleiding, z.g. volksetymologie, archaïstiese rariteiten enz.) en de neiging of het vermogen om zich te verdiepen in abstracte redenering. Waar hij die wèl aantrof, maakten zijn leerlingen snelle vorderingen. Nog nadeliger voor 't aanvaarden van zijn leerwijze, was zijn niet-rekeninghouden met een factor die in 't maatschappelijk verkeer zulk een geduchte macht heeft: de sleur. Daarop leed al dadelijk schipbreuk zijn terminologie, voor hem een onmisbaar bestanddeel van zijn stelsel. Bewijs overtuigend dat een bestaande benaming niet deugt, stel een ander woord voor en verkrijg dat men U gelijk geeft, maar verwacht niet dat men nu ook voor *werkwoord* b.v. *meldwoord* zal zeggen. Tienmaal meer energie dan nodig zou zijn voor 't gebruiken van het nieuwe, heeft men gaarne over voor 't uitdenken van vernuftige tegenwerpingen; zeldzaam is de erkenning dat men niet bereid is om het in zijn prille jeugd geleerde te wijzigen. Wie onze dertigjarige spellingsoorlog heeft meegestreden weet daarvan te spreken! En als 't nieuwe niet tevens eenvoudiger is, als men, om tot Hoogvliet terug te keren, de oude term niet door een even korte vervangt, gelijk in 't straks gegeven voorbeeld, maar door een langere of ingewikkeldere vorm - en dat doet Hoogvliet vaak - dan is glimlachend stilzwijgen het antwoord.

Hoogvliet kon de strijd niet opgeven, hij was zijn gehele geestelijk bestaan geworden, maar hij gevoelde zich miskend en was dikwels verbitterd. Een betweter was hij niet, want opmer-

kingen over ondergeschikte punten hoorde hij welwillend aan en hij was voor overtuiging vatbaar, maar over de hoofdzaak, zijn opvatting van het leven der taal, viel 't moeilijk met hem te debatteren. Twijfel aan iets dat voor hem zo duidelijk, zo vanzelfsprekend was, kon hij zich, tenzij bij zeer domme mensen, niet voorstellen; hij dacht dan licht aan bijredenen, zelfs aan kwade trouw, en tijdelijke verkoeling in de omgang met zijn oudste vrienden was daar soms het gevolg van. Zo gevoelde hij zich veelal zeer eenzaam. De roem die zijn naam had door zijn buitengewone kennis van talen streelde hem natuurlijk en even begrijpelijk was zijn grief over 't uitblijven van erkenning door een professoraat, maar noch het bezit van het ene noch het gemis van 't andere was beslissend voor zijn berusting in het lot. Boven persoonlijk sukses stelde hij 't slagen van zijn werk. Gelukkig zou hij alleen geweest zijn indien zijn methode van taalonderricht algemeen gevolgd werd en het is het tragiese van zijn leven dat die voldoening hem niet ten deel viel.

Toch kan men, naar mijn oordeel, Hoogvliet alleen miskend noemen wanneer men daaronder verstaat dat hij door de menigte niet werd geëerd en dat de mannen die in ons land door voordracht of benoeming aanzienlike betrekkingen bij het Hoger Onderwijs helpen verkrijgen, hem als docent ongeschikt achtten voor het bekleden van een professoraat. Door zeer bevoegden is echter zijn werk en zijn gehele persoon hoog geprezen. Een talentvol man, Dr. J.A. dèr Mouw, geleerde, dichter en filosoof, heeft een geheel boek aan hem gewijd¹; in *Taal en Letteren* van 1901 schreef Dr. Schepers, en in het zelfde jaar schreef Prof. van Hamel in *de Gids*, een artikel vol waardering over zijn werk. De hoogleraren Heymans en van der Wyck hebben zich met grote achting over hem uitgelaten. In 't buitenland, vooral in Denemarken, had hij tal van bewonderende vrienden, als beoefenaar van de taal en als 'vriend van de vrede', - de titel van een opstel over hem dat in een Deens blad werd opgenomen. Ook in Nederland hebben geestdriftige leerlingen hun erkentelijkheid voor zijn onderwijs menigmaal geuit.

Onmiddellike waarneming was het leidende beginsel bij Hoogvliet's opvatting van studie. Boekenkennis was onmisbaar, maar ze moest zo spoedig mogelijk vervangen worden door bestudering van het levende woord. Zijn reislust stond in het nauwste verband met zijn liefde voor talen. Hij was er niet mee tevreden dat, gelijk Schuchardt het uitdrukt, het oog polyglot is, maar mond en pen zich bij voorkeur houden aan één taal; voldaan was hij eerst wanneer op 't lezen, spreken en schrijven kon volgen. Er zijn weinig landen in Europa die hij niet heeft

1 *Dr. J.M. Hoogvliet's Opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs* door Dr. J.A. dèr Mouw, Amsterdam, S.L. van Looy, 1900 (128 blz.).

bezocht en steeds bediende hij zich van de landstaal, natuurlijk niet overal met hetzelfde gemak, maar toch zo dat in Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje, Engeland en de Skandinavische landen niet alleen een gesprek, maar ook een openbare voordracht hem weinig moeite kostte. Reeds in 1881, na zijn kandidaatsexamen, bezocht hij Denemarken, voorzien van een aanbevelingsbrief door Cobet aan Madvig gericht en - nog kostbaarder reispenning - in 't bezit van zoveel Deens dat hij reeds in Leiden een uitvoerige korrespondentie met de beroemde geleerde had kunnen voeren. Sinds dien is hij herhaaldelijk in 't Noorden geweest; hij heeft er nog in de laatste jaren gesproken als apostel voor het streven naar vrede onder de volken. Ook Rusland en Griekenland heeft hij door eigen aanschouwing leren kennen. Met zeer bescheiden middelen moest hij die reizen volbrengen, maar hij had weinig behoeften, veel gevoel voor humor en grote belangstelling in het spreken van alle standen der maatschappij; zijn talent trok de aandacht, en de eenvoud van zijn leefwijze bracht hem in nauwe aanraking met het volk. Als student had hij op de vergaderingen van Litteris Sacrum een uitbundig succes, wanneer hij ons van zijn reisavonturen vertelde en ons in proza of poëzie bekend maakte met het land waar hij een deel van zijn vakantie had doorgebracht.

In poëzie deed hij dat bij voorkeur, want de maestria die hem onderscheidde bij 't aanleren van vreemde talen bezat hij ook in 't Nederlands bij 't uitdrukken van zijn gedachten in gebonden vorm. Een van zijn eerste vertalingen, die van een Zweeds gedicht, *De Engel des Doods* door Johan Olof Wallin, legt daarvan een bijzonder welsprekend getuigenis af. Opmerkelijk is het dat hij, die in de wetenschap ten volle een 'nieuwlichter' mocht heten, bij 't beoordelen van litteraire kunst konservatief was als weinigen onder ons. Hij voelde zich aangetrokken door de traditionele dichtertaal waarin de romantiek van een vroeger geslacht zijn gevoelens - wij beweerden zijn rhetorica - uitte, en hij werd bekoord door gedichten die zijn tijdgenoten als te piëtisties of te moraliserend niet meer lazen. Hij was, ondanks zijn logiese kop, die tuk was op helderheid, allerminst een intellectualist; zijn innerlijk leven werd, meen ik, veeleer bepaald door de gevoelens van een godsdienstig gemoed. Duidelijk spreekt dat uit zijn schone en diepzinnige *Réponse au questionnaire du Coenobium* (1914). Dit antwoord op een aantal vragen, hem en anderen gesteld, betreffende godsdienstige overtuigingen gunt ons een diepe blik in zijn geestelijk bestaan. Voor filosofiese vraagstukken die in onmiddellijk verband staan met godsdienst en moraal gevoelde hij altijd grote belangstelling. Ik weet niet of men op deze wijze de tegenstrijdigheid die ik aan gaf kan verklaren, maar zeker is dat zijn gehechtheid aan 't oude hem in dit geval afkerig maakte van het nieuwe, alleen reeds wegens 't revolutionnaire van de vorm.

Van zijn eigen voortbrengselen op letterkundig gebied zijn m.i. verreweg de verdienstelijkste zijn geestige parodieën en satyres. Sommige, en daaronder van de beste, waren te persoonlijk om gedrukt te worden, maar voortreffelijke voorbeelden treft men aan in de *Leidsche Studentenalmanakken* van 1880 en volgende jaren. Vooral in die van 1881 vindt men een paar allergeestigste bijdragen van zijn hand, ingezonden onder de schuilnaam Quintus, later verwisseld voor die van Tapeinorroös. Het interakademiale maandblad *Vrije Arbeid*, dat slechts twee jaar (1881, 1882) kon bestaan, werd mede door hem geredigeerd en ook hier plaatste hij proeven van zijn vertaalkunst en van zijn scherts. Bij menige gelegenheid bleek ook in later jaren, dat hij, ondanks de zorgen van het leven, zijn gevoel voor humor en zijn spottende blik op de menselijke dwaasheid behouden had.

Wie met Hoogvliet en zijn werk slechts oppervlakkig heeft kennis gemaakt, zal misschien na 't lezen van de hier beproefde schets tot het besluit komen dat de zeer biezondere gaven van onze vriend niet de vrucht hebben gedragen die men mocht verwachten, en zelfs is 't mogelijk dat iemand in dat geval zal denken aan de mislukking van een veelbelovend leven. Die mening wil ik met volle overtuiging bestrijden. Er zijn ongetwijfeld even begaafde of zelfs nog hoger begaafde geleerden geweest dan Hoogvliet, die tevens eigenschappen bezaten aan hem ontzegd, maar zou daarom zijn leven niet gegeven hebben wat het geven kon? Reeds als student was zijn invloed op zijn omgeving groot. Voor ieder die enige aanleg had voor kennis van zich zelve, dat is voor bescheidenheid, was 't een onschatbaar voorrecht van nabij te zien wat het verschil is tussen het welmenend, verdienstelijk werken van de gewone leerling en de kracht die een begenadigde natuur kan ontwikkelen. Met hoevelen heeft men niet omgegaan die later een aanzienlike plaats in de maatschappij hebben ingenomen, en van wie men zich toch niet veel meer herinnert dan dat hij in zijn studentenjaren al een 'knappe' of 'een goeie' ofwel 'een brutale vent' was, zonder dat men de indruk heeft iets voor zijn ontwikkeling aan hem te danken te hebben? Van Hoogvliet zullen zijn oudere en zijn jongere vrienden, zijn kollega's aan de Universiteit, zijn lezers en zijn leerlingen, indien zij zijn omgang waard zijn geweest, getuigen dat hij op hun denkwijze een blijvende invloed heeft gehad en zij zullen begrijpen dat het schrijven van dit Levensbericht tevens een getuigenis van dankbaarheid wil zijn.

D.C. HESSELING.

Lijst der voornaamste geschriften.

Bijdragen in de *Almanakken van het Leidsche Studentencorps* voor de jaren 1880-1885, en in het Maandblad *Vrije Arbeid* (1881 en 1882).

Studia Homerica (Diss.), 1885.

De Engel des Doods, uit het Zweedsch van J.O. Wallin, 1886.

Proagoon, eenvoudige handleiding tot de studie der Grieksche taal, 1888.

Minimale Latijnsche vormleer, 1890.

Grammaticale raadselen, met een woord vooraf van Prof. Dr. J. Hartman, 1892.

Kollewijn's Taalbeweging toegelicht en verdedigd, 1893.

Het goed recht der schrijftaalhervormers (De Gids), 1895).

Prospectus en twee hoofdstukken van 'n onuitgegeven universeele spraakleer, 1895.

Het verbum in 't hedendaagsche Fransch, 1897.

Het Attische verbum ontleed, 1898.

De Latijnsche declinatie wetenschappelijk beschreven, 1898.

Het Latijnsche verbum, 1899.

De eerste maanden Fransch volgens normale methode, 1900.

De ziel der volken van het Noorden (Openbare Les), 1903.

Lingua, leer- en handboek van algemeene en Nederlandsche taalkennis, 1903.

De eerste maanden Engelsch, volgens normale methode, 1905.

Is tweemaal twee hetzelfde als vier, of is het iets anders? (De Gids), 1907).

Elements of Dutch (vele uitgaven).

Kantlessen (opstel in *Groot-Nederland* van 1911).

Zedelijke toerekening en determinisme (De Tijdspiegel), 1912).

Die sogenannten Geschlechter in den Indo-Europäischen Sprachen, 1913.

Réponse au questionnaire du 'Coenobium', 1914.

Het 'vraagstuk' van den vrijen wil (afdruk uit *De Tijdspiegel*, z. jaart.).

Gewoon lezen en schrijven volgens de opvatting der geleerden (afdruk, als boven).

Voorts bestaan in handschrift talrijke opstellen, vertalingen enz. Ter perse bevindt zich een leerboek van de Latijnse Taal, nog door de schrijver voltooid.

Levensbericht van Johan Albert Leopold 1846-1922.

Slechts van 1897 af heb ik Joh. A. Leopold persoonlijk gekend. Van dat jaar tot 1912 was hij mijn directeur, terwijl ik leeraar was aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Nijmegen. Over de periode die daar vóór ligt heb ik hem meermalen geestig hooren vertellen, zonder er bij te bedenken, dat wat hij vertelde, me nog eenmaal te pas kon komen bij het schrijven van dit levensbericht. Zijn oude vrienden echter, die nauwkeurig de feiten kenden, sober en trouw ook zijn geestelijk leven hadden kunnen teekenen, zijn allen dood.

Waar ik thans trachten zal een kort overzicht van Leopold's leven te schrijven, moet ik geheel afgaan op de natuurlijk betrouwbare gegevens, mij door zijn weduwe, Mevrouw H. Leopold-Tonkes en door Prof. K. Herman Bouman te Amsterdam verstrekt, aangevuld door den Heer H. Scholte, oud-hoofd eener school te Ulrum.

Johan Albertus Leopold werd te Groningen geboren 20 Mei 1846. Zijn vader Lubbertus Leopold had daar een betrekking aan het stadhuis; zijn moeder heette Marringje Stuart. Toen zijn vader overleed, bleef zijn moeder met twee zoontjes achter, waarvan de elfjarige Joh. A. de oudste was. Dankbaar aanvaardde de moeder het voorstel van een neef, Hermannus Bouman, toen hoofd der school te Beerta en directeur der Normaalschool aldaar, om voor de verdere vorming van den jongen te zorgen bij zich aan huis. Hij werd te Beerta opgeleid tot onderwijzer. Toen hij zijn acte van hulponderwijzer bezat, volgde hij een tijdlang een cursus voor de hoofdacte, die toen aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen verbonden was. In Maart 1868 aanvaardde hij de betrekking van hulponderwijzer te Bedum op een jaarwedde van 350 gld. Daar was het hard werken; dikwijls had hij de geheele school voor zijn rekening. Toch verwierf hij in 1869 de acte van hoofdonderwijzer en de acte Middelbaar Onderwijs voor Nederlandsche taal en letterkunde. In Groningen was hij

een trouw bezoeker geweest van de colleges van Prof. Moltzer en toen hij in Bedum zat, bleef deze hem voorlichten.

Januari 1870 werd Leopold hoofd van een bijzondere school voor meer uitgebreid lager onderwijs, wat men toen noemde 'de Fransche meester', te Steenwijk, de geboorteplaats zijner moeder. In September van het volgend jaar reeds aanvaardde hij de betrekking van leeraar in het Nederlandsch en Duitsch te Amersfoort aan de daar juist opgerichte H.B. School. In Juni '72 verwierf hij ook de daartoe noodige acte M.O. Duitsch. In 1876 werd hij zonder gesolliciteerd te hebben, uitgenoodigd leeraar in Nederlandsch en Duitsch te worden aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen, aan welke uitnoodiging hij gevolg gaf. Tot 1885 heeft Leopold deze betrekking vervuld. In deze periode verloor hij zijn eerste vrouw, Johanna Rijkens, en daar vóór nog hun eenig kindje. Hij is er hertrouwd met Mejuffrouw Hendrika Tonkes. In den tijd van zijn eenzaamheid en droefheid over het verlies van zijn eerste vrouw (zijn moeder en zijn eenige broer, Albert, waren intusschen ook gestorven) vond hij troost en steun bij zijn neef L. Leopold, vakgenoot en later directeur aan de Kweekschool te Groningen. Daar vond hij wat hij noodig had: begrijpen en meelevén, en het gemeenschappelijk studie-terrein bracht de beide neven tot samenwerking. Het levensbericht van zijn neef zuiver en gevoelig gestileerd en van diep psychologisch inzicht, door Joh. A. geschreven, heeft men hier voor eenige jaren aangetroffen. Daar het verlies van zijn eerste vrouw hem nog steeds in een melancholische stemming hield, ging hij, mede op aandrang van zijne familie, als leeraar in Nederlandsch en Duitsch naar de gemeentelijke Kweekschool voor onderwijzers te Amsterdam. Acht jaar later, September '93, aanvaardde hij het directoraat der Rijkskweekschool te Middelburg, om dit vier jaar daarna, in 1897, te verwisselen voor dat aan de Rijkskweekschool te Nijmegen, waar ik in dat zelfde jaar de eerste nieuwe leeraar was, die op zijn advies werd benoemd.

Leopold was een uiterst gevoelig man, ook lichamelijk. Alle teleurstelling en verdriet reageerde terstond op zijn lichamelijke gesteldheid, op zijn gevoelige zenuwen. Hij nam de zaken van het leven niet licht op; onbekommerd genieten en zich weinig aantrekken van al de kleine onaangenaamheden van het leven lag niet in zijn aard.

Hij had een groote belangstelling voor de natuurwetenschap en de medische studie. Voor een leek was hij merkwaardig op de hoogte van de functies van het menschelijk lichaam. Medici hebben zich meermalen verbaasd over zijn combinatievermogen op dit gebied.

Hij hield van alle schoonheid in natuur en kunst, in het bijzonder was hij een hartstochtelijk liefhebber van muziek; in Nijmegen zat hij een tijdlang in het bestuur van Toonkunst. Een zijner goede bekenden schreef over zijn persoonlijkheid:

‘Man van weinig woorden, wist hij juist dubbel te boeien door het weinige dat hij sprak. Want dat weinige getuigde van een fijne opmerkingsgave, van een eigen kijk op de dingen, van helder denken. In gezelschap kon hij een heelen tijd een zeker hooghartig stilzwijgen bewaren, even maar uitkijkende onder de eenigszins zwaar neerhangende oogleden. 't Was, als in 't gesprek ‘the little things that are all the world’ voor sommigen, hoogtij vierden. Maar - plots trof hem een of ander geestig woord, een of andere oorspronkelijke opmerking vond weerklank in hem. Dan begon het te lichten in de oogen, die zich wijd openden; de moede trekken, getuigen van veel lichamelijk lijden, spanden zich - een rake zet volgde, die als een vonk was. Dan moest je het beste geven wat in je was, je voelde je gebracht op een hooger plan door den geboren geestelijken heerscher’.

In 1912 heeft Leopold op 65-jarigen leeftijd zijn ambt neergelegd. Negen jaren heeft hij nog in Nijmegen gewoond. Kort na zijn vertrek naar Groningen is hij aldaar op 23 Januari 1922 overleden.

Hij was een voortreffelijk docent. Hij kwam op in een tijd, waarin het onderwijs bij de besten zich vooral ging richten op de verstandelijke vorming, scherp nauwkeurig waarnemen, door vergelijking en combinatie vaststellen wat wel uit het waargenomene als de meest betrouwbare waarheid te halen is; vrij en zelfstandig logisch leeren denken was het wachtwoord. Dit lijkt mij dan ook wel de hoofdtoon in zijn onderwijs, ofschoon hij ook zijn volle aandacht schonk aan de zedelijke vorming. Door de leerlingen te dwingen tot nauwkeurig opmerken, hen telkens zelf tot conclusies te laten komen en die aan mogelijke andere te toetsen, wist hij de belangstelling levendig te houden. Tal van oud-leerlingen spraken mij met enthousiasme over zijn lessen.

Als directeur te Nijmegen gaf hij onderwijs in de paedagogiek en een enkel uur Nederlandsche letterkunde. De Nijmeegsche kweekschool kreeg door zijn persoonlijkheid een bijzonder cachet; er straalde een zekere geestelijke aristocratie van hem uit, die in de vijftien jaren van zijn directeurschap een bijzonderen luister aan deze inrichting gaf. Het onderwijs was er allerminst op examendressuur ingericht. Daardoor gebeurde het nog wel eens dat een zeer goed leerling, die soms later een prachtige carrière maakte, in of buiten het onderwijs, bij zijn allereerste onderwijzersexamen, waar soms enkel bot aangeleerde schoolmeesterij op de proppen moest komen, werd afgewezen. Ook dit trok Leopold zich soms te veel aan.

Het is mij niet mogelijk een volledig overzicht te geven van al de tijdschriftartikelen, die hij vooral in zijn jonge, krachtige jaren schreef. Aanvankelijk verschenen ze vooral in De Schoolbode en in De Gids voor den Onderwijzer, later in Taal en Letteren, tot welks Redactie hij eenigen tijd behoorde. Bepaald nieuwe wetenschappelijke vondsten gaf hij hier niet. Het was vooral

doceeren buiten zijn school; het waren vaak modellessen, waarbij de klaarheid en eenvoud trof. Met terzijdestelling van alle schoolsche geleerdheid plaatste hij zich met zijn heldere logische redeneerkracht, zijn zuiver esthetisch gevoel, tegenover de onderwerpen, die hij voor den ruimen kring van lezers behandelde, leerde hij hen zelf vinden en waardeeren.

Geestig en scherp was wat hij schreef in het Bijblad van De Schoolbode (1876): de briefwisseling tusschen Sienja (J.A. Leopold) en Speen Jr. (L. Leopold) kritiseerde verschillende gebreken, vooral bij het schooltoezicht. Verschillende stukjes in het klassieke Leesboek voor de Lagere school van L. Leopold zijn door Joh. A. geschreven, o.a. De Lange Namiddag in Mosroosjes.

Wel van wetenschappelijke beteekenis is het werk Van de Schelde tot de Weichsel, dat hij met zijn neef L. Leopold in de jaren 1876-1881 voltooide. De enorme waarde van dialectstudie voor een grondig begrip van den groei der taal in haar vorm en beteekenis kwam in de tweede helft der vorige eeuw steeds meer tot bewustzijn. De beide neven hebben toen in hun omvangrijk werk een rijke collectie proeven uit alle Nederduitsche dialecten bij elkaar gebracht. Thans na een halve eeuw zou men waarschijnlijk zulk een boek anders, naar strengere wetenschappelijke eischen inrichten. Maar voor hun tijd was hun arbeid voortreffelijk, nuttig en noodig. Dat het ook nu nog zijn waarde behoudt, blijkt uit het feit dat Dr. Van Ginneken, in zijn breed opgezet boek over de Nederlandsche taal, van de gegevens der heeren Leopold een goed gebruik wist te maken.

In verband met deze dialectstudies kan ik er misschien het best aan herinneren, dat Leopold in de serie Mannen van beteekenis in 1890 een zeer goed geschreven studie over Klaus Groth uitgaf, die zeer in den smaak viel, ook van Klaus Groth zelve.

Op paedagogisch gebied schreef Leopold een boek over Spencer's opvoeding (1884). Henry Morley zegt over de werken van Herbert Spencer: 'They are the work of a zealous lover of truth, a foe of superstition who would not permit sentiment to rule reason; a cosmic philosophy is for the first time based upon exact science, and in its net are caught all the faculties of man, from his appetites up to his religions, and all the phenomena of nature from the nebula to the philosopher'. Aan zulk een geest is Leopold inderdaad verwant.

En dan gaf hij in 1901 zijn De Lagere School, een voortreffelijke inleiding tot de paedagogie. Ik moet toch door een enkel citaat uit het Voorbericht dit boek eenigzins karakteriseeren: 'De opvoedkunde, die zich voor een groot deel met wijsgeerige vraagstukken bezighoudt, is allermint voor jonge menschen een gemakkelijke studie; ik heb deze onvermijdelijke moeilijkheid niet willen vergrooten door 't gebruik van allerlei geleerde termen, maar veeleer getracht, de meest abstracte zaken in gewone taal

duidelijk te maken. Terminologie is in de wetenschap onmisbaar, doch voor den beginner is zij gevaarlijk; want zij belemmert hem in 't begrijpen, verleidt tot een ijdel vertoon van woorden en dringt voor hem het wezen der zaak op den achtergrond. Als men op examens de candidaten vreemde munten ziet uitstallen, als: perceptie en apperceptie, allerlei soorten van belangstelling en van leertrappen, en men daarvoor gewoon kleingeld vraagt, blijkt al te dikwijls, dat zij maar weinig op zak hebben.' Deze woorden kenmerken heel het streven van den auteur bij al zijn onderwijs.

Hoewel inderdaad naar dit zeer aannemelijk principe gebouwd, heeft het boek geen overweldigend succes gehad. Het was waarschijnlijk te klaar en eenvoudig voor onze schoolmeesters.

Meer succes had Leopold met zijn Deutsche schoolboeken. Zijn Hochdeutsche Sprachschule für Niederländer, Anleitung zum richtigen Gebrauch der deutschen Sprache verscheen in 1885. De laatste druk, dien ik er van ken is de dertiende. Ook van zijn beide deelen Deutsches Lesebuch für Gymnasiën, Höhere Bürgerschulen und Lehrer-seminare verschenen verscheidene drukken. Wat was mij vooral het tweede deel van dit leesboek dierbaar in mijn jonge jaren, niet nog zoo zeer om het Duitsch dat ik er uit leeren kon, dan wel om de rijke wereld van schoonheid en nieuwe ideeën, die mij er in werd geopend. Nog altijd blader ik met genoegen en dankbaarheid in dat oude, trouwe leesboek.

En dan verscheen in 1896 de Nederlandsche Spraakkunst door L. en Joh. A. Leopold, deel I, de leer van den zin. In het Voorbericht verklaren de schrijvers; 'Het plan voor dit boek is reeds ontworpen in den tijd, toen wij nog aan dezelfde kweekschool belast waren met het onderwijs in het Nederlandsch' en 'de meening, dat op het gebied der syntaxis, door de groote taalgeleerden tot nog toe maar zelden betreden, veel traditioneels bestaat, dat noodig herzien dient te worden, gaven ons lust en moed, om het lastige en gevaarlijke werk uit te voeren'.

Het tweede deel, de etymologie, is nooit verschenen. Van het eerste zijn slechts weinige exemplaren verkocht. Het absoluut gebrek aan belangstelling in de onderwijswereld voor dit zeer oorspronkelijke boek is wederom een groote, pijnlijke teleurstelling geweest voor Leopold. Voor mij is het de eenige goede Nederlandsche spraakkunst die ooit verscheen. Frisch, met een helder logisch oordeel, onafhankelijk van alle traditie, plaatsen zich de schrijvers voor de feiten en verhoudingen en bouwen uit de levende taal, die zij ons voorleggen, hun systeem op, leeren inzien en volkomen begrijpen *waarom* men de leer van den zin kan beschouwen, zoo als zij het doen, wijzen op andere inzichten in sommige verschijnselen die eveneens verdedigbaar zijn. Dit is een boek, dat niet geloovig aangenomen moet worden; het dwingt den student tot zelfwerkzaamheid, tot eigen onderzoek.

In de vele jaren dat ik voor een groot deel onder Leopold's directoraat te Nijmegen mede mocht werken aan de vorming van onze aanstaande onderwijzers voor zoover het de Nederlandsche taal en hare letterkunde betrof, heb ik het boek niet op school ingevoerd. Zooals het daar lag was het inderdaad te moeilijk en te veel omvattend voor aspirant-onderwijzers, waar het dan trouwens ook niet voor bestemd was. Het was bestemd voor den onderwijzer, die aan ernstige, grondige taalstudie wilde doen. Doch het is de schrijvers misschien niet altijd gelukt het nieuwe dat zij leerden doorgronden, in een volkomen klaren en pakkenden vorm voor gewone onderwijzers uit te drukken. Bij ons voorbereidend onderwijs aan leerlingen tot achttien-twintig jaar moet naar mijne meening heelemaal geen boek gebruikt worden, zelfs niet het allerbeste. De leerlingen moeten het zelf maken onder leiding van den leeraar.

Van de inzichten der schrijvers van bovengenoemde syntaxis heb ik dankbaar gebruik gemaakt; deze hebben de richting van mijn grammatica-onderwijs bepaald. En het is mij een aangename herinnering, dat langs dezen weg toch Leopold's Grammatica leeft in een paar honderd Nederlandsche onderwijzers. Dat mijne leerlingen bij hun eerste onderwijzersexamen wel eens 'reden' bij sommige deskundigen, die wat ze van hen hoorden niet altijd in overeenstemming konden brengen met wat ze zelf uit hun boekjes geleerd hadden, spreekt van zelf.

J. PRINSEN J. LZ.

Levensbericht van Jhr. Mr. W.G. Feith.

Volgaarne heb ik de opdracht aanvaard van het Bestuur onzer Maatschappij, om den ons onlangs ontvallen vriend te herdenken in hare annalen; des te liever nu iederen dag opnieuw dit smartelijk gemis voor zijne zoo talrijke vrienden, ons allen inprent, wat wij in hem verloren hebben.

Daar ik Feith echter slechts de laatste vijf jaren van zijn nuttig leven heb mogen kennen, besef ik maar al te goed, dat die taak niet licht is; vooral, waar het eene persoonlijkheid geldt, die op allerlei gebied, zulk eene uitgebreide kennis bezat, doch voor wien het einde te vroeg is gekomen, om ons iets in verhouding tot hetgeen hij wist en verzameld had, in druk na te laten. Zeer kort na zijn overlijden heeft Mr. Valck Lucassen zijne verdiensten als genealoog herdacht in de Maartaflevering van het Maandblad van 'de Nederlandsche Leeuw'. Vergis ik mij niet, dan zal binnenkort ook van de meestbevoegde zijde een overzicht van Feith's ambtswerk het licht zien. Ik dien mij dus te beperken tot eenige meer algemeene opmerkingen, die ik in dit geval deels moet doen steunen op hetgeen mij door familieleden en tijdgenooten werd medegedeeld, al ben ik gelukkig, vooral in de laatste jaren, in staat gesteld uit persoonlijke ervaring te mogen spreken.

Wolter Gocko Feith is 17 Dec. 1887 te Groningen geboren en ontving deze voornamen ter herinnering aan zijn grootvader van moederszijde Jhr. Mr. Wolter Gockinga. Het adellijk praedicaat verkreeg hij pas bij de verheffing zijns vaders in 1905. Die vader, de helaas ook zoo vroeg ontslapen rijksarchivaris in Groningen, Jhr. Mr. J.A. Feith, had het voorrecht in zijn oudsten zoon dezelfde aanleg en liefde tot de kennis van hun gewest te mogen aantreffen, die zijn deel was en die in dit geval met recht erfelijk genoemd mocht worden. J.A. Feith's vader toch, Mr. Hendrik Octavius, was meer dan 50 jaar aan Groningen's archief

verbonden, waarvan het grootste gedeelte als provinciaal archivaris, terwijl ook diens gelijknamige vader, gedurende de laatste zestien jaren zijns levens, hetzelfde ambt had bekleed.

Wolter Feith, heeft mij niet lang geleden verteld, hoe hij zelf in aard en aanleg veel op zijn grootvader geleek; deze was een man van studie in den waren zin des woords, die tal van publicaties op geschiedkundig en archivalisch gebied gedurende zijn lang leven het licht deed zien en bovendien eene uitvoerige genealogie van zijn geslacht bewerkte. Zijn vader daarentegen, geleek meer op diens grootvader, bezat in hooge mate de gave des woords en was, gelijk deze laatste, een gewild spreker en feestredenaar. Daar ik het genoeg gesmaakt had ook zijn vader gekend te hebben, van de vergaderingen der Vereeniging van Archivarissen, kon ik het geschetste verschil wel begrijpen.

Op normale wijze heeft de jongste telg van het geslacht van archivarissen in zijn geliefde vaderstad Groningen de lagere school en eenige klassen van het gymnasium met gunstig gevolg bezocht; de laatste jaren gymnasiaal onderwijs ontving hij in het bekende instituut, de Brinio school te Hilversum en legde toen het staatsexamen af, zoodat hij in 1907 als jur. stud. kon worden ingeschreven. Inmiddels was hij de flinke, sterke man geworden, die door breeden bouw en aanzienlijke lengte zijne afkomst uit zoovele Groninger geslachten niet verloochende. Reeds als gymnasiast had hij zijn vader vaak vergezeld op reis, vooral naar Duitschland, waar de talrijke burchten en kasteelen zijne bijzondere belangstelling hadden getrokken. Uit dien tijd stamt het begin der prachtige verzameling van afbeeldingen op dit gebied uit alle landen van Europa, die tot het einde toe steeds met zorg werd bewaard en zoo verre mogelijk, nog aangevuld. Feith's kennis van die oude slotgebouwen was zoo groot, dat men hem afbeeldingen van kasteelen, zelfs zeer middelmatig uitgevoerd, kon voorleggen met bedekten naam en slag op slag zoude hij u het juiste slot noemen, onverschillig of het in Finland, of in Lombardije, in Bulgarije of in Frankrijk lag. Natuurlijk was hij dan ook lid van de bekende Duitsche vereeniging voor 'Burgenkunde'. Nog voordat hij ingeschreven werd ter Groninger academie, bracht hij geruimen tijd te Dyon door; het verblijf aldaar kwam zijne algemeene ontwikkeling zeer te stade. Als student en ook in de laatste jaren na den oorlog, zoodra het reizen maar weder eenigszins mogelijk werd, heeft hij zijne buitenlandsche uitstapjes, vaak naar congressen, waarvoor hij een uitstekend vertegenwoordiger was, hervat.

Door zijne aangename, openhartige en steeds bescheidene omgangsvormen wist Feith zich als student reeds wel bemind te maken en wij vinden hem gedurende zijne academie-jaren een senaatszetel als ab-actis van 'Vindicat' waardig gekeurd in 1910. Groot was dan ook zijne belangstelling in alles, wat het Corps

betrof en hij heeft daarin allerlei functies vervuld met dezelfde toewijding, die hem later in andere betrekkingen heeft gekenmerkt; zoo was ook de laatste maskerade, more majorum in Nederland gevierd, de Groningsche, die slechts luttele weken voor het uitbarsten van den oorlog plaats vond en waarbij zijn vriend N. van Hasselt de hoofdpersoon was, grootendeels door hem bedacht en op touw gezet.

Anderhalf jaar tevoren was zijn vader overleden; diens levenswerk, het schitterende museum aan den Praediniussingel was nauwelijks voltooid en de laatste jaren had de ijverige stichter door zijne ziekte niet met volle kracht kunnen werken aan de ordening, doch zijn zoon nam een groot deel van die taak op zich, waarbij de prae-en proto-historische vondstenafdeeling, benevens de numismatische, zijne voorliefde hadden. Deze laatste is, hoewel hij zoolang reeds buiten Groningen leefde en werkte, steeds aan zijn toezicht verbleven. Voor zijne rechtsstudie was dit alles natuurlijk niet bevorderlijk; evenmin, dat hij thuis telkens genoopt werd met raad en daad zijns vaders plaats in te nemen, terwijl hij evenals deze, de vraagbaak werd voor ieder, die inlichtingen verlangde omtrent het verleden van die landstreek en dat niet alleen; ook op een gebied, waar men niet licht vermoeden zoude, hem aan te treffen, n.l. het groote internationale congres der physiologen, in 1914 te Groningen bijeengekomen, vinden wij Feith wederom als organisator. Daarbij kwam toen nog ten slotte de mobilisatie ook op hem beslag leggen. Gaarne had men in het leger gezien, dat hij zich voor den officiersrang bekwaamd had, doch hij begreep, dat dit nog meer tijd zou kosten en het afstudeeren nog langer zou uitstellen. Hoewel Feith het dan ook niet verder, dan tot korporaal bracht bekleedde hij gedurende zijnen dienstdienst in Amsterdam een vertrouwenspost van belang, als archivaris van het militair bureau, waar hij met veel genoegen en geheel zelfstandig werkzaam was. Zijn vrije tijd werd hoofdzakelijk in het Rijksmuseum doorgebracht. Zoodra hij van het dienstverband ontslagen was, haastte hij zich om zijnen meesterstitel te verkrijgen, daar de rechtswetenschap toch geene blijvende bekoring voor hem had. De titel werd hem op Stellingen 16 Maart 1918 verleend. Intusschen had hij steeds met bijzonderen ijver twee betrekkingen in Groningen waargenomen, nl. die van lid van het Dag. Bestuur van het hem zoo welbekende museum en lid van de Prov. Archaeologische Commissie; van deze laatste vanaf de oprichting.

Toen ontwaakte bij hem de ijver, om de plaats zijner vaderen te erlangen. Terstond na zijne promotie vestigde hij zich in den Haag, om zich bij het Alg. Rijksarchief te bekwamen en tevens de nieuw ingestelde archiefschool te doorloopen. Het mag geen wonder heeten, dat een leerling met dergelijke antecedenten en praedispositie weldra den rang van chartermeester wist te behalen. Intusschen had de beoefening der numismatiek hem

van zelf tot de beoefening der heraldiek gebracht, waarmede de genealogie zoo nauw verbonden is. Reeds kort na zijne vestiging van den Haag zag hij de groote waarde der laatstgenoemde wetenschap in en sloot hij zich aan bij ons Genootschap 'de Nederlandsche Leeuw', waarin hij nog datzelfde jaar als archivaris van het bestuur benoemd werd. In ons Maandblad van dat jaar toonde hij niet alleen zijne belangstelling, doch ook zijne kennis in de rubriek van 'vragen en antwoorden'. Twee jaar daarna (1921), werd hem, bij aftreden van den langjarigen bibliothecaris, baron Snouckaert, omnium consensu, diens ambt toevertrouwd. Toen was Feith in zijn element en wat hij geheel belangeloos voor het genootschap en voor alle vragers om inlichtingen heeft gedaan, grenst aan het ongelooflijke. Ondanks de beperkte middelen van de kas, wist hij de bibliotheek, dikwijls door voorspraak, waarop geene weigering mogelijk bleek, te verrijken en wat heeft hij niet van zijne vrije uren geofferd, om hetgeen reeds aanwezig was, te ordenen op eene wijze, dat iedere zoeker wel iets vindt, of ten minste aanwijzingen, waarop hij verder bouwen kan. Maar genoeg hierover; mr. Valck Lucassen heeft, zooals reeds gezegd, dit belangrijk deel zijner werkzaamheden alle recht doen wedervaren. Ook zijne benoeming tot lid onzer Maatschappij viel in 1921; dat hij benoemd werd, ondanks het gering getal zijner geschriften, pleit voor de bekendheid van zijne voortreffelijke gaven bij de leden, die hem hunne stem waardig keurden.

In dienzelfden tijd begon hij met de beschrijving der zoo uiterst merkwaardige archieven van het Huis Bergh, die daartoe ten Alg. Rijksarchieven waren gedeponereerd. Hij wist ook den eigenaar zelf steeds meer belang te doen stellen in de ontdekkingen, die telkens bij de bewerking zijne vreugde mochten uitmaken. Ik weet zeker, dat ik spreek in den geest van Wolter Feith, wanneer ik zeg, dat hij zeer gelukkige jaren in den Haag heeft doorgebracht. Buiten de bevrediging, die zulk aangenaam ambtswerk hem schonk, vond hij eene vriendelijke ontvangst in de ruime kringen van familie en bekenden, waar hij een gaarne geziene gast was. In de wintermaanden vond hij nog tijd zich met veel animo te wijden aan sport, zooals schaatsenrijden, hockey en bandy.

Toen dan ook een half jaar geleden de reorganisatieplannen voor het archiefwezen bekend werden, wisten wij allen, dat hoe eervol zijne overplaatsing naar het Rijksarchief te Arnhem zoude zijn, het hem zeer veel zoude kosten den Haag te verlaten, de stad, waar hij zooveel belang in stelde; getuige zijn lidmaatschap der besturen van 'die Haghe' en de Oranje Nassau-tentoonstelling van 1923. En wij hadden hoop, dat er nog een weg gevonden zoude worden, om hem althans eenigen tijd bij ons te houden voor de beschrijving en voltooiing der archieven van Bergh; niet op de laatste plaats voor de Nederl. Leeuw, als onzen voortreffelijken, onvervangbaren bibliothecaris, wiens taak nog lang niet gereed was, naar de hooge plannen, die hij koesterde. Voor hemzelf

was die verplaatsing iets noodzakelijks, dat hij begreep en aan vaard heeft als den weg tot het ambt zijner vaderen, dat hem op den duur niet onthouden kon blijven en waarvoor hij geschikt was als geen ander. Hij paste zoo goed in de gelederen van het verjongde corps onzer Rijksarchivarissen, menschen, die gelukkig even grooten studiezin en bekwaamheid der oudere garde eigen, weten te paren aan een aangenaam en welwillend optreden. Het laatste jaar zijns levens bracht hem reeds een voorproefje van het werk op het voorvaderlijke arbeidsveld. Tengevolge van een langdurig verlof, verleend aan den Rijksarchivaris in Groningen gedurende de zomermaanden van 1923, werd hij met de waarneming dier betrekking belast. Hij had reeds in 1921 een 40-tal zijner medeleden van 'de Leeuw' het voorrecht geschonken, onder zijne beproefde leiding eene bijzonder boeiende excursie van twee dagen in Stad en Ommelanden te maken en de deelnemers voorzien van eenen beknopten gids van zijne hand bij dezen tocht, die voor de meesten eene openbaring was van het veel te weinig bekende gewest. Ook schrijver dezer regelen, hoewel prat gaande op zijne uitgebreide kennis van ons vaderland, had tot zijne schande nooit deze provincie bezocht, hoewel hij bekend was met de geschiedenis dier streek door de famieliegeschiedenis van eenige oud-Ommelandsche geslachten, die hij voor het Adelsboek had bewerkt. Door het zien van het tooneel, waarop zich zoovele welbekende gebeurtenissen hadden afgespeeld, was de belangstelling in die families, die met hun geboortegrond het gebrek aan belangstelling in het overig Nederland deelden, zoozeer bij hem vermeerderd, dat menig reisje naar Groningen het te lang verzuimde kwam vergoeden. Zoo mocht ik dan ook in Augustus 1923 Feith in het ambt zijner vaderen aantreffen. Hoewel hij helaas overdag door het werk gebonden, mij niet vergezellen kon op mijne tochten in de provincie, 's avonds werd de schade ingehaald en die week van ons samenzijn in zijn geliefde vaderstad blijft voor mij onvergetelijk. Toen heb ik duidelijk ondervonden, hoezeer hij het waardeerde, dat een niet-Groninger zooveel werk maakte van de geschiedenis van Stad en Lande en herhaalde malen mocht ik mij verheugen in zijne nooit te vergeefs ingeroepene medewerking op een gebied, waar hij zelf ook zoo geheel en al thuis was. Door mijn medelidmaatschap van het bestuur van 'de Leeuw' sinds 1922, zagen wij elkander geregeld eenige malen per maand en zoo bleef het contact behouden, totdat ook ik einde Februari werd opgeschrikt door het bericht van Feith's ernstige ziekte. Nog den 7^{den} van die maand had hij deel genomen aan de herdenkingsplechtigheid op den 100sten sterfdag van zijn betovergrootvader, den dichter Rhijnvis Feith te Zwolle, daarna had hij het nog zeer druk bij de regeling van de feestelijkheden voor den 25-jarigen Oudheidkundigen Bond, die hem na aan het hart lag en waarvan hij de vergaderingen en excursies steeds placht bij te wonen. De dagen

der feestviering heeft hij nog juist beleefd, maar zijn toestand gedoogde niet, dat hij van het beloop kennis nam.

Op 2 Maart 1923 is onze brave trouwe vriend, nauwelijks 36 jaar oud, van ons genomen en den 6^{den} te ruste gelegd in zijn geliefd Groningen. Hoe diep de verslagenheid onder zijne talrijke vrienden was, is gebleken bij zijne uitvaart uit de residentie en bij zijne begrafenis. Ik weet te spreken namens velen, wanneer ik zeg en herhaal, dat iederen dag onze gedachten naar hem toegaan. Moge zijne sympathieke verschijning nog lange jaren voor ons geestesoog blijven bestaan en ons aansporen om naar de mate onzer krachten de taak te helpen vervullen, die maar al te vroeg aan zijne werkzame handen ontviel. Op die wijze zullen wij het best en het meest in zijn geest zijne nagedachtenis de eere en dankbaarheid bewijzen, die hem zoo ruimschoots toekomt, ook al kunnen wij dat groote gemis nooit goed maken voor zijne diepbeproefde moeder, wier steun en trots hij was en evenmin voor de hoogere belangen, waarin hij niet te vervangen is, van Stad en Lande, van *zijn* Groningen.

20 Mei 1924.

W.J.J.C. BIJLEVELD.

Lijst der geschriften van Jhr. Mr. W.G. Feith.

Hoewel Feith zeer veel wist en door den aard zijner werkzaamheden doorlopend allerlei merkwaardigs ontdekte, waarvan hij steeds aanteekening hield, kostte het hem eenige moeite de bijeengegaarde gegevens, tot een artikel te verwerken.

Deze sprout voort uit eene zekere mate van besluiteloosheid, doch veel meer nog, uit overgrootte bescheidenheid, die hem deed denken, dat men geen belang zoude stellen in zijne pennevruchten. Eerst in den allerlaatsten tijd toonde hij, ook blijkende uit de navolgende lijst, deze bezwaren eenigszins overwonnen te hebben. Intusschen valt allermeeft daaruit te verklaren, dat de lijst zijner geschriften hoofdzakelijk tot de vermelding van eenige kortere tijdschriftartikelen beperkt blijft.

Muntvondst in Steenwijk. (Jaarb. voor Penningk. 1918 bl. 73).

Muntvondst in Zandvoort (Dr.). (Jaarb. voor Penningk. 1919 bl. 132).

De kloosters e.a. stichtingen in 's Gravenzande en de index in: De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland door mej. Dr. J.M. Sernee, na haar overlijden voortgezet door mej. Dr. S.W.A. Drossaers en Jhr. Mr. W.G. Feith. (ambtswerk 1920).

Beoordeeling van:

1. Catalogus van de hist.-topogr. bibliotheek door Dr. W. Moll.

2. Catalogus van het archief der Heeren van Montfoort door Mr. R. Fruin en Mr. A. le Cosquino de Bussy.

3. Kerspelkaart van Groningen door Mr. J.G.C. Joosting. (Nederl. Archievenblad 1920/22).

Lijst van pastoors en kapelaans te 's Gravenzande 1301-1574 en van Memoriepriesters in de Haagsche St. Jacobskerk 1560-1564. (Bijdragen Bisdom Haarlem. 40e dl.).

Het Groningsche paard in de Middeleeuwen. (Maandblad 'Groningen' Sept. 1921).

Het Gemeentewapen van Noorddijk. (Maandblad Gen. Her. Gen. de Ned. Leeuw) 1920, bl. 281.

Iets over naam- en wapenwijziging in de Middeleeuwen (alsvoren 1921 bl. 83).

De eerste Nassau's in Nederland. (alsvoren bl. 222).

Zusters van het Agnietenklooster te Harderwijk. (alsvoren bl. 283).

Het Gulden Vlies in de Ommelanden. (alsvoren 1922 bl. 106).

De 32 kwartieren van het echtpaar van Borck-Alberda (alsvoren 1923 bl. 188).

Boekaankondiging: Inventaris der Huisarchieven op Oolde (alsvoren 1923 bl. 235).

De heeren van de heerschappij Wisch uit de Edele Heeren van dien naam, posthuum met medewerking van Kol. J.D. Wagner (alsvoren 1924 bl. 71).

Wapenboek der Friesch-Groningsche Studentenvereniging aan de Utrechtsche Hoogeschool, 1648-1656; posthuum (alsvoren bl. 98).

Wapens der heerlijkheden van het Huis van Oranje Nassau in het Prinsenhof te Delft; posthuum (alsvoren bl. 176).

Levensbericht van G.M. Kam.

Het was in een der zittingen van de Kon. Akademie van Wetenschappen in 1905, dat wijlen Prof. Holwerda sprak over de studie der Ned. Oudheden en de verzameling Kam, daarmede voor het eerst attent makend op de aanzienlijke collectie Rom. Oudheden, die te Nijmegen door den heer G.M. Kam verzameld waren. Als een homo novus kwam toen Gerard Marius Kam op het terrein der wetenschap, een homo novus van 67 jaar! Wie en wat was hij? Zoo vroeg men mij nog 17 jaar later, toen zijn nieuw museum door Dr. de Visser, als Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd ingewijd. Een zonderlinge vraag naar den man, toen het middelpunt aller belangstelling. Typeerend echter voor hem. Iemand, die in stilte verzameld had, opging in zijn oudheden, ze verzameld had om hen zelf, ze toegankelijk stelde voor ieder, die ze wilde zien en bestudeeren, doch geen reclame maakte noch voor hen, noch voor zijn persoon. Zoo was het slechts een kleine kring, die hem en zijn collectie kende, ja, was hij tot op de opening van zijn museum vrij wel gebleven een ignotus voor het groote publiek. Wie en wat was hij? Zoon van een predikant te Oud-Alblas, waar hij in 1838 geboren werd. Van zijn vader, behoorend tot het oude geslacht van theologen, die veelal classici waren tegelijk, leerde hij Latijn, doch voor de Hoogeschool werd hij niet bestemd. Hij kwam in aanraking met de heeren Smith te Slikkerveer, waar hij zou gaan leeren het vak van den scheepsbouw. Het was de tijd, dat de stalen schepen in opkomst waren, en de jonge Kam zag zijn toekomst in het leveren van ijzer en staal. Hij verliet den eigenlijken scheepsbouw, en werd de stichter van den ijzer- en staalhandel Gebr. Kam, die tot grooten bloei kwam en thans nog te Rotterdam gevestigd is. Delftshaven werd zijn woonplaats, toen nog een afzonderlijke gemeente. Dat het later met Rotterdam werd vereenigd, was vooral zijn werk, dat hij dan ook bekroond zag met een lidmaatschap van den Rotterdamschen Raad. Daarmee trad hij voor een tijd in het openbare leven en beijverde zich

zeer voor de uitbreiding van Rotterdam's havencomplex en wat aan stadsaanleg daarmee verband hield. Zijn plannen, die hij zelf in teekening placht te brengen, kwamen niet alle tot uitvoering. Niettemin bleef hij een gewaardeerd lid van den Raad, doch moest door ziekte zijner vrouw de Maasstad verlaten. Gelijktijdig trok hij zich uit zijn zaken terug, en vestigde zich te Nijmegen.

Met moeite had hij afscheid genomen van het volle zakenleven, noode als rustend burger zich voegend in het toen landelijke Nijmegen. Daarvoor was zijn geest nog te rusteloos, al had hij de zestig bereikt. Doch spoedig zou hij een nieuw arbeidsveld vinden, dat het toeval hem bracht. Het was op zekeren dag in 1898, dat hem een paar Romeinsche urnen werden aangeboden, gevonden op een terrein tegenover zijn villa. Hij kocht ze, en kocht meer, want de bodem te Nijmegen was die van het oude Noviomagum, waar zoovele schatten verborgen lagen van Romeinsche cultuur. De eene vondst na de ander werd hem gebracht, want al spoedig wisten de vindsters het, dat aan den Bergendalschen weg een liefhebber van oudheden woonde, die hun moeite rijkelijk beloonde. Ook zelf ging hij op onderzoek uit. Hij kocht of huurde land, uitsluitend om te graven. Het werd haast een bedrijf, zijn leven werd gevuld met ongekende zaken, waaraan hij nooit had gedacht. Een nieuwe wereld openbaarde zich voor hem, waarin verder door te dringen, zijn geheele persoon in beslag nam. De oudheid in haar velerlei uitingen kreeg geheel zijn hart. Hij zag in die kleine zaken, die hem dagelijks in handen kwamen, het volle leven van een menschengeslacht, waarin hij sterk voelde de geschiedenis van het zijne. 'Wat zou toch wel de reden zijn' - zoo sprak hij bij de opening van zijn museum - 'dat vele menschen zoo zeer op antieke voorwerpen gesteld zijn, dat zij zich met zooveel ambitie er van meester maken, en als een lust der oogen bewaren en verplegen? Misschien is het deze wel, dat zij daarin de geschiedenis van den beschouwer terug vinden, de geschiedenis der menschen, die hunne kunst tot uiting brachten, die ons nalieten, wat ons oog en smaak bekoort. Dat wij met hen nog leven in het milieu, waarin zij hun kunstwerken schiepen, dat wij ons daarin kunnen verplaatsen, dat wij in dat volle menschenleven van vervlogen eeuwen nog weer kunnen medeleven, dit is interessant'. Inderdaad, zoo spraken zijn oudheden tot hem, beluisterde hij ze, en leefde met hen in de jeugd van zijn enthousiasme, de man, die het volle leven reeds lang achter zich had, zonder het zelf maar een oogenblik te gevoelen. Na zijn zestigste jaar ging hij voor hen weer aan het Latijn, om de teksten zijner Romeinen zelf te kunnen verstaan, en 10 jaar later, bij Romano Guarnieri, begon hij te leeren Italiaansch, meer dan 70 jaar oud! Naar Italië, naar Rome en Pompeji wilde hij gaan, om met eigen oogen te aanschouwen het uitgangspunt van die cultuur, waarvan zijn museum vol was. Hij bezocht er al

die plaatsen, die hem zijn fantasie reeds lang had uitgebeeld, de musea met hun duizenden schatten, waarnaar hij steeds had verlangd. Bundels photo's bracht hij er van mee, ter illustratie zijner eigen verzameling, een belangrijk photomateriaal, dat thans in zijn museum aanwezig is.

Behalve Italië, bezocht hij meermalen de Zwitsersche musea en die langs den Rijn, de musea van de eigenlijke Provinciaal-Romeinsche kunst, waar hij het feitelijke vergelijkingsmateriaal vond voor zijn eigen collectie. Opmerkelijk is - wat mij althans trof - dat in die musea zoo dikwijls vermeld staat: geschenk van den heer Kam te Nijmegen. Angstvallig hangen aan zijn bezit, deed hij niet. Kon hij uit zijn tallooze exemplaren iemand met een enkel genoeg doen, hij deed het gaarne, en zoo mocht menig buitenlandsch museumdirecteur op iets van hem rekenen. Want geen museum bezocht hij, zonder ook te bezoeken het hoofd. Hij leerde graag groote mannen kennen, voor wier wetenschap en kennis hij groot ontzag had, zelf voelend, hoe hij als leek veel te kort schoot. Met kennis verrijkt, kwam hij in zijn Nijmegen terug, en bezag in zijn museum veel met een ander oog, verstond het des te beter, om het zooveel te meer 'als een lust der oogen te bewaren'. De connecties op zijn reizen gesloten, zette hij gaarne voort, en zag zoo menig buitenlander bij zich te gast voor korter of langer tijd. In zijn vreemdelingenboek staat de handteekening van vele bekende personen. Mestwerdt, als oudste, Schumacher, Dragendorff, Loeschke, Steiner, Frölich in Vindonissa, waren lange jaren door hartelijke vriendschap met hem verbonden, waarvan getuigen zijn hun brieven van vereering, bij zijn dood aan zijn weduwe geschreven.

In het buitenland bekend om zijn collectie, bekend ook om zijn persoon, was hij het ook in eigen laad. Langen tijd bleef hij als verzamelaar onbekend, tot Prof. Holwerda hem ontdekte en naar voren bracht in de reeds genoemde verhandeling der Kon. Akademie. Overtuigd van de waarde zijner verzameling en haar behoud voor ons land, wist hij hem er toe te brengen, zijn collectie te schenken aan het Rijk, om te aanvaarden na zijn dood. In 1906 daarvoor onderscheiden met de benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, werd de heer Kam allengs in den lande meer bekend, waartoe ook bijdroeg de belangstelling uit het buitenland, toen in 1908 duitsche archaeologen, op excursie naar ons land, zijn verzameling kwamen bezoeken. Intusschen hadden meerdere vereenigingen hem als lid gevraagd, en volgden andere. Liefhebber vooral van munten, was hij reeds in 1904 lid van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde, waarvan hij later eereid werd, evenals van Gelre en het Arnheemsch Genootschap voor Oudheidkunde. Lid was hij van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van den Ned. Oudheidkundigen Bond, het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Genootschap der Wetenschappen te Mid-

delburg, en in het buitenland van het Duitsch Archaeologisch Instituut. De meeste dezer lidmaatschappen waren voor hem geen formaliteit, doch geregeld bezocht hij de vergaderingen. Nog in 1922, 84 jaar oud, maakte hij de 3-daagsche vergadering mee van den Oudheidkundigen Bond te Sneek, onvermoeid en vol belangstelling voor al, wat te bezichtigen viel in Sneek, Workum, Bolsward en Hindeloopen. Helder van geest, tot het laatst van zijn leven, bleef hij zich interesseeren voor veel en velerlei. Hij was te universeel van aanleg, om zich binnen bepaalde grenzen op te sluiten. Ook zijn vroeger verkeer in het rijk der technische wetenschappen, deed hem te Nijmegen geregeld de voordrachten volgen van het Natuurkundig Genootschap. Bekend is, hoe hij op hoogen leeftijd ze nog bijwoonde, en, lijdend aan doofheid, op de eerste rijen zat om het voorgedragene met aandacht te kunnen volgen. Het spreekt van zelf, dat te Nijmegen hij ook vele jaren lid was van de Commissie, die het Gemeentemuseum beheerde. In velerlei opzicht heeft hij zich daarin verdienstelijk gemaakt, om eindelijk plaats te ruimen, toen zijn eigen nieuw museum hem geheel in beslag nam.

Met zijn plannen voor een eigen museumgebouw gingen jaren voorbij. Oorspronkelijk voor Leiden bestemd, zag hij om verschillende redenen er van af, zijn verzameling daarheen te laten gaan. Plannen met het gemeentebestuur van Nijmegen voor het stichten van een nieuw museum, waar zoowel de gemeentelijke verzamelingen, als de zijne zouden worden ondergebracht, werden niet verwezenlijkt, waarom hij, eenmaal zijn zinnen op Nijmegen gezet, besloot zelf een museum te bouwen, om dat te schenken aan het Rijk. Zijn vorstelijk aanbod werd aanvaard, in weerwil dat Leiden zijn verzameling gaarne voor zich behouden had. De bouw werd inmiddels vertraagd door den wereldoorlog, en het was eerst in 1922, dat zijn museum kon worden ingewijd. Een groote schare was er den 17^{den} Mei voor naar Nijmegen gekomen, om er bij tegenwoordig te zijn, dat het nieuwe Rijksmuseum G.M. Kam door den minister persoonlijk zou worden ingewijd. Voor zijn verdiensten begiftigd met het Commandeurskruis van de orde van Oranje-Nassau, gehuldigd in hartelijke toespraken, zijn beeltenis voor zijn museum aangeboden door het Gemeentebestuur van Nijmegen, zijn naam gehecht aan de straat, waaraan zijn museum lag - dat alles maakte de opening van zijn museum tot een dag van glorie, waarop hem de kroon op zijn werk werd gezet, dat hij àl om niet had gedaan. Slechts kort zou die kroon hij maar dragen. Het jaar was nog niet ten einde, toen hij werd weggenomen uit het leven, dat hij met volle teugen genoten had, in blijden arbeid, eerst als man der praktijk, later als vrijwilliger der wetenschap.

Een vrijwilliger der wetenschap. Zoo betitelde hem prof. Holwerda, toen hij de waarde zijner verzameling beschreef. Heeft hij inderdaad met zijn verzameling de wetenschap gediend?

Zeker, zoo Kam een geschoold archeoloog was geweest, en als zoodanig had gegraven, ware het de geschiedenis van het oude Noviomagum des te meer ten goede gekomen, en de archeologie in het bijzonder. Doch daarmee wordt de waarde zijner verzameling allerminst verkleind. Zij blijft zonder meer een monumentum van een vroegere beschaving in al haar kunstuitingen van het dagelijksche leven, die onherroepelijk zouden te loor zijn gegaan, zoo Kam met al zijn enthousiasme het niet verzameld had. Trouwens, hebben de oude bestanddeelen van alle musea, verzameld naar vroegere begrippen, ook niet hun waarde behouden? De jongere zuster der nieuwe graaftechniek verheft zich wel eens te veel boven haar oudere zuster van het louter verzamelen. Wat zou zij, vaak met een gebroken schervenmateriaal, zijn zonder de gave stukken, die de oudere voor haar heeft bewaard? Hoe heeft meermalen Loeschcke niet in zijn *Keramik von Haltern* de vondsten gereconstrueerd uit wat Kam's verzameling bood. Reeds dáárom heeft zijn verzameling haar bijzondere waarde, dat zij een rijkdom van vormenmateriaal biedt, in ongekende mate. Doch er is meer. Voor dat het jongere bodemonderzoek in ons land werd toegepast, had Kam het belang der vindplaatsen begrepen. Daarvan hield hij nauwkeurig aantekening, en dientengevolge weten wij, wat tot het een en het andere grafveld behoort. In stede van losse vondsten, kunnen wij ze plaatsen in een zeker verband, wat hun wetenschappelijke waarde verhoogt. Immers in hun veelheid zijn zij zodoende een rijk vergelijkingsmateriaal om te staven, wat elders als tesamenhoorend werd aangenomen of vermoed, anderzijds om ongekende vormen hun tijd en plaats te wijzen. Zoo heeft de verzameling Kam ook in dit opzicht haar eigen waarde. Inderdaad als vrijwilliger heeft hij met haar de wetenschap gediend!

M.A. EVELEIN.

Bibliographie.

Van de hand van den heer K a m verschenen:

Eenige beschouwingen over het voorstel tot vereeniging van Delftshaven met Rotterdam. - Rotterdam, Kramers & Zn. 1884.

Nadere beschouwingen naar aanleiding van het voorstel tot vereeniging van Delftshaven met Rotterdam. Uitgeg. als boven, 1885.

Antieke helmen in het museum Kam. Bull. v/d. Ned. Oudheidk. Bond, 1915, p. 258 e.v.

Over hem en zijn verzameling schreven:

A.E.J. H o l w e r d a , De studie der Nederlandsche Oudheden en de verzameling Kam. Versl. en med. der Kon. Ak. v. Wetenschappen, afd. L. 4de R. VII (1905), p. 345 e.v.

A.W. B y v a n c k , Nijmegen in den Romeinschen Tijd. Bull. v/d. Ned. Oudheidk. Bond, 1918, p 76 e.v., en 101 e.v.

Idem, Romeinsche Kunst in het museum G.M. Kam te Nijmegen. Oude Kunst, 1920, nr. 5, 7, 9.

M.A. E v e l e i n , In memoriam G.M. Kam. Oudheidkundig Jaarboek, 1923, afl. 1-2, p. 37 e.v. en Jaarboek v/h. Kon. Ned. Genootschap v. Munt- en Penningkunde, 1923, p. 105 e.v.

Over de opening van zijn museum verschenen uitvoerige verslagen in de voornaamste bladen der Nederlandsche Pers, het uitvoerigst in de *Prov. Geld. en Nijm. Courant* van 17 en 18 Mei 1923.